

Я. Гальчевський-
Войнаровський

Проти червоних окупантів

І. ЧАСТИНА

Яків Гальчевський-Войнаровський
ПРОТИ ЧЕРВОНИХ ОКУПАНТІВ

МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ Ч. 22

Яків Гальчевський-Войнаровський

ПРОТИ ЧЕРВОНИХ ОКУПАНТІВ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

КРАКІВ

1941

Накладом »Українського Видавництва«, Краків,
Райхштрассе ч. 34, II.

Друк.: »Нова Друкарня Денникова« під комі-
сарською управою, Краків, вуд. Ожешкової 7.

Verlag: "Ukrainischer Verlag", G.m.b.H. Krakau,
Reichsstrasse 34/II.

Druck: "Neue Zeiungsdruckerei", Rommissarishe
Verwaltung, Krakau, Orzeszkowagasse 7.

Проти червоних окупантів

I.

Протягом двох років першої Української Революції, хто лише не топтав своїми кіньми українського чорнозему?! Були москалі білі і червоні, наї Херсонщині висіли були на беріг навіть французи, товклися по Україні і організувались польські легіони Галера й Довбур-Мусніцького, прийшли і німці та австрійці, щоб завести лад, пробував відбудовувати з України велику Росію Генерал Денікін і Врангель, врешті післав свої війська також маршал Пілсудський, як „союзник” Головного Отамана з мрією здійснити відбудову Польщі в межах з часів Ягайлонів. Вогнем і мечем прорізувала простори України червона язва під орудою Москви та повстанці, що високо держали національний жовтоблакитний стяг. Тих останніх було безліч; намножилося багато загонів і безліч отаманів. Була то бурхлива стихія.

Надійшов 1920 рік. Ішли змагання між червоною Москвою і шляхетською Польщею.

Чудом перемагали москалів поляків. Червоні армії розбиті, московський уряд просить мира. Полки не йдуть на остаточне знищення Московщини, бо навіть не боронять інтересів свого українського партнера — навпаки, його коштом у Ризі відбувається торг без української делегації. Говорять про „геніальність” Пілсудського... А чому він не передбачив пізнішої катастрофи своєї держави і не створив білорусько-українського буфера між Польщею й Росією під своїм політичним впливом? Відпала Литва, але її місце „хотіла” зайняти тодішня Україна (свідомо чи не свідомо — інша річ) в особах своїх тодішніх репрезентантів. Ідея Ягайлонів була близька здійснення й великих перепон не було. Чи Україна на тому виграла б, чи програла? Мені здається, що Україну в замаскованій федерації з Польщею ждала би така сама політична доля, як УССР. під Москвою, бо політично поляки ХХ. століття ще менше вироблені, як за часів своїх королів. Чи удержувалася б Україна на поверхні політичного життя, коли б повстала як У. Н. Р.? Це були б передчасні „роди”, бо політична концепція з опертям одних на Москву, а других на Варшаву від віків фальшива. Рік 1920 був для України роком великого і трагічного перелому. Армія У. Н. Р. в складі біля 18—20 багнетів і шабель, залишилася сама проти московської міліонової армії восени 1920 року Український штаб хоче провадити

наступ, щоб (поки розбиті поляками большевики не зорганізувались), злучитись з українськими повстанцями Поділля і Київщини. Поляки цілий місяць забороняють своєму союзникові робити наступ. Цей місяць жовтень якраз був потрібний москалям, для упорядкування, щоб сконцентруватись проти слабої української армії. Повстанців по той бік фронту охопила розпач: фронт завмер, а червоні жорстоко шаліють у повстанчих районах. Вкінці жовтня я як повстанець з сотником Саранчою переходимо фронт між селами Багринівці — Дяківці. Людей своїх ми розпустили, а самі йдемо довідатись, що має бути та загал, чи щось буде? Попадаємо до штабу Полку Чорних Запоріжців, полк. Дяченка в селі Стасьо-вий Майдан. Дяченко скермовує нас до штабу Запорозької Дивізії за с. Голенищевом до ген. Базильського. Сотник Саранча поїхав далі до ставки Головного Отамана в Камянець, а я, довідавшись, що має бути наступ між 10—11 листопада, залишаюсь в Наливайківськiм Курені „молодшим старшиною" в сотні одного молодого хорунжого. Те, що я, штабс-капітан царської служби, що командував уже куренями і 61 полком минулого року, мені не перешкоджає тепер командувати хоча би й чотою.

Врешті наступ. Ми женемо 17. башкірську бригаду і доходимо до залізничного шляху Жмеринка — Винниця. Наш лівий сусід

російський Генерал Яковлів, є під Винницею. В нічних випадках здобуваю чимало коней. Моя популярність серед козаків, як запримічую, починає зростати. На відтинку Залізної Дивізії большевицькі вожді —Котовський і Примаков прориваються, що змусило цілий наш фронт до відвороту. В нічному бою під селом Голенищевом я з хорунжим Слободяником задовго втримували ворога, так, що вскачивши нарешті в село, попали просто в руки совітській кінноті. Поки ручними гранатами відбилися від ворога, то наших трудно було дігнати. Таким чином ми залишились серед ворогів і лежали в рові, поки не пройшло через село Голенищів кілька піших лав червоних.

Серп місяць виглянув ізза хмар; коли ми почали скрадатися зі села Голенищева в напрямку ліса, під містом Бухнами. Не доходячи до ліса, почули рух і тупіт совітської кінкоти. Залягли і вони проїхали. Прямуємо до села Сахнів, де колись я учителював. Тут заходжу до знайомих, а хор. Слободяник подався в свій Староконстантинівський повіт через Летичів. Розпрощалися ми щиро. Я сказав, що моя мрія прожити бодай одну зиму спокійно, хоча б за кордоном, не здійснилася. Видно доля хоче, щоб я ще взяв на себе тягар боротьби з окупантами і з весною почують про мене червоні!

З великим ризиком й добрався до с. Кусиковець, де ледви не зловила мене большевицька кіннота. Під покривалом туману я вийшов зі села в поле, приліг на покритім приморозком житі в борозні і так пролежав до вечора. В Кусиківцях і Медведівці господарили червоні, що чути було по збільшеному бреханню собак. Ввечері я встав, увесь продрог від зимна і добрався спокійно до ліса на південь від Кусиковець. Лісом, полями, оминаючи Миколаївку, Грузький Майдан, дійшов по півночі до Брусленова. Зазначую, що я був озброєний в кріс, револьвер і дві ручні гранати; ніяк не хотів іти обеззброєним, бо знав, що зброя буде мені потрібна. Тимто наражувався на велику небезпеку, коли б попав на відділ червоних. Документів зі собою не мав ніяких, портфель загубив у боях, решта документів залишилися в Штабі Першої Запорозької Дивізії. Єдиним аргументом, коли б спіткав большевиків, була в мене — зброя.

В Брусленові зайшов я до вчительки Шуматій-Гальчевської. Большевиків в селі не було. Відпочивши в школі цілий день, я подався до своїх шкільних товаришів, Дроздовського, Кисіля і Місюри. Оникій Місюра був студентом другого курсу камянець-подільського університету. Не зважаючи на більшовиків, збирався він їхати підводою до Камянця з продуктами. Я знав, що по кількох тижнях зачнуть на мене полювати чекісти,

тому рішив їхати разом з Місюрою. До Кам'янця прибули ми вкінці листопада. В університеті застали ми багато змін; урядовував вже студентський комітет зі секретером комуністом, а один студент став навіть комісаром університету. Мій юридичний факультет перезвала влада на факультет соціальних наук. Почав я вчати на виклади. Викладали нові професори, бо більшість старих, разом з ректором, Іваном Огієнком, виїхали за Збруч. В університетській столовці обідали спільно студенти і професори. Нова влада почала добиратися поволі до решти професорів і студентів; арештовано декілька осіб, Я ходжу цілий час з револьвером в кишені. Довідаюсь, що є наказ зголоситись усім студентам — офіцерам до комендатури, найдалі до половини грудня 1920. Бачу, що не викручусь, бо в університеті лежать мої парери, з яких видно, що я старшина б. царської армії. Одного дня вертається Місюра й каже, що син столяра з Майдану, Кавун зустрів його і розпитував про мене. Цей Кавун був головою „Чека" на Кам'янець-Подільський і знав нас дуже добре. Бачу, що земля під моїми ногами починає горіти. Тієї ж ночі на піхоту вийшов я з Кам'янця і напрямі Ярмолинець, маючи при собі нерозлучного приятеля-револьвер. Всі свої речі та книжки залишив у Кам'янці. По дорозі, під містечком Солобківці наткнувся на чоту кінних большевиків, які не звертали на мене уваги і

проїхали далі. В містечку перебув я у знайомого священика, який раніш був у Брусленові. В нього перебув я добу, заховав в клуні револьвер і зі студентською виказкою подався далі на Схід. Десять біля 20, грудня дійшов додому, в село Гуту Літинську, але так, що мене мало хто бачив. Зустрів свою матір. Мама каже, що вже приїздили з Літина чекісти та завдавали їй питання, чи вона нічого не знає про мене. Попрощався я з мамою, знову озброївся в два револьвери, віднайшов давніше заховані ручні гранати та подався в район Брусленова. Тутечки в школі я також місця не закріпив; інстинкт диктував бути обережним. Адже червоні в серпні розстріляли мого брата Федора лише тому, що мене не застали дома. В той час вони евакуювались із Літина, а тепер знову пригадали про мене. Я не той чоловік, щоб дався, як бичок, жидівсько-московським чекістам, щоб вони мене завели на ланцюгу до різні. Крім того молодшого брата, якого забили невинно лише за мене, (жидівський комісар, що виконував езекуцію, казав: „це одна кров“) — я не міг забути. З того часу огорнула мене одна жадоба: помсти і то помсти не до тих, що безпосередньо брали уділ в розстрілі і грабунку, а до цілої червоної зграї, яка окупувала Україну. Тому дні і ночі продумував над тим як себе забезпечити від загибелі і як дати окупантам з весною прочухана. В обох випадках

треба мати живу силу, бо (один в полі не воєня) кажуть, що не тоді собак годують, як на лови йдуть, Тому я почав на весні 1921 р. підготовчу роботу. Знав я, що новий повстанчий рух який буде мною викликаний, не матиме виглядів на позитивні наслідки, особливо для учасників повстання. З периферій ми України не створимо, окупантів не проженемо, але з другого боку ми не згинемо безславно, як барани, а зі зброєю в руках, по козацьки. Дамо криваво відчути зайдам, москалям, жидам і своїм песиголовцям, які злигались з комунарами, що ще не все завмерло. Правда, пропаде чимало наших, згине багато зовсім неповинних людей, але як ліс рубають — то тріски летять. Кожна нова жертва це цеглина в наш національний будинок, бо ніколи людська кров не ллється на марно! Може Захід — думалося — надішле нам скоріш свою інтервенцію, коли довідається про повстанчий рух. А коли ні, то своїми виступами вимусимо на комуністичних зверхниках бодай фікцію українства для України. Бачучи повстанчі загони, Москва не зможе відразу русифікувати край, викидати портрети Шевченка і заводити московські імперіяльні звичаї. Отже з Богом до діла! Почалась трудна муравлина праця. Я цілими тижнями буж в русі. Зокрема ночами вештався по цілому повіті. Зустрічаю тих, які ховаються від большевиків, говорю, переконую,

даю функції і завдання, щоб і вони не сиділи, а рухались. Червона влада йде нам на руку: почала реквізиції, насилля, бере рекрута. Тому селяни, які раніше очікували „благ земних" від большевиків, почали розчаровуватись і вслухуватись у слова активніших моїх пропагандистів. Нам селяни були потрібні, щоби не зраджували нас і давали їду, коли взимі треба було перебути добу-дві чи то на селі, чи на хуторі. Були одиниці серед наших «хахлів», які в своїй тупості і засліпленні завсіди держали бік большевиків, але тих ми знали і погрозами вимушували мовчанку. В своїй організаційній роботі я мав ту полекшу, що мене в околиці знало чимало людей. Ще літом і восени 1920 р. під моєю командою було чоловік 150 повстанців. Частина з них вже не жила, полягли в боротьбі з окупантом. Деякі вивтікали до регулярної української армії в часі останнього наступу. Чимало виїхало в різні кінці України, але зустрів я в своїх нічних мандрівках душ 30 тих людей, що або ховались, або сиділи на господарках. Я їх не брав зі собою, наказуючи переховуватись до весни. Щоб охоронити людей перед загибеллю, я дав зарядження, щоб вони не блукали одинцем, а групами по від 3—5 душ в повному озброєнні, памятаючи, що „тому чорт ляхів бере, бо одинцем ходять". Такий наказ хутко відчули чекісти на своїй шкірі, бо коли їх приїздило 10, щоб арештувати чи зловити одного

«бандіта», то зустрічали їх кулі не лише з кріса, а навіть з кулемета. Частина чекістів гинула, частина ж втікала до повіту, а на повітових комісарах терпла шкура. Щоб себе забезпечити від нежданої пригоди, я ще від половини січня взяв зі собою двох відданих мені повстанців, Василя Сендзюка зі села Сахнів і Мирона Лиха з Брацлавщини. З цими озброєними по зуби козаками, обїхав я і обходив протягом лютого і березня три повіти: Літинський, Летачівський і Винницький. Мали ми за той час чимало пригод, дуже небезпечних. Не одного „сексота" чи щпіона чека післали чортам в зуби, самі завсіди виходили ціло.

II.

Треба тут згадати про засади організації повстанчого руху на Поділлі. Навчені досвідом, знали ми, що повстанці мусять діяти кінно, щоби нападати нежданно і зникати. Лише в цей спосіб можна було в тодішніх умовинах обхопити своєю діяльністю більші простори краю. Та цього, щоби їздити і битись, ще мало. Треба концентрично поширювати організацію сили на місцях з подвійною метою:

а) щоби всюди мати своїх зорганізованих симпатиків, якими стало можна користуватися;

б) щоб тією зорганізованою силою можна було при загальному революційному русі або виступі закордонної сили проти комунізму запалити широкий вогонь боротьби.

Організація на місцях мусіла бути дуже конспіративна. Підставові засади конспірації в моїй повстанчій діяльності були такі:

Перший спосіб: є один курінний на волость, звичайно б. військовий, старшина або підстаршина. Він підбирає собі 4-ох сотенних і 4-ох заступників. Сотенні підшукували собі таке ж число чотових, а ті в свою чергу стільки ж ройових. Ройові по селах творили рої по 9—12 душ. Не вільно було називати поіменно ані курінного, ані чотових. Рій знав свого ройового і більше нікого. На випадок зради деконспірувався лише один рій, бо ройові між собою не зналися. Коли на місцях бракувало зброї, ми надсилали б із здобичі від большевиків курінному отаманові.

Другий спосіб: Курінний отаман знав лише своїх сотенних, які між собою не зналися. Сотенний знав свого курінного і всіх людей своєї сотні, але його повстанці не знали ні чотових, ні ройових, ні своїх товаришів. На випадок демонстрації когось небезпека загрожувала йому, сотенному, а від сотенного курінному: решта була забезпечена перед деконспірацією. Вживали ми ще третього „ланцюгового” способу,

який одначе був досить трудний до контролі.

Понад цією організацією характеру пасивного мала діяти зорганізована сила на конях, добре озброєна і вимуштрована. Люди повинні бути добре дібрані, відважні, вправні стрільці і вершники. Важна в нас була не кількість, лише якість. В нашій розговірній мові ця друга організація називалася „активною”. Щоб усунути небезпеку швидкої ліквідації більшовиками такого одного відділу, планував я ще на початку 1921 року створити в будуччині можливо більше кінних загонів і підпорядкувати для координації боротьби зорганізовані вже відділи іншими повстанцями ватажками. Для нападу на більшу ворожу групу чи обект відділи зєднувати під спільною командою. На початку організаційної роботи меншими відділами лекше керувати, тим більше, що всі організаційні і технічні справи виживлювання і переходу з місця на місце мусять бути заховані перед очами совітських агентів.

Два місяці — лютий і березень 1921 року я провів в підготовчій роботі до збройного виступу весною. Осередком свого перебування я вибрав село Брусленів, в якому було до 3500 мешканців. Брусленів був віддалений 12 км. від повітого міста, і навколо нього росли великі ліси, особливо з півночі і сходу. Завдяки свідомій інтелігенції села, Брусленів не мав симпатій до більшовиків. Було лише декілька

осіб, що через родинні звязки із збольшевизованим селом Яцьківцями мали симпатії до червоних, але на них ми не вертали уваги. Врешті ці одиниці знали, що з нами жартів не буде, коли б хто з них посмів нас видати. То тут, то там були спроби денунціації, але зараз по них розходилася чутка, що денунціатор згинув з невідомої руки і на інших совітських вислужників находив жах. Я завжди знав, що, де і як діється, хто доносить, бо як військовий фахівець, від початку зорганізував добру інформаційно-розвідчу службу. Очі і вуха потрібно мати всюди, бо найменше занедбання могло не лише шкодити започаткованій нами боротьбі, але й нам особисто звідусіль загрожувала смерть.

Большевики, обнявши владу, намагалися робити це саме: в містечках, містах та селах повно було таємних співробітників, що називалися „сексотами". Я хотів їх всіх розконспірувати та через своїх інформаторів мати під постійною обсервацією. Своїх людей силоміць пхав я до совітських урядів, — „ревкомів" і навіть черезвичайок. Знаючи жидівську запроданість, намагався вести розвідку через багатіших жидів і не жалів для них нагород.

В половині лютого на селах закипіло. Багато юнаків мало йти рекрутами до совітської армії. Багато з них зовсім не зголосилося до бранки, а

ховалися. Деякі пішли до касарень, але як добрі українські патріоти, не могли знести, коли москалі і жиди над ними знущалися і насміхалися та вживали до найгірших робіт. В той спосіб чимало хлопців втекло разом із зброєю з червоної армії. Большевики, маючи евіденцію новобранців, приїхали з військом ловити „дезертирів". Тоді втікачі з сіл Блусленова, Слобідських Хуторів, Грузького Майдану і інших, озброєні подалися до ліса, звідки обстріляли червоних. Діялося це в березні. Ця подія була для моєї акції дуже побажана, хоча дещо передчасна. Зі своїми козаками — Сендзюком і Лихом розшукав я тих хлопців, розкинутих групами по околиці. В одній групі із Слобідських Хуторів було 12 люда з ручним кулеметом, крісами та револьверами. З них добре знав я Ониська Грабарчука, Петра Шевця та Тропу. Моральний провід мав над ними Грабарчук, 21-літній хлопчина середнього росту, з милим виразом обличчя, але незвичайно відважний і з вродженими прикметами провідника. Я спитав його окремо про все, що вже сталося, що вони думають робити і хто це такі решта хлопців. Довідався, що вони перебувають вже цілий тиждень в лісі. Мали кілька сутічок з кіннотою червоних та з відділом „Чека", яке видно шукало не їх, а повстанців з району Хмельника. За тиждень козаки встигли вже зловити 4-ох агентів „Чека" з Літина і Винниці.

Тому, що докази були проти них, Грабарчук наказав всіх тих агентів постріляти. Вкінці Грабарчук інформує мене, що до них прибув сам Шепель, якому він передав командування над всіма. Питаю, котрий з цих людей „Шепель”? Відповідає мені, що „Шепель” з одним юнаком пішов на хутір і незабаром має вернутися.

Даю Грабарчукові інструкції та вимагаю, щоби він ще 2—3 тижні ховався без нападів, поки я не приготую всіх своїх людей до виступу. Маю на увазі своїх бувших повстанців і деяких шепелівців, що ховалися гуртами по 3—5 осіб. Тимчасом до лісового табору надходить дійсно двох озброєних людей: козак з Грузького Майдану і цей, якого вважають за „Шепеля”. Грабарчук знайомить мене з ними. Чую, що один з них представляючись буркнув стиха слово „Шепель”. Я рішив відразу вияснити справу при всіх.

— То ви кажете — питаю його — що ви Шепель?

— Так, я Шепель з села Вонячина літинського повіту...

— Брехня, кажу, Шепеля і я знаю добре, бо він був в грудні 1918 року моїм адютантом, коли я командував Літинським Куренем. Ось тут зомною два козаки, що також добре знають Шепеля. Скажіть — звертаюся до Сендзюка — чи це Шепель?

— Це брехун, пане сотнику, а не Шепель — відповідає Сендзюк.

— А може просто агент Чека, пане отамане?
— додав суворо Лихо.

— Я Шепель, але не той, про якого ви думаєте, а його двоюродний брат і ховаюсь тому, що мене хочуть чекісти арештувати — борониться обвинувачений.

Видно, що хлопчина знову бреше. Онисько Грабарчук і решта його козаків, сильно здивовані, непевні і злі, що їх якийсь звичайний пройдисвіт надув. Відкликаю того псевдо-Шепеля на бік і кажу йому грізно, щоб говорив правду, хто він і звідки, бо наші закони суворі і тверді. Тоді зніяковілий і заляканий тип починає говорити, що він з Брацлавщини. Прикликаю Мирона. Лиха, щоб його розпитував, бо ж і мій козак брацлавець. Лихо заганняє „Шепеля” на слизьке та звертаючись врешті до мене каже, що цей пан не був на Брацлавщині, нікого там не знає і все бреше. Тоді я наказав козакам самозванця обезброїти та звязати йому руки. Мої козаки заберуть його з собою, а по кількох годинах ми знатимемо, що це за птиця. Так і зробили. В наших руках ввечері самозванець признався, що він агент винницької чрезвычайки, та не видавав досі козаків, чекаючи аж їх збереться більше. Тоді, називаючи себе „отаманом Шепелем” мав їх віддати в руки радянської влади. Після точних допитів, мої козаки повісили того агента на першій гилляці. Не був він перший, не буде і останній.

Не гайнуючи часу поїхав я ще того вечора підводою разом із своїми козаками в район міста Хмельника. Тут, у надбужанських селах, по обох берегах річки, перебувало душ 10 моїх козаків при зброї. Вони ходили гуртками по 5 осіб. Першу чоту знайти було легко в хаті знайомого мені лісника. Через її провідника передав я наказ провідникові другого гуртка, що в квітні робимо в повному озброєнні загальну збірку в лісах біля Улодівки на Кипоровім Яру. На збірку мають прийти лише ті, що мають зброю і вже тепер переховуються. Збиратися мають від 1 до 5 квітня. Коли б нас там не було, або (перешкодила нам акція червоних — хай зголошуються до лісника Потлая, а він уже знатиме, де нас шукати. Гасло таке й таке. Щоб відвернути увагу від Кипорового Яру, обидва відділи зїдуться разом і в останніх днях березня зроблять засідку на большевиків на тракті Хмельник-Літин у лісі. Перед нею, чи після неї варто буде в районі Хмельника застрілити кількох „сексотів" чи агентів „Чека", а потім негайно відходити на подане місце.

З району Хмільника поїхали ми в район сіл Дяківці — Кусиківці — Литинка — Сахни. Тутечки ховалось чимало добрих козаків, які були спочатку в мене, а потім в отамана Шепеля. Щепель своїм спеціальним підходом до жидів і грабунків, не вмів утримати карности й попсував ідейних козаків.

Тому я неохоче приймав тих „шепелівців". У цьому самому районі було також 11 моїх козаків. Кількох із них побачив я в останніх днях березня, подаючи їм до вдома це саме, що тим у районі Хмельника. Вони мають прямувати на Зіновинці і Кожухів до Кипорового Яру. Козаки просили мене зачекати кілька днів у їхньому районі, бо за той час мали вже всі зібратися, щоб разом рушити в дорогу зі мною. Я на цю пропозицію не згодився; мені треба було вислати розвідку до Літина, Летичева й до Винниці. В поворотній дорозі в селі Соснах затримала нас уночі більше-вицька кінна стежа з Літина. Ми заявили, що вертаємось із Літина, де порядно випили й тепер їдемо до села Балина. Василь Сендзюк добув пляшку спірту, почаствував червоних і сам із ними випив. Ми, ніби п'яні, коливались, маючи в обох руках у кишенях пістолі. Виявилося, що часом пляшка горілки буває найкращим документом, бо червоні нас свobodно пропустили, а самі пішли шукати по селі „фуражу". Ми їхали далі раді, що на цей раз обійшлося без збройного очищення собі дороги.

Село Балин мало багато большевиків. Сільське шумовиння взяло тут верх над порядними господарями. Тут жила моя одна тітка та дальша рідня. В тому селі був також коршмар, жид Хаїмбург. Його син — ярий комуніст і агент літинського Чека — застрілив у серпні 1920 року

мого брата Федора, молодого хлопця. Літин тоді евакуували перед приходом поляків і комуніст Хаїмбург покористувався нагодою, щоб доклати екезуцію над свідомим юнаком. Розстріляв брата в рові під жидівським цвинтарем. Коршмар Хаїмбург далі преспокійно сидів собі в селі, йому хіба й не снілося тієї ночі, що я — месник невинно вбитого — так близько. Сензюк хотів навіть вступити до клятого жида й приглати йому подле звірство. Але я не дозволив. Ми є месники за всі кривди заподіяні нашому народові, особистих ворогів залишаймо покищо в спокою. Не міг я зрештою міститися на родичах вбивника, хоч, „то одна кров“, як казав жид-комісар, даючи наказ розстріляти брата; я не жид!

Мовчки проїхали ми ціле село. До нас підходило двоє-селян із нічної „варти“ подивитись, хто їде. Нічого вони не сказали, а ми поїхали мовчки далі. Затримались на хуторі під селом Баликом. Козаки стали збоку, я сам перебалакав із ким було мені треба та скорше поїхали на Брусленів, бо вже починало світати.

В Брусленові ми довідались, що в середині села вже другий день стоять большевики, кінні й піші. Звідки приїхали й чого — невідомо. Большевики ходять по хатах, балакають, перепитують, але ні реквізицій, ні арештів не переводять. Багато в них говорить по українськи. Одягнуті різноманітно, а між ними багато семітів — „войовничих синів Авраама“.

Заходили червоні до всіх інтелігентів: священика, учителів і учительок. В Шуматій-Гальчевській питали, чи вона не знає, де її чоловік.

Мені стало ясно, що це відділ винницької чрезвычайки. Акція Ониська Грабарчука і його 12-х товаришів звабила большевиків до нас. А може вже щось пронюхали й про мене? Не всі люди певні. Часами найпевніший чоловік ні з того, ні з сього зраджує. Ця прикмета дуже розвинена в українській вдачі. Ми, українці, люди скрайностей: маємо безліч героїчних одиниць, а в той самий час є багато інертних, а ще більше тих, які будуть поборювати своїх братів при допомозі чужих сил за ті вигоди й обіцянки, що їх ворог дає, чи має дати з нашої кишені.

Посидівши, пішли ми до стодоли нашого господаря. Там, у засторонку із сіном, була добра схованка в глибині сіна, з якої можна було вийти через стіну, вийнявши назовні два дилі. Інакше годі було зробити, бо настав ранок. Виходити в села було небезпечніше, ніж в селі залишатися. Тисячу хат годі було перешукати і я мав довіря до свідомих людей-господарів. Сусіди, також добрі українці, взагалі про нас нічого не відали. Син того господаря, що нас возив 5 днів, був моїм козаком із 61 полку і воював 1918—1919 року на Волині. Його молодший брат і дві сестри вартували нас і приносили вістки зі села про большевиків.

Не зважаючи на приявність чекістів у селі, ми добре виспалися, відпочили й не були голодні. Обід нам дали з пляшкою доброго „перваку“-самогону, заправленого сливняком. Мав я час обдумати, що нам робити і як. Вже почалася добра весна.. Було тепло, а по снігах і сліду не стало. Навіть у лісових дебрах не було його видно. Треба кувати залізо, поки воно ще гаряче.

Вийшли ми від наших господарів по вечері, зовсім уже смерком, та подалися поза селом до ліса, де вже було безпечно.

Озброєним повстанцям ворог ніде не страшний, однак прикро мати сутичку в хаті, чи біля хати щирих людей, які перетримують повстанців, годують, а потім їх червоні помордують за це та ще й зруйнують господарку і skonфіскують майно. Сутичка з ворогом в лісі не шкодить нікому крім повстанців або червоних, залежно від того, хто ліпше воює. Повстанець мусить завсіди так поступати, щоби ніколи не дати себе заскочити, а тому треба чимало стриму, обережності, сміливості, доброї зброї і доброго володіння нею. Треба також вміти використовувати терен, знати його та знати вже раніше, де ворог. Головне ж — повстанець не сміє марнувати стрілу: кожний стріл, від першого почавши, мусить давати жертву, убитого або раненого.

Йдучи краєм ліса, в напрямі Слобідки, заховувалися ми, як нічні зяви, без шелесту, без

розмов, один зпереду, а два за ним. Прямуємо до сестри Грабарчука; вона мусить знати, де є всі повстанці. І дійсно, всі сиділи кілька днів підряд на Кипоровім Яру. Сестра Грабарчука побігла до вдови Шевчихи і вернувшись каже, що її два сини пішли до села збирати їжу для хлопців. Незабаром вони прибули. Оповідають, що комуна їм топче по пятах, тому всі в лісі і ночують на хмизові при вогні в глибокім ярі і при варті. За цих два дні вони зловили вже трьох агентів, що їх помордували. Сьогодні одного хирляка-агента змусили влізти ногами до лисячої нори, яку поширили шаблями і там застрілили як борсука. Був це агент з відділу Чека в Брусленові.

Лісом підходимо до яру. При вогні половина людей дрімала у військових плащах. Варта по двох козаків змінювалася щогодини. Цілком по військовому. Вартівники нас затримали, але, впізнавши голос Петра, негайно пропустили. Вогонь побачили ми щойно з віддалі яких 20-ти кроків. Значить місце вибране добре. Підвівся і Онисько та радо з нами привітався. Інформую, що всі можуть спати спокійно, бо відділ „Чека" перебував в Брусленові і до ранку мабуть звідтіля не рушиться. Ранком обговоримо всі справи. Після того і ми лягли на зрізаних соснових галузках при вогні та хутко заснули.

Ранком 1-го квітня 1921 року, під легкий шум безлистих столітніх дерев та під спів ранніх весняних пташок, зібралися ми на першу, більшу повстанчу нараду. Перший забрав слово я про умовини нашого життя в Україні: вони такі, що хоч як крути не верти, а треба нам буде вмерти від чекістських куль, коли ходитимемо одинцем. Всі безславно погинемо, якщо не будемо послухні, щирі друзі і в гурті. Хто раз взяв зброю проти чекістів і жидокомуни, тому вороття до них немає, бо рано, чи пізніше згине з їхніх рук. Ми всі вже маємо не одного большевика на реєстрі і пролили багато московсько-жидівської крові. Ця кров пролилася і буде далі литися ріками не тому, що нам загрожував я кийсь агент, чи „сексот“, або озброєний жидами і москалями їхній червоноармієць. Ми боремося за волю всіх наших братів і сестер за нашу землю, за Україну, Може ми врешті-решт покладемо свої голови, але пам'ять кривавих змагань залишиться по нас для тих, що будуть боротися після нас. Хай бодай одну тисячу ворогів, що з холодної півночі обсіли нашу землю при підтримці вигодованих на нашій тілі жидів, ми відправимо на тамтой світ. Тоді вороги нас боятимуться, будуть нас ненавидіти, але таки будуть почувати себе зайдами. Вас тутка є 13 осіб, а нас три, то разом є 16. Озброєні всі добре. В цих днях буде нас ще стільки, а може й більше. На початок вистане нашої добірної сили,

яка буде розростатися. Я маю військовий та життєвий досвід, якого, у вас бракує. Думаю, що ніхто з вас не буде проти, коли з сьогоднішнім днем візму провід над вами, чи так?

Всі козаки в один голос сказали: „Просимо, пане отамане, командувати нами. Ми присягаємо й обіцяємо вам послух та вірність". З черги ми себе „охрестили", цебто і перезвали. Кожний повстанець мусів мати псевдонім із огляду на безпеку його родини, як і з огляду на новоприбулих козаків, що могли з часом зневіритися й дати себе намовити на радянську амністію.

Козак Сензюк, який від того дня почав називатися Харком, поговорив щось із Грабарчуком, Лихом, Шевцем, а потім встає й каже „Пане сотнику, дорогі козаки! Я з нашим отаманом був не в одній перепалці. Ми били поляків і большевиків у регулярній українській армії, а потім на повстанні, коли очікували приходу нашої армії. Його не йметься ворожа шабля, ані куля. Як орел із хмар спадає він на ворогів. До чого це кажу? Ото ж — назв'їм нашого пана отамана „Орлом", Чи згода, хлопці?".

— Згода, згода, добре, хай так буде! — крикнули козаки.

Таким робом і через такі повстанчі церемонії став цього дня отаманом „Орлом". Вкінці я подав товариству до відома, що самозванець, який ними

командував біля 10 днів і називав себе „Шепелем“, був агентом винницької Чека і вже скорчився на гиляці. Хотів він вивести всіх повстанців, коли прийдуть у цей терен, просто в руки Чека. Вони сьогодні приїхали, а їхній агент не міг до них з'явитися і жде труби архангела...

Наша засада була: ніколи не перебувати вдруге на цьому самому місці, де ми вже раз були й ніколи не робити на одному місці постою довше, як один день. Ніч служила нам для рухів піхотою, бо покищо ми коней не мали. Та й покищо коні нам не були потрібні з двох причин: вони вимагають пильної опіки, а тепер провесна і важко їх вигодувати. На конях і важче скриватися. Пощо відразу алярмувати червону владу кіннотою?

При кінці я дав козакам деякі пояснення технічного характеру. Треба бути здалека від родин, любих дівчат і знайомих. Не з'являтися одинцем на хуторах і селах. Ходити найменше удвох. Треба всім найскорше придбати совітські уніформи і завсіди переодягатися в них для якоїсь акції. Озброєння мусить бути добре і перевірене. Кожний мусить мати: кріс, 1—2 револьвери, 2—3 ручні гранати і кинджали або шаблі. Останні особливо конечні тоді, коли треба ворога утихомирити без стрілів і галасу. Не вільно навіть між своїми козаками оповідати про те, де ми були, що робили, чи що думаємо робити. Намагатися,

щоб днями нас якнайменше бачили. Наладнати розвідку, щоби нас негайно повідомляла, коли й де прийдуть совітські військові чи агенти. Поінформував далі, хто може бути звичайно агентом та як з ними боротися. До своїх зрадників, „хохлів“, які з огляду на свою трусливість, майно і достаток запобігають ласки в комуністів, а нас будуть зраджувати, мусимо бути нещадні. Коли б у нас на Лівобережжі, а згодом і на Правобережній Україні, було менше людей отуманених комуністами, то чужинці у нас були б не панували.

Перші дні квітня 1921 року перевів я серед своїх повстанців на розмовах і прищеплюванні їм ідейних підстав боротьби і засад повстанчо-партизанської тактики. Не поминав і психологічного боку справи. За приклад давав нашу смішно малу кількість: адже в регулярній армії 16-ох людей це ледви рій примусом зорганізованих вояків. Там рій зустрічається на війні з таким самим роєм противника, часто може бути розбитий і втікає. Там є точні обрахунки фізичної сили. Ми сильні своєю таємничістю, дібраним елементом, нежданим нападом-заскоченням, використанням ночі, поганої погоди, безпосередньою бійкою руками і скорим зниканням. Нам одна дорога, а ворогові, що хотів би нас знайти — 20 доріг до нас. І коли ворог знайде нас, то ми можемо вибрати: зникати, гублячи сліди, або робити засідку, дати йому

прочухана і відходити. Ми не боронимо терену боротьбу, не треба нам здобувати осель, містечок, міст, мостів, високих тактичних пунктів та втримувати їх. Ми нищимо, коли самі захочемо, лише живу силу. Знаючи правильники кількох армій польової служби, ми мусимо діяти завсіди не так, як каже правильник. Найчастіше діяли ми, українські повстанці, під покровом ночі малими гуртами, атакуючи по черзі знані об'єкти: штаб, телефонічну централю, варту, касарні, череззвичайку, міліційну станицю, всеобуч, ревком та інші такі установи, що ними большевики тримали в ярмі Україну. До приватних мешкань повстанець, щоб не розпорошуватись, не повинен без наказу заходити. Тільки на виразний наказ можна зайти до дому, щоб витягнути з нього якусь важну большевицьку рибу; зайти до в'язниці і визволити політичних в'язнів. Криміналістів треба залишити під замком, як тих, що їх кожна влада мусить замикати. Акти в штабах Чека, ревкому й інших важних урядах треба конче забирати, бо вони — це найкраще джерело інформацій про ворога і своїх патріотів і зрадників. Військове майно обов'язково брати, але в міру, не переладовуватись. Чого не можна забрати, треба знищити, спалити. Побажано палити перед відходом військові об'єкти: вогонь вночі має свою психологічну силу і мову, а і пізніше свої і вороги довго ще будуть оглядати пожарища та з острахом згадувати і думати про

тих, що таку помсту на комуні заподіяли.., Мої завваги, як поводитися і яку прийняти тактику в боях з большевиками, вислухали козаки уважно. Час нам сховався хутко. З Кипорового Яру далеко ми не відходили, бо я надіявся поповнення. 5 квітня удосвіта прибула ціла партія моїх повставців з району Хмельника. Стало нам веселіше. Хлопці хутко зжилися і побраталися. Часами під зазеленілі вітки деревини зривалася і вилітала притишена, але буйна козацька пісня. Ліс шумів ночами таємними шумами, вітер ніс в Україну вістку про те, що ще не вмерла вояцька слава синів її. З їжею не було трудно, бо постачали нам її селяни Слобідки. На другий день прибула партія повстанців з Дяківець - Літинки, Сахнів в силі 13 осіб. Вони були втомлені далекою дорогою та сутичками на шляху Літин-Хмельник, під Кожуховом, з якимсь відділом, що їхав на возах в супроводі кінних до Літинки. Таким робом у нас вже було разом 40; як на повстанчі умовини сила поважна. Треба їх всіх морально сцементувати, виробити і почати вводити в акцію. Перед вечером того дня, коли вже всі випочали, я зібрав їх разом вислухати мого наказу. Подаю їм до відома, що від першого квітня я обняв командування над їхнім відділом, який має назву „Повстанчого Відділу Отамана Орла". Маю такі відомості: у Винниці, Літині, Летичові і Хмельнику стоять гарнізонами полки кінноти Червоного Козацтва. Відділ Чека

3-го квітня виїхав з Брусленова в напрямі Винниці через села Янківці-Пеньківку і Музяків. По селах літииського повіту розїжджає тепер відділ літинської Чека, в силі 60 осіб, виловлює останки шепелівців та арештує українську інтелігенцію. В самому Літині стоять дві сотні піхоти тамбовських кацапів, які також їздять по селах, збираючи „продналог”. Голови ревкомів і Чека в Літині та Хмельнику, при підтримці з Винниці, як осередку окружної влади, організують шпіонажу до боротьби з т. зв. „бандитизмом”. Під цю пору вештається всюди повно агентів, і їх треба потайки, але нещадно, виловлювати та ліквідувати. В цій праці допоможуть нам організації на місцях, будуть їх затримувати і віддавати в руки. Небезпечні для нас так звані „сексоти” – свої українці і приїзжий елемент, насланий більшовиками під виглядом крамарів, ремісників тощо. Вони мають слідкувати по селах за всіма селянами і доносити владі про все, що на селі діється. Перед своїм поважнішим виступом ми мусимо нагнати страху совітським прихвостням і очистити терен від них. Совітській владі трудніше буде знайти потім нових інформаторів, коли цих переб’ємо. Маю вже листи сексотів з двох повітів — літииського та летичівського. Разом покищо на ній 62 особи. Ще 8-9 днів перебудемо всі разом, щоби зжитися та щоб я міг навчити всіх, що і як робити. Будемо

заховуватись можливо тихо, перекидатись з місця на місце в лісі, добре його пізнаємо; а потім кожний дістане свої завдання. Будемо надалі приймати до себе лише здеконспірованих наших людей, Організації на місцях пасивного характеру будемо ширити в безконечність бо вони головна наша резерва і сила та джерело поповнень. В слушний час силою вдаримо по червоних головах. Будемо зберігати найстисліше тайни. Я всім козакам вірю, але відомо, що на вогні і камінь часами тріскав, тому загал козаків знатиме лише, що їм треба. Вкінці я розпитував козаків, скільки поміж ними таких, що були вже у війську і було 20; значить друга половина самотужки вчилася військового діла, володіти зброєю. Отож вільний час використаємо на науку володіння зброєю, стріляння, тощо. Поміж повстанцями було 5 підстаршин з б. російської армії, два підстаршини з української армії, але старшини не було ніодного. Покищо, цих підстаршин вистарчить. 7. квітня під с. Каміногіркою zorganizував я в лісі три групи з голосною назвою „сотень”.

Кожна з них мала коменданта і 12-ох козаків. Першою став командувати, Онисько Грабарчук, другою Василь Сензюк, третю „сотню” дав я Миройові Лихові з Хмельницької волости. Підстаршинами були Сензюк і Лихо, Грабарчук не був підстаршиною, але міг за пояс загнути не одного підстаршину.

До 15. квітня час проминув досить спокійно. Сутичок із большевиками ми не мали. Зловили лише кількох агентів, яких я наказав по допитах повісити, а потім закопати в землю, щоб не залишати слідів. У половині квітня, перебалакавши по черзі з командантами „сотень”, вислав кожного з них на дві неділі в райони, звідки походили їхні козаки. Кожному дав листу осіб, яких треба було перенищити. Я сам залишився при сотні Грабарчука.

Обидві групи відійшли разом із тим, що Сензюк відділиться від Лиха, коли перейдуть тракт із Хмельняка на Літин і подасться через Зіновниці - Медведівку до своїх Сахнів. Грабарчук також отримав завдання витягати ночами сексотів і вішати їх на прихатніх деревах. Із дому повішених повстанці нічого не мали права брати. Це робило на населенні велитенське вражіння, що якісь таємні месники приходять, нічого не забирають та нікого з домашніх не кривдять.

Вже в перших днях діяльності наробили мої повстанці багато шуму. Жах упав на червоних. Їхні розвіди зникали нагло і безслідно, їхні симпатки гойдалися на шнурках по всіх селах великої частини Поділля. Міліція, яка приїздила робити доходження, попадала на дивних вояків, що її розброювали, били по костях і пускали переляканими назад до червоних. Виїздив більший відділ червон. із повіту і натрапив несподівано на

засідку. З гущавини лісу падали ні з того, ні з цього стріли, вбивали кілька осіб, забирали зброю й зникали. Починало червоним бути гаряче. На лихо для них, кіннота з Літина й Летичева змасувалася у Винниці. Була це для мене сумна новина: не швидко вдасться здобути коні для всіх моїх людей. У повітовім місті було щоправда кілька кінних чекістів, але на худих „хабетах" і з поганими сідлами. Для жидів-чекістів ці коні підходящі, але для моїх — ні до чого.

Доходять до мене чутки про терористичну діяльність моїх козаків під Хмельником. Лихо добре справляється. В селах Педоси, Салодраках, у самім Хмельнику чимало Лихо накоїв червоним. Прийшов до мене звязковий із Летичівщини. Не знаючи нічого про завдання Сензюка, оповідає, що в їхньому районі що-ночі хтось вішає „сексотів". Із Летичова виїхала на облаву Чека, стратила 10 забитими й раненими на хуторах під м. Дерезньою і з нічим повернулася назад. Большевики всюди думають, що це знов з'явився звідкись отаман Шепель і оперує в тутешньому районі. Комуна збувало з толку те, що рівночасно на великому просторі кількох подільських повітів появилися повстанці, про яких було вже назагал не чути. Скільки їх — вони не знали й це тимбільше їх лютило та лякало. Про мене ще нічого не знали. Я ж був нерозлучно з сотнею Грабарчука, давав їй сам завдання. Часто висилав

по чотирьох людей підводою на якийсь терористичний акт, а сам із рештою спокійно сидів у лісі. Іноді брав сам кількох козаків і, виставивши вартових, з'являвся в Брусленові до знайомих, чи до місцевої учительки: Марусі Шуматій-Гальчевської — моєї дружини. Покищо червоні їй не докучали, значить, не знали, що я стою у проводі повстанчої акції.

Кажу дружині, що буватиму в неї відтепер рідко, бо вже не один козак загинув через те, що його тягнуло до жінки. Хвилює ще можна бодай перебратися в чисту білизну, а далі я візьму кілька пар із собою. Дружина сама мусить собі радити. Дітей у нас нема. Побралися ми в листопаді 1919 року й я майже не жив із нею. В умовах тодішньої дійсності не було часу ані змоги сидіти при жінці. Це були залізні часи для української молоді. Моя дружина учительувала вже чотири роки. Ще заки пішов я в партизани, пропонував їй виїхати з Поділля на Херсонщину, та не було документів і не ставало грошей на дорогу. По-друге, Маруся не хотіла мене „лишати" самого і так залишилася сама на своє пізніше лихо. Мені ж боротьба за волю України, почуття помсти за кривди народу були сильніші від родинного життя. Чекісти часто заходили до учительки в школі, питали за її чоловіком. Відповідала завсіди спокійно, що не знає. Пішов

із армією Петлюри, — казала звичайно й на цьому покищо кінчалось...

Настав кінець квітня. Почув я, що до Брусленова приїхали в білий день якісь буцім то повстанці. Рівночасно вїхала в село міліція на двох возах. Повстанці їх обезброїли, трохи збили й пустили всіх разом із начальником-комуністом. Повстанці — доносила мені розвідка — шукають подільських повстанців, бо вони з Київщини приїхали навязати з нами звязок... Було їх 50 кінних і стільки ж на підводах. їхній отаман звався Пугач. Їздять свобідно по селі, ходять, говорять про все з селянами й усе це в білий день, у чужім районі... Щось тут неясне...

Мені передають про це все й я маю підозріння, що таке заховання дуже подібне до поведінки Чека, коли вона вдає повстанців. Такі випадки вже траплялися й неодного наївного чекісти зловили в наставлений сак.

Вечером ці „повстанці" виїхали з села в напрямку ліса під Каміногірку, що довкола неї величезні ліси. Я із своїми козаками на обережності. Кажу їм, що мені ці „повстанці" підозрілі, бо по перше: вдень були вони в селі, а вночі виїхали з Брусленова; по-друге: вони ж не розстріляли навіть команданта міліції! Кілька мордачів чи нагайок на міліційських плечах — це ще для нас не доказ повстанчої діяльності. Якщо ж це дійсно якісь повстанці, то їхній провід або

необережний, або дурний. Тому завтра ранком будемо обсервувати їхню поведінку, підсунувшись під місце їхнього постою.

Після вечері визначив я двох козаків на нічні розвідки — Манзюка й молодого, ледви 17-літнього брата Петра Шевця. Завдання: ствердити, чи відділ, який був за дня в Брусленові, є ще в лісах і де стоїть. Звідуни повернулися ранком до Кипорового Яру. Відомості такі: повстанці, чи хто вони такі, стоять в лісі біля кацапської осади й гріються при ватрах. Москалі тієї осади вже давно живуть у лісі з родинами й займаються лісовим ремеслом. Вони всі безумовно большевики, а їхні сини служили й служать у червоній армії. Мусять бути поміж тими кацапами також сексоти, хоч покищо не маю їх на листі, бо очікую даних із Винниці. Старшини й деякі не-старшини з тих „повстанців" стоять по хатах кацапів. Чи не могли вони стояти в самому селі? — думаю. — До кацапів їх потягнуло! Хай же стоять. До таких підозрілих „повстанців" признаватись не будемо.

В годині 8-ій ранку прибігає з Брусленова мій інформатор і повідомляє, що вдосвіта проїхало через село на возах у напрямі Каміногірки 200—250 піхотинців із 15 кінними та кількома кулеметами. Ситуація стала для мене цілком запутана. Значить, червоні мають якісь пляни щодо нас. Може це також із Літина приїхали „пов-

станці" для об'єднання з винницькими „повстанцями"? Добре ми виглядатимемо, якщо одні „повстанці" з одного, а інші з другого боку вдарять на нас одночасно, викривши при допомозі комуністів-лісників місце нашого перебування. Може вороги докладно знають усе про нас, хоч нам здається, що ми так добре конспіруємось?

Мої сумніви й душевне змагання з собою перериває ціла серія стрілів із боку Каміногірки. В лісі чути виразно поодинокі постріли і клекіт кулеметів. Хто з ким беться? Хто на кого напав? Тепер нам прояснюється, що перші їзді, які перебували вчора в Брусленові — це дійсно мусять бути повстанці. В такому випадку мусимо їм негайно поспішити на поміч. Большевики зібрали понад 200 вояків, значить мусять бути при тому дві „роти" тамбовців із Літина. Вони звичайно їздили за „продналогом", правильніше реквірували хліб, а тепер їх вживають до боротьби, проти київських повстанців.

Зібралися ми негайно й не йдемо, в просто біжимо кілометрів чотири. Бій помалу затихає. Підходимо від півдня до Каміногірки лісом. Ще не дійшли до дороги з Каміногірки на Брусленів, коли побачили, що якась валка возами відїздить до Каміногірки з другого боку. Немає чого далі йти, бо повстанцям не поможемо. Рішаюсь затримати відділ у гущавнику з грабини над самим шляхом і докладно зблизька побачити большевиків, які

вертаються до Літина. Хутенько даю козакам вказівки, хапаємось за ручні гранати. Залягаємо. Увага, позір! За 15 хвилин надїздить без ніякого забезпечення зпереду, ані-з боків відділ 20 кінних. Поміж ними мелькає мені перед очима постать людини з руками повязаними за плечі. Поглядаю по своїх: лежать, причаївшись, і тільки вогонь їм світитись в очах. Ще хвилина, ах, яка вона довга!... Надїжджають вози; на кожному по п'ять-шість червоних. Типові московсько-азіатські обличчя, розмовляють голосно, якби не сподівалися тут, у лісах України, ніякої небезпеки. Значить, перемогли повстанців. Нема часу на команду, козаки самі виберуть собі жертви. Прицілююсь в якогось мордатого типа — стріл: бах, бах, бах! Ціла канонада стрілів. Затарахкотів Ониськів ручний кулемет, славно! Даю команду: гранати! За секунду вони вже рвались на возах і під возами. Тільки серце на мить защеміло: жаль селян, що були поганячами в цієї голоди, та що ж, трудна рада, в таких обставинах нема сентименту.

На дорозі крик, зойк, деякі передні большевики миттю позіскакували і почали стріляти навмання, без ладу. Сполохані коні рвуться вперед, задні фірманки затримались і зіжджають чимскорше в рідкий ліс. Большевиків на возах вже немає, бо вони завчасу почали втікати лісом, як зайці по той бік нашої засідки. Цим останнім посилаємо вслід

сталеві гостинці й пристрілюємо деяких до святої української землі, що нераз уже напилася чужої крові. Стаю над дорогою, де лежить кілька забитих і ранених. Глянув уліво: червоні чимскорше втікають на чисте поле до села Брусленова. Коли їм аж так спішно, то ми не будемо зараз зникати. Видаю наказ:

— За мною, хлопці! Біжимо тепер на край лісу, стріляємо. Нагадую козакам за приціл і спокійне стріляння. Грабарчуків брат — лісник, ловець: що стріл, то смерть. Онисько Грабарчук поставив на рові кулемета і цілими серіями гатить оловом в червоних. От і вийшла чудасія! Червоні підпроваджені кимось до київських повстанців, заскочили їх та розбили. А повстанців було понад 100 душ! Нас була якраз „чортова дюжина", цебто 13, і ми без великого труду з засідки заскочили червоних, дали їм понюхати гранатного диму і дві сотні тамбовців пішло врозтіч. Жаль, що в критичний момент не було з ними їхніх командантів, бо вони поїхали верхом. Можливо, що вони й завернули, та вже було пізно, бо цілий відділ здеморалізувався і в паніці не так легко було його опанувати. В цей спосіб змили ми нашою засідкою ганьбу втечі, недбальства і необережності з боку київців.

Не думаю, щоб червоні вдруге вернулися до ліса. Сміло йдемо шукати київських повстанців, яким щойно тепер по бої з більшовиками дійсно

можна повірити. Надходимо до кацапського присілка. Питаю одного кацапа, куди поділися ті, що їх товариші побили? Показує рукою в південно-східньому напрямку. Запитую москаля, чи він свого язика не зів часом, бо щось нічого не хоче говорити, а може йому хто того язика відрізав? Якщо ні, то ми з певністю відріжемо тому, хто зрадив повстанців і привів сюди з Літина більшовиків. — Москалі лежать там на дорозі побиті. — Якщо ж слідство дійсно викаже зраду москалів, тоді цілу кацапську осаду виріжемо і спалимо, а на руїнах поставимо лише хреста на осторогу.

Це москаля переконало. Почав говорити, що його сусіди нічого не винні. Бій відбувався на оцій поляні перед нами. Большевики напали на повстанців нежданно і вони почали втікати. Червоні зловили одного старшого і забрали повстанцям табор з 15. возів. Вбитих з обох боків, здається, не було, навіть ранених большевики не мали. Отаман повстанців зі своїм штабом допав коней і втік за своїми вояками. Вони мусять бути десь недалеко.

Погрозивши кацапові ще раз, пішли ми вслід за повстанцями. Йшли так добру годину за кінськими слідами і надслуховували, врешті почули досить голосний говір і побачили щось 15-ох кінних і 20 піших. Ми, лісовики, вміємо підходити лісом так, що самі бачимо все, а нас трудно побачити і

почути. Я боявся непорозуміння в формі стріляння до нас, коли ми озброєні і майже всі в совітських будіоновках раптовно покажемо повстанцям. Кажу козакові Мандзюкові, щоб вийшов сам без кріса і підійшовши до команданта київців, сказав, що отаман Орел хоче з ним балакати і перебуває недалеко. Хай не бояться нас і не стріляють. Недавнє стріляння походило з нашої засідки, в якій ми прогнали геть большевиків.

Мандзюк пішов. По кількох хвилинах ми зійшлися з київськими повстанцями і з цікавістю почали оглядати одні одних. Знайомлюся з отаманом Пугачем. Київці відразу повеселішали, бо були дуже пригноблені поразкою і розпорошенням свого відділу. Ми певні себе, однак входимо в ролі господарів. Кажу отаманові та його козакам, щоб не сумували, бо ж на повстанні, як на кожній війні: раз на возі, то знову під возом. Будемо думати, як зарадити неприємності, що спіткала наших дорогих гостей. Кажу, що ми знали про прибуття повстанців, навіть слідили їх, але обережність наказувала нам не вірити київцям через їхнє дивне заховання в чужім районі.

Отаман Пугач розказав, що його спонукала прибути сюди наша діяльність, про яку вже розійшлися широко чутки. Він хотів навязати зі мною контакт. Київці майже всі є з Бердичівщини,

привикли до степу і ховання по селах, або степах та балках.

Ліс для них — новина. Крім цього, зовсім чужий терен мав на них поганий вплив. Повстанців хтось зрадив і підвів большевиків під саме місце їхнього постою. Червоні заскочили повстанців тому, що повстанці, думаючи, що мають перед собою подільських повстанців, не приготувались до бою, коли совітська піхота рушила в наступ. Начальник штабу отамана Пугача, поручник Красота, сів на коня, але не вмів ним орудувати. Кінь під стрілом ошалів і поніс свого їздця просто на червоних. Тепер мені стало ясно, кого ми бачили звязаного поміж совітськими старшинами спереду валки тамбовців. Ранених і вбитих повстанці не мали, але втратили весь табір і більшість із них розбіглася. З відділу 60-ти кінних залишилося 16, з 50 піших ледви 8. Тих, що втекли, не варто збирати, бо вони з певністю попрямують через Буг у бердичівський повіт.

Пропоную Пугачеві скоріш залишати місце бою. Треба буде нагодувати голодних людей і коней, а це можна буде зробити в районі Кипорового Яру. Треба нам із повстанчої солідарності подумати про звільнення пор. Красоти. Переберемося до безпечного району і ще таки тієї самої ночі мусимо зробити напад на повітове місто Літин.

Увечері 30. квітня люди й кінні добре відпочили й поживилися. Знайшлося по кілька чарок спирту для хлопців. Між довіреними людьми замовив як в околиці шість підвод для 36 піших — своїх і київців. Долучилося до нас ще четверо моїх. Разом було нас 52 чоловіки. Не маю точних відомостей про те, що діється в самому Літині. Знаю загально, що кінноти нема, є 2 сотні „продналоговців" і охоронний баталіон при военкоматі із 120 осіб, зорганізованих із місцевих большевиків. Є в місті Літині крім того з 50 люда міліції, отож разом із черезвичайкою та іншими совітськими урядовцями буде в повіті 400 озброєних червоних. Замало нас: із жалем згадую про свої два відділи, відіслані в райони Летичева й Хмельника.

Говорю отаманові Пугачеві, що перебираю командування на час нападу над цілою нашого групою. План мій такий: дійти непомітно до міста Літина й по дорозі перерізати телефонічне сполучення з Хмельником, потім, із Летичевом. Сполучення з м. Винницею переріже моя цивільна стежа з організації на місцях; наказ уже висланий до Селища під самим Літином окремим післанцем.

Під моєю командою стояла безпосередньо одна ударна групка з 10 чоловік. Другою командуватиме Грабарчук, третьою — Швець. Четверту групку веде Мандзюк. Пята, кінна, буде в запасі під командою отамана Пугача. З вийнятком

Пугача, всі коменданти ударних групок добре знають Літин. Кожна групка дістає окреме завдання, що має робити й як співпрацювати з іншими групами над виконанням свого завдання. Головне: ввійти до Літина без одного стрілу. Щоб це досягнути, треба обійти Літин досить далеко від північного заходу, щоб не натрапити на сторожеву охорону на тракті Літин-Летичів.

Це нам вдається. Підводами доїздимо до луки, минаємо жовтий будинок повітового арешту біля польової дороги на село Багринівці. І на цій дорозі нас ніхто не затримує. На луці всі підводи стають, козаки зіскакують із возів, команданти інформують своїх людей про завдання. Я зі своїм відділом іду зпереду, а за мною в бойовім поготівлі посувається решта. На самім кінці їдуть кінні з Пугачем.

Переходимо сонними покрученими вуличками передмістя і задержуємося над плитенькою річкою Згаром. Перед нами широка кладка для піших. Посилаю до Пугача, щоб річку переїздив убрид. Виходимо на головну вулицю між Ревкомом і Воєнкоматом. На вулиці тихо. Ніхто не йде. Перед нами будинок гімназії, а трохи далі направо — будинок пошти. Перебігаю зі своїми людьми вулиці й входжу до поштового будинку. Хвилина і дижурні телефоністи лежать пов'язані, апарати нездатні до вжитку, бо всі контактники повідрізувані від централі.

Онисько вже порядкує в будинку Чека. Петро Швець перевертав Ревком, Мандзюк пішов на вулицю в напрямку Микулинець. Там на цій вулиці розташовані продналоговці. Швець, не знайшовши нікого в Ревкомі, побіг обезброювати дижурних міліціонерів. Я наближаюся до Воєнного Комісаріату. Стоїть при будці вартувий.

— Стой! — кричить. — Стой, хто ідіот?

— Свої, не узнал, дурак, што лі?

Підхожу до вартівника, наставляю до грудей револьвер. Здіймаю в нього з плеча кріс.

Переляканий віддає зброю.

Питаю:

— Який сьогодні у вас пропуск?

— Ві-ві-вінтовка... — каже дрижачим із переляку голосом.

— Падимі голаву павище! — командую і вбиваю йому в ту ж мить у горлянку кинджал,

Большевик валиться без стогону на землю. Бачу: біля комісаріату стоїть кінь. Кажу одному козакові, що цей кінь буде мій, ним хтось приїхав до Воєнкомату перед хвилиною, бо кінь ще парує.

Кричу:

— За мною, козаки! — і ми сходами вриваємося до передпокою. Відчиняю двері до великої кімнати, де колись бували засідання „Съезду Мірових Суддей". За великим столом сидить кілька комуністів, а на столі горить здорова лампа під кльошем. Якась нарада. Командую: „Руки

вверх!" Большевики схоплюються, деякі підносять руки, але інші хапаються за правий бік, де револьвери. За штахетками на підвищенні стоїть вартовий і складається до стрілу в мене. Три большевики, що дрімали на лавці в кутку направо, схопились на мою команду й спросоння вистріли в нас. Я зробив тут дурницю: нам треба було вскочити всім разом до кімнати. Видно, мій один голос не зробив вражіння. Мої ж козаки, між якими було більше київців, видно, злякались. Все робиться тепер блискавково. Чотири стріли вартових із рушниць чудом мене не попали; лише одна куля попалає в брову козака-київця, що стояв за мною. Я в секунду зникаю за дверима і в ту ж мить кидаю до кімнати ручну гранату. Чую, як вона котиться, але не вибухає; тимчасом назовні чути раптовні вистріли. Мені здається, що граната не вибухла, тому кидаю другу, французьку. На цей раз вибух затряс цілим будинком. Знов вскакуємо до середини, але тепер уже всі вкупі. Починається бійка багнетами і револьверами Фактично не бійка, а масакра, бо ми вбиваємо тих, хто лишився цілий по вибухах гранат. Свічу електричним ліхтарем, бо і кімнаті темно, але попадаю ногою в діру, вирвану гранатою в підлозі, й падаю. Знадвору падають стріли по наших вікнах. Кажу козакам схилитися, щоб не попали котрого. Бачу ще живого комуніста, що лежить на підлозі.

— Іде арестований повстанець? — питаю з дулом револьвера перед його очима.

— Здесь, в комісаріате, — відповідає. Біжимо його шукати. В коридорі налітає на мене якась панночка, видно, жидівочка, й питає:

— В чом діло, товарищі? Раді Бога, спасіте мене!

— Пашла вон! — кричу їй у перелякане лице й відпихаю геть. А стріли за вікном стають щораз густіші.

Входимо до одної кімнати. В кутку бовваніє якась постать на підлозі.

— Хто тут?

— Це я, Красота! Нехай живуть повстанці!

Підбігаю, перетинаю кинджалом пута на ногах і руках полоненого старшини та всуваю йому в руку здобутого нагана й кажу, щоб біг за нами, бо не знаю, хто знадвору стріляє по вікнах будинку.

Козаки забрали пістолі від забитих большевиків і рушниці з набоями від вартових.

Вибігаємо. Вже на світ благословиться. Бачу, що Грабарчук із своїми козаками атакує ручними гранатами партер будинку комісаріату. Як виявилось, ночувало там 120 червоноармійців з охоронного баталіону. Коли вони почули стріли, збудилися і хотіли вибігти на двір. Пугач і Грабарчук обстріляли вікна, опісля кинули їм кілька гранат. Охоронники

полягали на підлогу і ніхто з них не показував носа на двір.

У стайні біля комісаріату осіддали ми 12 верхових коней. Решту верхівців знайшли козаки в жидівських заїздах і привели ще 8 коней,

Тут трапився прикрий випадок: козак із Київщини зустрів біля заїзду свого таки козака.

— Хто йде, большевик?

— Большевик, — відповів запитаний.

Тоді козак стрілив і важко зранив свого товариша. Ранений в чоло, що стояв біля мене і цей, з прострілним лівим плечем — це всі покищо наші страти.

Треба покидати місто. Вскакую на коня. Вертається козак Мандзюк і повідомляє, що в часі стрілянини в місті тамбовці стали вибігати з хат. Він їх обстріляв і тоді вони почали в білизні втікати до села Микулинець. Ще Мандзюк не скінчив, аж тут нагло надбігає якийсь большевик в довгій шинелі, в руках рушниця з багнетом, і кричить:

— Товаріщі, в чом дело, где ваш командір.

Драбуга повернувся до мене задом. Підношу свою рушницю і „пригладжую” червоного люфою по голові. Падає, моя підрізаний стовп. Пристрілюю його з коня. Боротьба з окупантом мусить бути жорстока ...

Росвий Швець був уже у в'язниці, з якої випустив 9-ох арештованих за «бандитизм».

Грабарчук випустив також з льоху Чека 12-ох арештованих і забив кількох чекістів що вартували в будинку черезвичайкн. Пожежі ми не викликували, бо вже почався день.

Час нам збиратися в дорогу. Київці звертаються до мене, чи не могли б де дістати тютюну. Добре, але за готівку. Звертаюся до Мандзюка, що дуже добре звав усі крамниці в місті, щоб зібрав гроші і купив 10 фунтів тютюну. Так і зроблено. Жид довго не відчиняв, але мусів. Більше до нічийого приватного дому ми не заходили.

Виїздимо. Бачу тріумфальну браму за мостом в напрямі Летичева з написом: „Пролетарії всіх стран соєдіняйтесь". Над написом висить велика, пятикутна червона зоря. Наказую козакам, щоб рознесли ці ворота. Котрийсь козарлюга жартує, мовляв, це так для нашої зустрічі уладили парад. І дійсно, цього першого травня 1921 р. літинські комунарі певне довго не могли призабути.

За місто відїхали два козаки по підводи, які незабаром нас дігнали. Свого раненого ми посадили на підводу, перев'язавши йому рану. Верхові коні я поприділював так, що 10 отримали козаки Пугача, а 10 залишилось моїм. Собі взяв я коня, що був прив'язаний під комісаріатом.

Лише три мої козаки не мали коней. Поручник Красота їхав на своєму власному коні, з яким

попав разом до большевицького полону. Тому один семинарист з відділу Пугача звернувся до Красоти з такою осторогою:

— Ви, пане поручнику, віддайте цього коня мені, бо згините від нього, як колись князь Олег.

Від того семинариста я й довідався, що поручник Красота не вміє їздити на коні.

Ми забезпечились у своєму марші на всі боки, бо посувались вдень, а такий, як наш, козацький відділ не голка. Спокійно ідемо в сахновецькі ліси, де я постановив переднювати. Зрештою мав малу надію на звязок з Сензюком, що перебував десь у цьому районі. Червоні, які не згинули з наших рук підчас нічного нападу з певністю вже повідомили Винницю і сусідні повіти. Отже заки прийде поважніша небезпека, заїжджаємо до Літинського Майдану, де годуємо в селян людей і коні. Питаю своїх місцевих змовників, чи нічого не чувати про наших козаків. Довідаюся, що вони десь позавчора були в містечку Бухнах, де потурбували міліцію, але де вони тепер — невідомо. По сніданку виїждимо з села та стаємо на постій в дяковецькому лісі.

Підчас перебування в лісі вислав я розвідників, щоб розшукали групу В. Сензюка. Він добре конспірувався, бо мої звязкові вернулись без нічого лише на кожний випадок поінформували звязкові осередки, про події в м. Літині. Сензюкові залишили вони інструкцію якнайскоріше

машерувати на Кипорів Яр, А може Сензюк вже подався у винницький повіт?

Довго балакав я підчас постою з отаманом Пугачем. Він ганив нашу подільську організацію, слабу свідомість селянської гущі, малу участь населення в активному повстанчому русі. Про завзятість і посвяту селян на Київщині, про їхнє національне освідомлення, про могутність організації повстанчих сил на Київщині говорив Пугач безпереривно. Заявляв мені м. і., що в нього самого є до 15.000 добре озброєних козаків; коли б бодай половина того була на Поділлі, то ми могли би підняти загальне повстання. Відповідаю, що кілька тисяч повстанців знайшлось би також і в нас, але, на здоровий розум, повстання на ширшу мірку не матиме успіху з багатьох причин. По перше,— не маємо підтримки ззовні; по друге — не бачу провідної еліти старшин і інтелігентів; по третє — селянська маса нам сприяє, але запал її солом'яний: швидко захоплюється, та ще швидше гасне.

Отаман Пугач легко мені докоряє, що я „невірний Хома" і маю надто песимістичні погляди. Намовляє їхати з ним на Київщину, щоб особисто переконатися у всьому. Відповідаю, що я готов поїхати і побачити все та опісля вернутись назад. Після цієї метушні, яку ми тут завели і яку ще по дорозі спричинимо, навіть варто зійти з очей винницької окружної большевицької влади й

опинитися на терені Київщини По друге: знайомство з людьми чужого терену, обставинами, організаціями, про які так гарно оповідає отаман Пугач, може мені пригодиться, а в майбутньому я зможу застосувати все позитивне з терену Київщини на наших невдячних подільських просторах. Пугач зрадив моїй принципіальній згоді.

Мав я багато часу, щоб придивитися до свого гостя. Отаман Пугач заховувався з гідністю. Був це мужчина років 27, чорнявий, вродливий і добре збудований. Розумом не грішив, балакати з домішкою демагогії вмів переконливо, хоч не все говорив — як мені здавалося — правду.

Каже він, що служив у російській армії і був поручником, чи штабс-капітаном. З поведінки видно, що він хворобливо-амбітний. Його козаки побоювалися, бо часто вибухав гнівом. Одначе не були вони до свого команданта привязані і не відчували його морального авторитету. По вояках найкраще пізнавати вартість їхнього команданта.

Їдемо біля сіл Дяківець, Медеедівки, Зіновинець, Кожухова, Вечорів. Під Кожуховом на тракті зустрічаємо 20 большевиків з їхнім старшиною. Це відділ для стягання продовольчого податку. Обеззброюємо большевиків, їхнього начальника розстрілюємо при дорозі, а солдатів по черзі кладемо на придорожнє каміння догори

„нижнім тілом" і вліплюємо кожному по 50 „шомполів". Після такої церемонії пустили всіх большевиків в темряву ночі. Делікатні були, хоч москалі: верещали під ударами шпіцрутенів дикими голосами.

Без пригод доїхали ми ранком на Кипорів Яр, де й розтаборились. Підводчикам я подякував і відпустив їх. Грошей їм я не платив, бо ми їх самі і мали, сказав лише, що не потребую їм пригадувати, як треба тримати язик за зубами.

Настало 2 травня. Моїх козаків з Харком-Сендзюком і Лихом нема. Видко, їх налякала бійка большевиків із київськими повстанцями. Мабуть пішла чутка, що повстанців большевики розбили і позабирали до полону. Не дивно, що обережні козаки не спішилися в небезпечний район. І дійсно, над лісами Кипорового Яру почали збиратися чорні хмари: з Винниці, Літина, Летичова, Хмельника і Улянова посувалися відділи череззвичайок, до диспозиції яких додано чимало кінноти з регулярної, совітської армії. Вже на другий день нашого постою на Кипоровім Яру, себто 3-го травня, совітські відділи стояли в Уладівці, Слобідці, Брусленові, Пенківці і Яськівцях. Дивувало мене, що якимсь робом знають червоні, може зрештою тільки приблизно, де ми стоїмо. Можливо, що червоні агенти, не зважаючи на наш терор, прослідили наш рух в лісі Уладівки.

Отаман Пугач і його козаки почали нервуватися. Наглили до відїзду у Бердичівщину. Їжі для людей і коней годі було дістати, тому цілий день ми і тварини були голодні. Більш запасливі козаки мали овес для коней в саквах. По обіді, хоч-не-хоч, мусів я післати 15-ох козаків до села Каміногірки збирати обрік коням і хліб для козаків. Селян попереджено, що Каміногірка піде вночі з димом, якщо про нас довідаються большевики. На далеку подорож, бо майже під сам Козятин, коні мусіли бути добре нагодовані, бо люди й так витримують більше. Постановили ми з Пугачем виїхати цієї таки ночі з Поділля. Я долучаю своїх 18-тьох людей до відділу київців і підпорядковуюсь його наказам, тим більше, що за річкою Богом ані терен, ані люди мені неznані. На партизашчині таке правило: команданти менших відділів підпорядковуються начальникам більших. Ми, українці, маємо до тих самозрозумілих засад ще свій окремий підхід. Українці — команданти, дуже охоче підпорядковуються командантам чужинцям, чи таки українцеві в чужій службі, але в своїй армії чи адміністрації майже кожному українцеві здається, що він один найрозумніший, а його зверхник — це дурні, злодії, зрадники. Не визнається авторитету свого українця, підривається той авторитет на кожному кроці, накази і розпорядки критикуються. Роблять це

переважно люди обмежені, колишні підofiцери, які нахабством і брехнею зайняли старшинські становища чи вищі цивільні посади. Тому то треба великого вироблення і внутрішнього дисциплінування, щоб навчитися підлягати свому, може молодшому, може навіть менше досвідченому братові. Хто вміє підлягати, той уміє також наказувати.

Не раз я роздумував в часах партизанщини, чому у нас таке шкідливе під державним оглядом явище має масовий характер. Це таки правда: в нашій психіці покутує вікове поневолення. Вчорашній раб, стаючи паном, не хоче розуміти загальних цілей, а кермується виключно своїм егоїзмом і зарозумілістю. Там, де від поколінь впоєний державний інстинкт, існують і твердо обов'язують державні інстинкти, поняття збірності і праці одиниці для загалу, народу, нації, держави. Там такого як в нас шкідливого явища, самозрозуміло, нема.

Вже вечоріє. Справджується поговорка, що піший кінному не товариш. Маємо кіннотчиків і піхотинців, але не стає нам підвод. В районі, де так багато згуртованих большевицьких сил, які завтра з певністю зачнуть облаву, не дуже то добре брати підводи. Мотиви проти цього зрозумілі. Рішаємо взяти підводи щойно за Богом. Я маю ще одну журбу приватного характеру: треба якось забезпечити дружину. Не підлягає сумнівам, що

большевики вже повідомлені про мою ролю в нападі на Літин. Дружину якщо б я її покинув саму, безумовно візьмуть большевики на закладничку й почнуть нею шахувати мою повстанчу діяльність. Не могла вона виїхати до своєї матері на Херсонщину, тож рішаюся забрати Марусю на Київщину, де, по словах Пугача, все буде для нас і для неї. Увечері беру з собою трьох верхівців та одного коня і підїжджаємо до с. Брусленова. Посилаю Марусі записку через посланця. За годину Маруся і післанець прийшли, несучи з собою великий тлумак. В школі лишилися тільки наші речі: меблі, одежа, кухонне начиння. Ключі віддала Маруся сторожисі - довіреній особі. Сідаємо всі на коней та зникаємо в темряві ночі. Маруся почувається на коні не досить певно, тому я проваджу її коня в повіді.

Підїздимо до решти козацтва. Рушаємо на містечко Янів, бо нема іншого моста через Бог, Не знаємо, чи часом в Янові також нема большевиків. Щоб тільки переїхати міст, а там вже звернемо праворуч і може мешканці Янова не знатимуть навіть про переїзд якогось там відділу, Ми вже над Богом. На лівому березі містечка тиша. Обережність диктує мені переїхати Бог по військовому. Висилаю Грабарчуна з 4-ома козаками на розвідку. В містечку на перший погляд нікого нема, Грабарчук дає знак.

Проходить перша піхота, потій іде кіннота. Коротко по півночі ми вже на другім боці Бога.

Тепер команду перебирав отаман Пугач. Вибирає він також напрямок їзди. Він закликає до себе кількох козаків і потайки з ними нараджується. Це мені не подобалося; нарад на партизанщині нема. Добре чи зле, про це має рішати отаман, бо на це він і є. Ідемо далі. Я місцевостей не знаю. Доїхали ми до залізничного тору Жмеринка—Київ. Переходимо його, оминаючи від північного сходу стацію Калинівку, і стаємо в лісі на постій. Пугач розумує так: відпочнемо в лісі, а його козаки підуть до першого знаного собі села по їжу і обрік. По відпочинку ідемо далі. Щоб піхота наша не йшла, отаман наказує з цього ж села взяти 8 підвод. По кількох годинах козаки зявилися з харчами й оброком—сіном, січкою, ячменем, вівсом і навіть картоплями. Незабаром приїхало вісім возів з села. Візники не залякані, пробують з нами балакати, кажуть, що про большевиків нічого якось не чути. Це додає всім гумору і київці стають живіші, навіть починають жартувати.

По сніданку ідемо далі. Оглядаю терен. Чому Пугач не дав наказу машерувати з маршевою охороною? Кажу йому про це. Він вислав кількох вершників на чоло валки; на боки і на тили розглядаємося самі. Погода дуже гарна і вже починає пригрівати сонечко. Краєвид незвичайно

милий для ока. Нам видно далеко, але й нас видно. По кількох годинах маршу Пугач каже, що наближаємося до свого району. Наказує звернути з тракту на вузьку польову дорогу. Заїздимо в долину, якою круто вється дорога. Нарешті стаємо на постій. Коней пускаємо на луку, вози задержуємо до вечора. Козаки вибираються до села Сопина, самгородецької волости. Отаман видає їм наказ, щоб увечері в селі зорганізували для повстанців відповідне прийняття.

Придивляюся до цього всього, але зле себе почуваю в цій долині та побоююсь за, долю відділу на випадок, якби знечевя появився більший відділ большевиків. Кіннота втече, але піхота не сховається по житах, бо озимина сягає щойно до колін. Мої козаки підійшли до мене і кажуть, що в лісі куди краще перебувати, як в таких степових долинах, з якими вони не освоєні. Заспокоюю їх і лягаю відпочити. Коли пробудився, знайшов себе між молоддю, жінками й дівчатами, які поприходили з гарячою стравою. І мене з Марусею також просять їсти.

Надходить вечір. Підводи їдуть в свою дорогу, а ми прямуємо в село Сопин, віддалене півтори верстви звідси. Якийсь комітет з інтелігентів села (дячка, учителів і заможніших селян) розміщує козаків по хатах. В хаті дяка зібралося чимало представників села, переважно молоді й інтелігентів. Готовлять вечерю з горілкою.

Алькоголь розв'язує мови. Зачинають всі говорити і кричати. Бачу якесь невдоволення всіх і самого отамана, що нервово ходить по кімнаті. Якось не можу додуматися в чім тут діло. Хтось нарешті починає промовляти: вихвалює подільських повстанців і висловлює жаль, що в нас, себто на Київщині, так не є. Отаман Пугач нагло обурюється і починає доказувати, що він зробив дуже багато, що зробить ще більше та врешті починає погрожувати. Тоді і я встав та сказав кілька слів з проханням заспокоїтися. Висловив подяку за тепле до нас відношення та щире прийняття. Не час тепер на дрібні сварки і порахунки, коли ворог може десь кілька кілометрів звідси чекає, щоб на нас напасти.

По вечері відкликає мене на бік дяк. Біля нього ще кілька осіб. Всі вони звертаються тихцем до мене, щоб я обняв командування всім відділом, бо Пугач не надається, він занапастив уже цілий відділ, ніхто йому не вірить і під його команду не піде. Вони його, як повстанчий комітет, визначили отаманом, а тепер відбирають Пугачеві командування.

Ця пропозиція мене здивувала й обурила. Відповідаю коротко, що я, панове, гість Вашого отамана і сам йому підпорядкувався; не знаю тутешнього терену і людей, я не гонюся за гонорами командування, а кожний отаман добрий, коли матиме добрих помічників. Таким

помічником буду власне я і матиму вплив на командування; зрештою, ставши комендантом, наробив би я й собі шкоди, бо стану ворогом Пугача і прихильників, яких він безумовно мусить мати.

Врешті остання річ: я не люблю визначання і усування отамана через повстанчий комітет. З моментом, коли отаман обняв військову владу, повстанчі комітети є або помічними органами, або просто мусять виконувати накази отамана. То не гаразд, що від примхи комітету, чи кількох його членів змінюються отамани, як рукавиці.

Я сам прихильник диктаторських метод в командуванні і ваш виступ трактую, як „чорну раду”.

Блиснула мені вже на початку тієї особливої розмови думка, чи. ці комітетові пани не грають просто комедії з намови самого Пугача, що без найменшої підстави почав вбачати в мені „конкурента”, завдяки моїй популярності поміж козацтвом. Згодом відкинув цю думку, бо напруження між повстанським комітетом і отаманом були таки дійсно правдиві.

Почав отаман Пугач переводити „мобілізацію”. Робилося це тим способом, що повстанчий відділ „примусово” забирав по селах молодих хлопців, щоб їхні родини мали оправдання перед владою. Це мала бути така собі „хохлацька” — як Пугач казав — „хитрість”. Видко, отаман хотів показати мені, яка сильна його організація.

За тиждень мали ми в рядах нашого відділу майже 50 кіннотчиків і 300 піших козаків. Але які це були козаки? Були це просто хлопці, що їх зелений розум і несвідомість небезпеки спонукали показувати. Бракувало їм морально-національної підготовки, володіння зброєю, озброєння і одягу. Докоряю делікатно отаманові за збирання такого елемента, запевняючи його, що ціла та братія розлетиться врозтіч при першому бої.

— Ви, пане сотнику, — каже мені отаман, помиляєтеся. Я цих людей знаю. Буду побільшувати свій відділ до кількох тисяч, а потім зроблю загальне повстання і гайда на Київ!

— Дай Боже, щоб наше теля вовка зіло, — завважую, але мені смішно стало з тих безглузвих мрій.

Розвідки доброї Пугач не мав Але по виразах облич селян, по безлічі червоних агентів, що довкруг нас крутилися видно вже було, що і в Винниці і в Бердичеві і в Києві про нас памятають та швидко візьмуть нас у роботу. Одного дня показалося в околиці кілька совітських кіннотчиків. Ми були тоді в якомусь селі на схід від Самогородка. Пугач, без поради зо мною, видав кінноті наказ гнатися за тими кількома большевиками, а потім післав кіннотчика, щоб піхота йшла в розстрільну. Большевики перед тим нас не бачили, а тепер, втікаючи всіх нас бачили. А

цього їм було треба. В цій погоні ми дійшли і доїхали до одного тракту, здається, із Сквіри на Козятин. Тут працювало при ремонті телеграфічної лінії кілька озброєних большевиків. Мої кіннотчики їх доглянули і налетіли на червоних несподівано. Лише один большевик стрілив із віддалі двох метрів і вбив — попавши просто в груди — одного козака. Поки я доїхав до місця випадку, то Грабарчук, Тропа і Швець вже порубали 6-ох большевиків, а один з них втік. Почали його майже всі ловити, але драбуга таки втік та зник в садах великого села з озером. Обскочили ми в цім селі волосний уряд і з наказу отамана спалили на площі перед народом всі акти.

Випадок із козаком Семеном затримав цілу погоню. Ми взяли трупа на підводу і вернулися до цього самого села, звідки почався наступ. Вечером замовили домовину, а похорон відложили на другий день, тим більше, що в цей день припадало якесь урочисте свято. Ціле село зішлося на похорон. Ледве ми поховали козаки і чота віддала почесну сальву, коли надбігають перелякані селяни й доносять, що від півдня зближаються большевики. Прохаю отамана, щоб дозволив мені кермувати боєм. Пугач погоджується. Виїжджаю на край села та пильно обсервую рух большевиків. Бачу, що вони спокійно прямують дорогого повз село на Самгородок. Маю лискавковий плян

помстити вбитого козака: даю піхоті наказ залягти між будинками в розстрільну, підпустити большевицьку валку на возах до височини села і з віддалі 100—150 кроків сипнути по них вогнем, потім піти в наступ, коли я з кіннотою заатакую їх від чола.

З кіннотою я від'їхав наперед і скрився в долині біля шляху. Вся кіннота зі шаблями в руках. Чую, що наближається кінна сотня большевиків, падають від села густо стріли. Раптом, командує Пугач:

— За мною! Слава!

Випадаємо, як буря і починаємо рубати червону кінноту, якої вдвоє більше від нас. Три сотні піхоти вискакує до большевицьких возів. Большевики мають мабуть також яких три сотні люда, зіскакують із возів і біжать у поле за своєю кіннотою. Гонимо за нею кілька кілометрів, рубаючи відсталих просто з плеча. Коней ловимо, придадуться. Хочу зі своїми козаками конче дігнати втікаючу тачанку. Сидить на ній большевик у червоній „будьонівці" і червоних штанях, але не може в нас стріляти з кулемета, який йому затявся. Має в руках револьвер і пострілює в нашому напрямі. Використовуємо момент, коли тачанка зїздить уділ і попадає в рів. Один скок конем: мах! Червоний покотився з тачанки на землю; здається, якийсь кавказець. Чого шукав у нашій буйній Україні? Кажу козакові

взяти нагана і червону будьонівку. Другий большевих, що правив кіньми, вже не втікає, наказую йому завертати назад.

Затримую погоню своєї кінноти, бо за нами біжать втікаючі піші большевики. Їздимо вміло серед них та накликуємо по-московськи: „Здавайтесь, таваріщі!“. І дійсно багато почало підносити руки, але Грабарчук і його запальні хлопці вже зарубали душ яких п'ятнадцять. Обурений підїжджаю до них і заборонюю рубати безборонних. Козаки-подоляки виправдуються, що це помста за козака Семена, який згинув учора. Відповідаю їм, що така помстя без відома мого й отамана — це злочин.

Зібрали ми душ 30 полонених, забрали тачанку з трьома кіньми та кулеметом і поїхали до села. Піхота вже встигла зібратися. Здобули ми чимало набоїв до рушниць та чотири кулемети. Полонених замкнено по перевязанні ран раненим. Убитих большевиків ми не рахували. Голова сільського комітету отримав доручення позбирати по полі вбитих та закопати їх до одної ями. Виявилося, що підчас короткого бою згинувло понад 50 червоних, з нашого боку легким пострілом у руку був ранений один козак із кінноти. Здобуття 22-ох коней дало нам змогу побільшити свою кінноту до 75 шабель; на коні посадили ми добрих козаків із піхоти.

Загальна втіха з перемоги над курунем большевиків була велика. Приходила молодь із

села зголошуватися до повстанців. Отаман наказав їх записувати. Ми звернули увагу на дівчат у тамошнім селі; гарні були, одна від одної краща. Мої подільні мало опікувалися того вечора кіньми і просили кийвців нести охорону. Під спів соловейка мабуть швидко позабували тоді мої козаки своїх подільських дівчат. А що в мою Марусею? Мали її примістити в селі Сопуні у місцевої вчительки, симпатії чи пак любки отамана Пугача-Кравченка,

Наш штаб стояв у хаті місцевого священика. Було нас три старшини, кілька підстаршин і кілька інтелігентних козаків із середньою освітою. Наш отаман після вечері ходить по великій кімнаті приходства й ніби сам до себе говорить; „Тепер я отаман Київщини, Волині й Поділля". Котрийсь із його козаків торкнув мене іронічно ліктем, мовляв, чуєте, які небилиці гне?

Всі свідоміші Пугачеві люди знали, що сьогоднішній бій із заскоченням був організований мною. Отаман Пугач був би з певністю не підпустив червоних під засідку, а дав їм можливість приготувитися до бою. В сутичці червоні, маючи стільки важких кулеметів, помогли б своїй піхоті влізти до села, запалили б одно, друге господарство і повстанці мусіли б утікати із села, залишаючи по собі жалі місцевих людей та їхні прокляття. Так воно є: ці щирі, реальні селянські душі дивляться конкретно: „коли бете

большевиків, які в нас усе забирають, то ми раді, коли ж ви програєте бій, тоді на нашу, мовляв, голову спроваджуєте всі нещастя з розстрілами, насильствами й пожежами, то й будьте ж ви тричі прокляті!...

Питаю отамана, що ми маємо робити з полоненими. На мою думку, після випитів, я наказав би розстріляти всіх. Не тому, що я жорстокий, а тому, що ці москалі й жидки були свідками, як селяни необачно добре до нас при них ставилися. Існує підстава побоюватись, що випущені нами большевики приїдуть незабаром ще раз із більшою силою і в жахливий спосіб помстяться над селом. По-друге, большевики не помилювали б нас, бо в їхніх очах ми „бандити”.

Пугач відповідає, що звільненням полонених він хоче досягнути дві цілі: 1) щоб червоні довідалися, як повстанці відносяться до большевиків і навіть рани їх перевязують; 2) щоб загал червоноармійців у боях не боявся піддаватися. Думки слушні, але лише тоді, коли полонених негайно звільняється ще в полі.

Із села ми виїхали досвіта. Ще цілий тиждень крутилися в малім районі, переїжджаючи з ліска до ліска, з села до села. Десь при кінці травня, знову були ми в цім самім селі вдень. Маємо відомості, що повно большевиків — кінноти й піхоти — в околиці. До Козятина приїхало кілька поїздів

піхоти. В місті Самгородок був полк піхоти й дивізіон кінноти. Якась батава йшла в напрямі Сквирщини. Пугач чомусь нічого собі з тих совітських рухів не робив. Я раджу йому вийти з загроженого району в іншу околицю, навіть в інший повіт, а коли б червоні хотіли з нами битись, то не приймати бою — відійти чимскорше й якнайдалше. Це підстава партизанщини: завсіди мати ініціативу в своїх руках, не завязувати бою тоді, коли цього хоче ворог, лише тоді, коли ми хочемо. Тимчасом підїздить під саме село необережно 12 кінних червоних. Витворюється замішання. Козаки без наказу обстріляли їх і вони завернули й зникли, По цьому випадку ще раз раджу негайно виїжджати з села. Отаман розвиває нас до бою, до наступу на червоних. Тоді я беру кінноту й поза хатами заїжджаю до маленького ліска та жду на події. Пугач розвинув розстрільну й підганяє її до наступу. Козаки йдуть. Бачу з ліска на горбочку, що совітська піхота також рушила в наступ на село з містечка Самгородка. Йде їх багато в кількох лавах: значить, мають резерви, не так, як наш отаман: усе до першої лінії.

Зав'язується правдивий бій із стрілянням, скоками, підсиленням вогнем кулеметів. Наша піхота вже не наступає, а залягли й відстрілюється. Скільки ж вони набоїв мають на кріс? У деяких найбільше по 50, а багато не має й по 20. Кріси

старі, розкалібровані, невідомо коли чищені, а багато лише з обрізанами. Бачу таке: з лівого боку від нас, де большевики обходять ліве крило піхоти, наші одинцем „шнують" до села. Вже кроків 250 большевики від нас. Бачу, що на нас час. Падає моя коротка команда: вискакуємо з шаблями на червоних. Вони теж не дурні, бо лише нас побачили, негайно зацокотів важкий кулемет, один, другий, регулярна пальба. Падає один кінь під моїм козаком, котрийсь ранений козак випускає шаблю з руки. Атака млява, заломлюється, біля мене летить лише кількох козаків, решта ж завернули до ліска — звичайно, як то на партизанщині... Бачу, що це самогубство кидатися з кількома шаблями на зорганізовану й вишколену ворожу лаву. Завертаємо й ми із соромом у душі до ліса. За нами вслід сипляться постріли. Большевики стріляють погано. В гальопі бачу, як наша ціла лінія втікає до села. Значить, поразка. Заждали ми трохи, перевязали руку раненому козакові й звільна їдемо ліском, опускаємось удолину, вїздимо до села й натрапляємо на переляканого селянина, який каже, що від заду „большевицька кавалерія". Причвалував до нас отаман Пугач із кількома їздцями. Добре, що ми його бачимо, бо де б він нас потім шукав. Большевицька піхота вже в селі від заходу, ми ж на східньому кінці села. Вїздимо на роздоріжжя й бачимо кількох кінних червоних. Я

маю на галові червону „будьонівку", яку здобув тиждень тому. Деякі козаки хотіли вирватись уперед. Кажу тихо: „спокій!" Підїздимо до самих большевиків. Їхній начальник, величезний, пикатий москаль сперся правим ліктем на шию свого коня і каже, махаючи лівою рукою: „Сюда, сюда таваріщі! Здесь все наші". В цю мить пускаю йому кілька куль просто в груди, отаман Пугач стріляє також із бравнінга, а бісів большевик до нас: „Ах, ви таку вашу мати!" — та повертав коня втікати в село. Доганяю його, щоб одним махом шаблі розтяти велику голову. Коня ловимо. В забитого беру шаблю і револьвер. Доганяю своїх іпередаю козакові, що втратив свого коня, нового та ще й одну шаблю і кріс.

Решту шістьох червоних пігнали наші кінні й, здається, кількох зарубали, але коней не здобули. Втікаючі бодышевики викликали паніку між своєю кіннотою і таким робом ціла совітська кінна сотня втікла до сусіднього села Талалаї.

Внаслідок бою наша піхота розвіялася наче дим. Із трьох сотень не залишилось при нас більше як 30 піших. Не знаємо скільки маємо ранених чи забитих і де поділася решта. Ще добре, що вдалося нам налякати советську кінноту, бо вона була підчас бою позаду нас, мабуть на те, щоби виловлювати ваших утікачів.

З острахом і сподіваннями нового бою ми дочекалися вечора. Наш звідун доніс нам, що

червоні в селі в страшний спосіб знушаються над селянами, шукаючи зброї; граблять, дівчат — отих найкращих квіток, яких я бачив на Київщині — насилують! Перед вечором до села вїхав відділ піхоти й кінноти з напрямку Сквири. Доходять до нас чутки, що кількох заможніших селян большевики вже розстріляли. Це впливає деморалізуюче на отамана Пугача і його козаків. Мені ж неприємно й прикро, що Пугач мене не послухав і не зійшов із очей большевиків. Кажу це йому з очі. Всі козаки понурі, невеселі. Бачу, що й мої подільці мають цього всього досить! Грабарчук каже, що під такою дурною командою ми пропадемо марно. Кажу йому, щоби мовчав і не доливав оливи до вогню.

Вночі отаман Пугач наказує похід. Ідемо, не знаючи куди, й де ми. Вїздимо до знайомого села Сопина. Тут уже чимало повстанців-піхотинців, що повтікали Вони кажуть, що забитих майже нема й що всі повстанці повернулися до своїх осель. Збирає Пугач нас усіх на нараду. Засідання було бурхливе. Дехто каже, що коли б відділом командував сотник Орел, то не було б поразок. Завважую, щоб моєї особи не мішали до своїх справ. Пугач усеціло заломлений. Він відчуває, що всі є проти нього й знаходить такий вихід: „Панове, я розпускаю ваш відділ на два тижні. По двох тижнях відпочинку знову зберемося там, де я скажу ”.

За війнятком мене і моїх козаків, усім київцям це рішення сподобалося. Тієї ночі Бердичівський Повстанчий Комітет перестав існувати. Що ж мені робити? Дружини я не застав у Сопині, бо її повстанчий комітет примістив був десь на хуторі. Відіхати, а дружину залишити без сотика серед чужих людей не можна, а їхати шукати за Марусею в незнаному терені — годі. Але поручник Красота каже, що в м. Прилуці є в нього чимало приятелів. Ми поїдемо до Прилуки, поховаємо там коней і самі перебудемо цих два тижні. Але може переховатися там найбільше кількох козаків. Щож робити з рештою? Кличу всіх своїх козаків і кажу їм, яка погана витворилася ситуація. Я не можу їхати без дружини на Поділля. Найкраще було б козакові з бабою не возитися. Та проте мушу свій обов'язок супроти своєї дружини виконати. Небезпек усюди повно. Я можу поїхати на Поділля, можу бути вбитий, а що зробить безпомічна жінка? Тому наказую Грабарчукові взяти з собою всіх подільських козаків у числі 16 кінних і ще цієї ночі виїхати найдалше з бердичівського повіту. Переднюють козаки в калинівським лісі, а другої ночі будуть уже за рікою Богом у своєму районі. Там тепер мусить бути спокій. Грабарчук хай нав'яже контакт із тими двома групами, які залишились на Поділлі, я зажду тутечки два тижні; не буде тут ніякої повстанчої акції, то негайно приїду на Поділля,

Хочу, щоб там про мене забули, або принаймні якнайдовше нічого не знали. Зі собою залишаю козака Мандзюка з Майдаю Голоського.

Попрощались і розїхались мої козаки в свою дорогу, а я, Красоти й Мандзюк до Прилук, Врешті ми й не прощалися та й не казали, куди їдемо, бо знали з практики, що жде цю околицю, коли комуністи довідаються про розпуск цілого повстанчого відділу. Приїхали ми до Прилук. Тут пор. Красота поховав наші коні зі сідлами. По лівім боці ріки Десни були заможні українські селяни, а по правім зажидівлене містечко, яких багато в Україні, Ми затримались у багатого селянина, який нас годував; вдень ми нікуди не показувалися, цілий час сиділи в клунях і хлівах на сіні. Нудьгували ми дуже. Я попросив селянина поїхати на хутір і привезти Марусю. Треба було їхати мабуть 30 км., селянин поїхав і привіз мою дружину. Стало якось веселіше. Нас ніхто не видає. Так минуло два тижні. За цей час довідуємося, що червоні карні відділи спалили село Сонин і ще кілька сусідніх сіл до останньої хатн. Пацифікація більшого розміру. Після такої науки калачем ніхто не заманить молодих хлопців до повстанчого руху.

Є чутки, що отаман Пугач навіть не думає збирати нового повстанчого відділу. Має в полі дві бочки спирту, той спирт він і його втаємничені козаки продають, міняють на ковбаси, які

запивають також спіртом. Сам отаман ховається по стодолах, по гарних паннах учительках, та пише „накази і універсали" до повстанців „Київщини, Поділля і Волині". Написане читає своїм поклонницям, які в сьомому небі, що він їх втаємничує у свою революційну діяльність. На жаль, із повстанців ніхто тих універсалів не читав, наказів не виконував...

Була вже друга половина місяця червня. Одного разу козак Мандзюк каже, що він охоче кудись пішов би. Даю йому доручення, щоб відвідав район попалених сіл і побачив деяких повстанців. Пішов. По двох днях вертається і оповідає, що там діється. Повстанці, як тільки большевики в околиці, ховаються по житах, пють, гуляють, нарікають на свого отамана. Одна новина була цікава: найбільше хат спалили й найбільше знущалися над безборонними селянами, перевязані нами большевицькі ранені в бою під Самгородком, яких Пугач випустив на волю. Селяни й козаки пригадали мої слова, які вони чули, коли я звертався до отамана й домагався, щоб усіх полонених із тих і з тих причин треба розстріляти. Може й так села були б спалені, але не в такій кількості і не в такій люті за пониження й рани. Між іншим, ще одно цікаве явище: внаслідок реакції по спаленні сіл, дячки й деякі інші члени Повстанчого Комітету поробилися... агентами бердичівської черезвичайки. Через них у селі

Ротмістрівці, звідки був родам Пугач, син бідної вдови, ледви одного разу червоні не зловили самого отамана Кравченка.

Наш пор. Красота почав нарікати на повстанчу акцію. Каже, що повстання не має рації та виглядів при великій силі червоних, насланих в Україну. Він думає зовсім покинути цей район і податися в свою родинну околицю, десь аж на Херсонщину. Був це тихий чоловік, зовсім не тип активного повстанця. Як начальник штабу свого отамана, він нічого не робив, нічим себе не виявив. Може в душі й був мені вдячний за визволення його в м. Літині, але не видно було по ньому, щоб він розумів, яка йому тоді загрожувала небезпека. Дійсного прізвища Красоти я не знав. На другий день він зовсім нас залишив і десь подався. Від того часу я його не бачив.

В районі села Турбова і Прилук переховувалося перед більшовиками кілька повстанців із теперішнього року. Ці повстанці були з відділу підполковника полку Чорних Запорозжців Яворського-Карого. Одного дня сидимо ми всі троє в клуні — Маруся, я і Мандзюк. Входить наш господар, а з ним якась заплакана жінка. Ми всі троє якраз говорили про те, що нарешті час і нам подякувати добрячим господарям за хліб та сіль і йти в свою сторону. Адже невідомо куди пішов Красота, може просто до Чека і здає вже реляцію. Можна боронитись перед чекістами,

можна застрілитись останньою кулею, але ще чомусь жити хочеться...

Прибула жінка оповідає нам про своє горе: її єдиного сина, Дядюка Івана, сьогодні вдень зловили большевики в саді біля хати, коли то її син по обіді вийшов із книжкою. „Кобзар" Шевченка читав, а потім заснув. Большевики через сексотів вислідили Дядюка, сонного розброїли та, звязавши, посадили до містечкового арешту. Мати в сльозах благає мене, щоб щось їй допомогти. Відводжу набік господаря Осінчука, в якого перебував, та питаю, що це за жінка, яким робом вона знає про нас і хто її син. Осінчук відповідає, що це він привів цю жінку до нас, бо їй можна вірить, а її син ідейний українець, б. повстанець. Коли я можу допомогти, то він мене також про це просить.

Як допомогти? Нас є двоє, більше нікого не знаю. Адже господар не дасть мені озброєних людей і сам не піде. Маю досить сміливий плян: треба їхати за людьми в район Сопина. Довідаюся, що двох товаришів Дядюка переховується в околиці. Кажу його матері, щоб вона їх розшукала.

Далі даю селянці вказівки: товариші її сина повинні ждати на мене біля кладовища при вїзді до Прилук. Мене везе підводою господар Осімчук. Їдемо ввечорі 18 км. шпарко до Сопина. Оглядаю рештку недопалених большевицькою карною експедицією хат. В одній хатині блимає світло.

Входжу до хати, де є 6-х бувших повстанців. Кажу їм, що потрібна негайна поміч, бо червоні зловили одного доброго козака, Дядюка з Прилук. Він до завтра в арешті, а завтра його разом із трьома іншими повстанцями вивезуть до Бердичева або до Винниці, яка теж має порахунки із Дядюком. В Прилуці є яких 12-х міліціонерів і стоїть сотня кінноти. Більшість большевиків гулятиме на весіллі, а в Прилуці є винокурня, то на багатім весіллі все буде п'яне...

Бачу, козаки не мають охоти далеко їхати й ризикувати. Починаю їх лаяти і вговорювати. Врешті двох із них каже, що поїдуть зі мною. Виходимо хутко в трьох, і підводою спішимо до Прилуки. Біля цвинтаря в Прилуці стоїть на дорозі Мандзюк. „Є козаки?" — питаю його. — „Є двох" — відповідає. Збираємося в шістьох із крісами та револьверами і йдемо піхотою; спішимо, бо починає дніти. Осінчук поїхав передом на своє подвіря. Доходимо до мосту на Десні. Назустріч нам кілька фірманок, обліплених людьми: це весільні гості зі сусіднього села. На мості стоїть двох вартівників-міліціонерів. Озброєні підходимо сміливо до них, беремо з плечей кріси й провадимо їх із собою. Кріси я розладовую та віддаю знову міліціонерам у руки й кажу вести нас просто до арешту. Вони ведуть, нічого не кажучи. Питаю ще раз: „Знаєте де арешт?" Відповідають, що не знають. Так

приходимо на ринок, звідки чути гамір і згуки гармонії. Це біля одного дому веселиться жидівський „обход", Побачили нас чи почули і вже кількох жидків біжить в нашу сторону. Затримую їх, питаючи, де є міліційний арешт. Один жидок: „Ну, ми не знаємо..". Даю йому сильного прочухана дулом у груди. Жидок верещить: „Ой, вей, я вже вбитий, гвалт!" Двох інших жидків починає втікати, кричати „гівалт" на сполох і свистати в свистки. Кладу першим стрілом одного, а другим раню сильно другого: решта жидів і жидівок, як мітлою змело, пропали, Тепер цей, що був „убитий", веде нас і показує арешт. Грюкаємо, щоб відчиняли. Відзивається якийсь голос: „Зараз, зараз". — „Це ви, Дядюк?" — питаю, — „відчиняйте свої заставки і то скоро!" Відчинив і вибіг у білизні, ввесь у червоних кривавих плямах.

— Є ще хто в арешті, крім вас? — питаю.

— Є ще вісьмох, але політичних лише трьох.

— Ведіть їх сюди і забирайте зброю міліції.

По хвилині виходить у чотирьох із двома крісами й одним обрізаном. Запитую, чи нема тут міліції. Є двох, але заховалися в глибині жидівських заїздових закамарків, бо арешт був приміщений у колишньому жидівському склепі. Час летить, відомо, літня ніч коротка. Зі кілька

хвилин сходитиме сонце. Тому даю міліціонерам спокій, не шукаючи за ними, і тих двох із моста, по роззброєнні відпускаю. Кріси хапають випущені з арешту політичні в'язні. Кажу Дядюкові, щоб тепер нас провадин у добре місце, де б можна було пересидіти до вечора. Він веде, а ми прямуємо за ним у поле межею. Ледви вийшли в поле, як із цілого містечка збіглася жидова й почала дикими голосами заводити над трупом вбитого мною жидка та навіть задумала товпою гнатися за нами. Тоді ми задержались на мить, сипнули жидкам сальву-дві з крісів понад головами й це допомогло. Жиди розбіглися в ту ж мить, а ми спокійно попрямували ліворуч лугом у вільшину. Луг був місцями мокрий, треба було скакати з купини на купину. Дядюк вишукав густе, поросле лозиною, вільхами та черемшиною місце. Так ми цілий день без їжі пробули до ночі. Ніхто з большевиків нас не шукав, хоч ми були найдалі 2 км. від Прилук.

Увечері дядю ще з двома пішов по їжу та довідатися, що чувати в містечку. Наказав я їм не розставатися та разом вертатися до нас. Трьох українців-інтелігентів, яких мали сьогодні вивезти до черезвичайки, почуваються серед нас погано. Один із них, колишній старшина, каже, що для них краще відійти від нас, бо вони не надаються до боротьби повстанчого характеру. Відповідаю, що шнурами до себе ми нікого не

прив'язуємо й за ними плакати не будемо.. Просимо тільки, щоб у подяку за визволення не зрадили. Вони відійшли, не ждучи на вечерю і залишили нам свої кріси. Не питав я їх, звідки вони й хто та куди йдуть. Про себе також нічого їм не говорив.

Незабаром Дядюк вернувся зі смачною гарячою стравою. Здивувався, що нас є лише 4-х. Коли почув, що я пустив трусливих його товаришів по арешті, Дядюк вилаявся і поки ми вечеряли, замовк. Потім оповів, що в цілій околиці є велике вражіння з приводу нашого нападу. Большевицька кіннота і охорона гуральні плюють собі в бороду, що шість козаків розбило арешт, визволили кого їм було треба й зникли. Особливо великі легенди на цю тему кружляли між жидами.

З болотистої луки перейшли ми до турбовського ліса. Кінчався червень. Перебули ми в цьому лісі довший час, переходивши з місця на місце. Нікого ми не зачіпали й нас залишили в спокою, видно, чекаючи на якийсь більший напад на місто. Сопинські два козаки лишилися з нами, але все таки 7-х чоловік це замало, щоб бодай відбитися від облави. Оттак з козачої солідарності, через визволення Дядюка я знову став повстанцем. Перша думка була: щоб Марусю переховати в якесь інше місце. Питаю Дядюка. Він нараїв якийсь хутір під Турбором і мати Дядюка перевезла Марусю туди. Сталося

це в сам час, бо в Прилуці вже почали були агенти перепитувати, що це за одна жінка живе в того підозрілого Осінчука, син якого — старшина петлюрівської армії та перебуває за кордоном...

Настав липень. До нас долучилося кількох повстанців із бердичівського та винницького повітів, бо й їм стала земля палитися під ногами. Було нас разом 15 люда, а все хлопці бойові, добрі, чесні, такі, як на Поділлі. З іронією згадав я отамана Пугача, який чванився „десятками тисяч” своїх зорганізованих повстанців. Де ж це все ділося? Не було тутечки нічого. Спровокованих ним людей виловлюють при допомозі своїх зрадників-агентів черезвичайок. Молоді хлопці ховаються одинцем і гине їх багато. Невідомі борці за Україну, а може краще невідомі, непотрібні жертви... Пощо, нащо? Треба і тут брати ініціативу в свої руки та робити, що можна. Принаймні виловимо своїх зрадників-сексотів. Коли їх не стане, свободніше люди відітхнуть, бо вони і так уже чимало перенесли.

Зачинаємо новий розділ терористичної акції. Майже що-ночі ділю своїх людей на 3—4 групи і даю завдання душити „сексотів”. Розїздимось по цілім повіті. На щастя один студент-жид із Бердичева, якого ограбили большевики, вбиваючи його заможних батьків, є моїм агентом. Він отри-

мав від мене завдання довідатися, хто є сексоти в цілому повіті. Листу приніс студент у соли, що її вимінював і продавав населах, З листи бачу ясно: найбільше розвелось сексотів у районі, звідкіля були козаки отамана Пугача. Їм і не снилося мабуть, що про них ми знаємо, Моїм терористам, які для страху і конспірації понаклали чорні маски, не було важко вишукати зрадників: перший-ліпший у селі показував, де живе хтось, за ким вони питали.

Ми рідко стріляли, переважно вішали большевицьких інформаторів. Коротка ніч змушувала нас робити на день десь збірку в полі, в житах, високих українських житах, де навіть стоячої людини не видно Хлібом і салом запасалися в тому селі, де мали переводити терористичну акцію. Заховувалися ми точно так, як на Поділлі; нікого з родини вбитих нами сексотів ми не кривдили, не переводили ніяких реквізицій, Були й такі сексоти, що вночі не спали дома. До таких приїздило несподівано в білий день два-три козаки на фірманці, забирали сексота при людях на віз і вивозили з собою. Куди? Ніхто не вмів сказати. Більше їх родина не бачила, тільки жінки зрадників власного народу ламали в розпуці руки і чутка про таємних месників громом бігла по околиці. Мої терористи в чорних масках стали предметом неймовірних чуток і поголосок. Ніде не потрапили сказати, хто кермує цими таємними

повстанцями, скільки нас і звідки ми приходимо. Ми самі, памятаючи про конечність мильної пропаганди, розповсюджували чутки, що появилася якась сильна таємна організація „Чорних Масок”. Протягом двох тижнів цілий повіт був очищений від реєстрованих сексотів і сексоток, бо й такі були.

Одного разу післав я записку до директора горальні в Овечаче з вимогою дати нам 16 ведер спірту за підписом „Отамана Чорних Масок”. Поїхав один селянин із моїм листом. Цей романтичний підпис так вплинув на директора, що він вислав бочку спірту 20 ведер і нікому нічого не казав, хоча в самій гуральні було 50 большевиків із охорони. Спірту вживали ми для виміни на продукти в селян і самі брали з собою в поле. Бувало, в житі зімо хліба з салом, попемо розведеним спіртом і спимо. Сонце пече немилосердно, скидаємо з себе все й беремо соняшні купелі. На мені того гарячого місяця злізло кілька шкір.

Одначе з простуди, бо спати треба було щоденно на холодній землі, появилися в мене на ногах чиряки. Це мене на тиждень прикувало до матері землі. Великий чиряк у похвині ніяк не дозволив ходити. Цілий тиждень я нікого не посилав до Марусі й сам у неї не був ще на новому хуторі. Одного дня один із моїх козаків зустрічає самітну молоду жінку, яка йде лукою й гірко плаче. Козак звернув на неї увагу та розпитався,

Що сталося. Слово-по-слові, виявилось, що це моя дружина, яку козак привів до нас. Дружина оповідає, що вона за цих три тижні мусіла перенести чимало, Господиня її хутора була люта баба, щодня докучала Марусі, мовляв, якась заволока до неї приволіклася, нічого не робить; що не вірить у ніякого її чоловіка й гонить із хати. Коли відносини стали вже нестерпні, Маруса рішила піти куди — як казала — очі дивляться й пішла та, на щастя, натрапила на мого козака. Мені було дуже прикро: дійсно почувався перед нею винним, бо — ніде правди діти, — через свою повстанчу діяльність я її таки сильно занедбував.

Козакові з жінкою не возитися... Але лютій бабі, яка кривдила дружину без причини я не міг подарувати. Наказав її вечером забрати з хутора та привезти до себе, разом із речами Марусі. Баба отримала від мене 1000 совітських рублів і 50 гарапників у спину від двох козаків. Ще тієї ночі я вмістив дружину в економа турбівської цукроварні. В нього вона успокоїлася і прийшла до себе, бо то були добрі люди.

Завважую, що мій козак Мандзюк щось почав задумуватися; мало їсть, не говорить. Питаю, що з ним, чи не хворий? Ні, відповідає. Так минуло кілька днів. Одного разу, коли Мандзюкові прийшла черга стати на варті, він пішов на стійку й уже більше не вернувся. Що з ним сталося? Може його ненароком схопили червоні? Може

сексоти замордували й десь заволокли? А може зневірився і дезертирував? Чи ж я не мав до нього довіри? Коли б був сказав, що душа його болить, що хоче нас покинути, я ніколи був би його не затримував. Знав я його від дитинства. Ми разом ховалися від большевиків, не одно лихо перенесли. А може він зрадив мене й подався на службу комунізму? І таке траплялося в ці неспокійні роки. Виявилося згодом, що мої підозріння, на жаль, були правдиві. Мандзюк із району Турбова подався просто до винницької губерняльної черезвичайки, щоб там амнестуватися...

Дійшли до нас чутки про отамана Мордалевича, що десь у районі на північ від Бердичева в лісах і зачіпає своєю повстанчою діяльністю східню частину Волині й північну Київщину. Про нього, як про кожного повстанчого ватажка, кружляло чимало легенд. Ніби то він має силу силенну війська з гарматами й кулеметами, що немилосерно ріже комуністів і т. п. Мав отаман Мордалевич кілька поважніших боїв із большевиками: одних він розбив, другі його розбили. Доходить вістка про якусь зраду в його відділі, а то й таке, що він із цілим своїм відділом, що нараховував 1000 чоловік, перейшов на бік червоних. Цього отамана я не знав і ніколи не бачив. Слухи про нього дійшли до нас досить пізно, бо він провадив свою діяльність такими ж

методами, як Пугач; його зліквідували червоні, чи вій сам зліквідувався. Ми хотіли иавязати з ним звязок, але він уже був не на часі: отаман Мордалевич блиснув і згас, як багато інших. Ходили слухи, що він десь подався за кордон і то ніби з відома своїх нових червоних протекторів. Важко мені сказати, скільки в цьому було правди, а скільки брехні.

Розмови селян про другого повстанчого ватажка **Івана Трейка**, зі сквирського повіту, були реальні. Трейко й тепер був діяльний. Його способи боротьби з червовими були оригінальні, відмінні від тактики інших отаманів. Іван Трейко був для червоних несхопний, тому, що на терені кількох повітів (Сквира, Тараща, Біла Церква) він мав велику конспіративну сітку. Збере своїх людей, зробить було напад на якийсь комуністичний об'єкт, своїх козаків розпустить, а червоні попадають у порожнечу, шукаючи відділу отамана Трейка. Коли все перетреться, небезпека минеться, подія призабувається, то Трейко було знов вибирає місце удару, хитро реалізуючи задум, Своїх довірених козаків мав Трейко до 20. Були це люди відважні й добре озброєні. Козаків, якими послуговувався додатково й які могли бути вночі на повстаичій роботі, а вдень гречку сіяли, було кілька соток, Така тактика зробила Трейка на Київщині дуже популярним і грізним для комуністів. До речі, Трейко завсіди провадив

терористичну акцію проти симпатиків і агентів червоних. Страх перед ним давав йому можливість вижити в найгірших умовах.

Життя Трейка було тверде. Він залишився сиротою і мав дуже лиху мачуху, від якої втік у хлопячих роках. Був у російській армії на фронті і цілий постріляний був на тілі як решето. Кидала його доля всюди, але при всіх обставинах він був активним українцем. Червоні не досягли його в Україні, лише змарнували йому його першу дружину. Трейко одружився другий раз. Його другу дружину поранили большевики при переході кордону. У 1925 році осів на Рівенщині в с. Самострілах, де неодному емігрантові з України поміг матеріально й морально. У 1927 р. ГПУ з України робить замах на Трейка. Агенти ГПУ простріляли Трейкові шию і лише чудом вийшов він і на цей раз живим. Із багатьох повстанчих отаманів І. Трейко належить до числа кількох, що їх доля зберігла від смерті.

Отож маючи відомості про діяльність от. Трейка в Сквирщині, хотів я з ним якось порозумітися. Вислав своїх „ходаків", але вони його не знайшли, лише приносили з собою багато відомостей. Одного мого посланця затримали чекісти, і він ледве викрутився з їхніх рук. Тому я більше не посилав до нього. По деякім часі я з ним і його людьми зустрівся особисто.

При кінці місяця липня почули ми дуже сумну вістку, що в Києві черезвичайка викрила Всеукраїнський Повстаичий Комітет і негайно розстріляла понад 600 українців. І я був звязаний із повстанком. Періодично з'являвся в мене курієр із Києва. Він був родом з міста Прилуки, де я запізнався з ним у Осінчука. Ця обставина держала мене на Київщині довший час, бо такий був наказ Повстанкому з Києва. В місяці серпні передбачалось повстання на Київщині більших розмірів і повстанком хотів мене мати ближче себе. Організація була дуже сильна, але якась студентка закохалась в „симпатичному" чоловічі. Вона була членом повстанчого комітету в Києві і в своїй дівочій простоті поділилась таємницею з своїм „милим", що був агентом Київської Черезвичайки.

Одного разу з'являється в мене якийсь „шустрий" панок. Це було по кількох днях, коли Повстанком був здеконспірований, а його члени — розстріляні. Той пан каже, що він є звязковим до мене від Українського повстанкому з Києва і через Прилуки добрався до нас, бо йому сказали, що повстанці є в Турбівських лісах. Розмова була коротка. Той „звязковий" не мав і на думці, що ми вже знаємо про арешти і розстріли у Києві. Кажу „курієрові", що йому не вірю, бо знаю вже всю правду. Та правда виглядає в той спосіб, що прибувший є звязковим, але... з Черезвичайки і, як

такий, мусять вмерти. На допиті признався той панок, що він дійсно є з Ч. К. В актах Повстанчого Комітету і зізнаннях арештованих було прізвище „Отамана Орла", тому його вислали мене шукати, бо я мав дуже добру опінію в Повстанкомі. Агента повішено, а потім закопано в землі, навіть сліди закопання замасковано.

Не пригадую дня, коли то до нас прибуло неочікувано шістьох озброєних людей. Яким робом вони до нас попали? їх привів козак Дядюк, якого вони шукали, піславши до нього післанця. Мати прислала свого післанця до сина. Дядюк пішов і по кількох годинах прибув з тими людьми. Бачу, що Дядюк дуже веселий і радий. Підходить до мене і представляв мені отамана Карого-Яворського, а цей представив мені своїх товаришів. З них запам'ятав я собі хорунжого, чи поручника Вогня-Горбанюка. Решта чотирьох були так само старшини з різних околиць України. Ще один був хорунжий Шевчук, ніби родом з Летичівського повіту, але переживав у Брацлавському повіті.

Отаман Карий почав говорити, що він прибув зза кордону на наказ Головасто Отамана Симона Петлюри і обнімає командування Північної Повстанчої Групи, в склад якої входить три округи — Волинська, Подільська і Київська. Всі повстанці, які є на цім терені, виконують його накази. Перед приходом в Україну над кордоном в

Польщі був якийсь інцидент із кількома іншими повстанцями, які не гаразд пописалися. До таких належить поручник Григорович-Барський, якого Карий уважатиме поза законом. Той Барський був „шефом” штабу в отамана Шепеля в 1919 році і від тогочасу „по посаді” став „полковником” української армії. Каже, що він належить до числа полковників, яких ніхто ніколи не авансував, а що є сміливий, хоробрий і добре горілочку дудлить, то й всі дані до великої штабової ранги має. Я відповів, що знаю добре Григоровича-Барського і мені здається, що він над кордоном лише „вітер робить” а в Україну не прийде.

Потім оповів мені Карий, що на Брацлавщині, в селі, з якого родом є Вогонь- Горбанюк, на клуню, де перебували всі вони, большевики з Ч. К. зробили напад і ледве не половили всіх. Підполковник Карий і старшини штабу Карого чудом висмикнулися з клуні і, стріляючи з револьверів, відбилися від агентів Черезвичайкн. Всі відозви і накази Карого залишилися там і агенти це все дістали в свої руки. Питаю, чи конспіративно вони заховувалися? Чи не можлива була зрада? Ясно, що хтось там з їх числа зрадив: пішов до большевиків і більше не вернувся. Я, грішний чоловік, чомусь не вірив Вогневі і Шевчукові. Решта 3-ох старшин зробили на мене добре вражіння. Коли я ближче пізнав от. Карого, то в він мені подобався, як ідейний, український

патріот. Із всіх повстанців-отаманів маю я світлу пам'ять про Карого, бо в ньому не було авантюриництва, ексцентричних вибриків і т. зв. „отаманства“. Він твердо підходив до справи боротьби за Україну, був безкорисним і з посвятою віддавав себе цілого, щоб вплинути на долю своєї поневоленої та плюндрованої Батьківщини.

Бачу, що наші гості є перетомлені і голодні. Ми мали з собою хліб, сало з часником і спирт та цим прийняли їх. Коли старшини підпили, тоді язика їм розв'язалися: кожний балакав про себе багато, та все добре й бойове. За короткий час я знав про них все, з того, що говорили, і догадувався про те, чого вони не хотіли говорити. Особливо це відносилось до Вогня і Шевчука.

Коли гості проспалися, я запропонував Карому поговорити зі мною докладно про плян нашої праці. Поінформував, що діється і яка ситуація на Київщині. Сказав також, що починаються жнива і мені час вертатися на Поділля, де жде на мене багато занедбаної роботи. Повстанком держав мене на Київщині, бо більше на нікого там не покладали надії, а тепер Всеукраїнський Повстанчий Комітет є на тамтїм світі. Шкода одного підполковника німця, який згинув за ідею Української Державности як член Повстанкому. Я безумовно поможу Отаманові Карому, передам йому всіх своїх людей, яких

назбирається десь душ із 30 з тутешнього району, а сам подався на Поділля, де без проводу є пів сотні козаків і організації на місцях.

Карий згодився зо мною, але змодифікував мій план в той спосіб, що наразі я буду при ньому, як командант штабу, а мої козаки стають штабовою сотнею. До речі, хор. Вогонь був начальником штабу от. Карого. Виходило, що я маю підлягати тому хорунжому. Та положення витворилось у пізнішій повстанчій діяльності таке, що всі старшини штабу отримували накази від Карого, або від мене. Значить, я вже другий раз підпорядковую себе іншим отаманам.

Першим нашим завданням було посадити всіх наших людей на коні. Я мав захованих 8 коней з сідлами. Ті коні тієї ночі я наказав зібрати і привести на місце нашого постою. Два коні червоні зареквірували, а привели козаки тільки 6 коней і в тім числі мого і Мандзюкового верхівця. Мандзюкового коня я віддав от. Карому, а Дядюка посадив на сіру шкапу і приділив його до диспозиції Карого, тому що Карий був короткозорий і його чура мусів їхати попереду на сивому коні. Дядюк був в 19 році з Карим і тепер попав до нього, з чого дуже радів.

Я розіслав своїх козаків з писаним наказом Карого, щоби знову козаки от. Пугача збиралися, зокрема ці, які мали коні, заховані з сідлами. Дядюк приніс мені відомість, що завтра в

Турбівецькій цукроварні має відбутися вистава аматорського гуртка. Управа цукроварні вислала запрошення до Бердичева, Винниці й усієї околиці. Передбачається, що збереться до сотки визначних комуністів та. чекістів.

Порадившись із Карим, я рішив бути на тій виставі. Цілий день збираю відомості, яке військо є в Турбові й околиці. В цукроварні є охоронний відділ із півсотні піхоти. Чота большевиків стоїть на вузькоторовій станції „Турбів“, де завантажують спирт із Прилук і цукор із Турбова. Більше не чути про ніякі відділи. Ми шкодуємо, що нема вповлизу кінних відділів, де б ми могли здобути собі більше коней. Є в Турбові дуже злучий команд, цукроварні — комуніст, перед яким усе тремтить. Вечоріє. Ми сідлаємо б наших коней, одягаємо совітські уніформи. Згідно з моїм планом ми маємо підїхати до цукроварні, злізти з коней і піти на цю виставу, як „провірочна Черезвичайка“. А дальше побачимо. Сміло підїздимо до будинку робітничої касарні. Злізаємо з коней і недбало закидуємо поводи за штахети. Я вбігаю на бетонове підвищення, на якому стоїть вартівник. Беру від нього кріс, а його проганяю. Дядюка й Шевчука посилаю в середину залі, двох козаків ставлю, як вартових, назовні й до пильнування майбутніх арештованих. Одного козака маю при собі.

Чую в коридорі: „Ваші документи?" — голос незнайомий, — „А ваші документи?" — говорить Шевчук. Підбігаю, бю револьвером високого, худого большевика в білім мундурі в голову й обриваю на ньому револьвер „Штаєр", - „Арештован! Под караул!" — і передав арештованого сторожі. В той момент підїздять дві фіри під вхід. Зіскакує мужчина, держучи на лівій руці плащ. „Ви хто?" — питаю. „Воєнком Прилуцкой Волості" — відповідає весело, „Ви арештовані". Забираю в воєнкома револьвер і також віддаю під охорону. Підходжу ближче до озброєних большевиків на фірах. Деякі вже позлізали з возів. „Ви міліція? Пашлі вон отсюда! " І дезорієнтовані большевики бігом пішли вrostіч, аж іскри посипались з-під їх кованих чобіт. У той час Дядюк і Шевчук вайли перевірити чимало документів: усіх службовців із ЧК, Ревкомів, усіх партійників арештовано й віддано під охорону. Я ввійшов на салю й попередив, щоб ніхто не пробував оборонятись, або ворухитись, бо будинок оточений і всі будуть закидані ручними гранатами. В мене в руці була добра німецька „кукурудза" і в другій — великий Мавзер. Бачу повно червоноармійців на передніх лавках. Деякі кріси й покидали „предусмотрительно" на підлогу. Я їх попередив, щоб менше ворухились.

Контролю документів „Проверочная Черезвычайка" робила переважно серед двох рядів

крісел, де сиділи вищі гості. Знаю, що під гіпнозом своєї сили можна держати натовп із 1000 осіб короткий час. Тому кажу, щоб закінчити арешти. В залі залишився один мій козак. Арештованих є до 30 осіб комуністів і чекістів, які зіхалися на добру їжу й випивку. Мої вартові мають у руках по два револьвери, спрямовані на комуністів у кутку добудівки при залі. Вже одного мій козак застрілив із револьвера, бо не хотів обернутися спиною. Даю наказ розстрілювати комуністичну навалоч. Ми маємо 5—6 револьверів здобутих. Я стріляю в голови: першого коменданта цукроварні, другого — военкома. Падає дощ куль із револьверів моїх 4 козаків: одна куля з доброго револьвера діравить кількох разом. Труп падають на цементову долівку. По минуті всі лежать. Ще деякі стогнуть, кричать: їх стріляють у голови. Страшна картина, але конечна. До нас твердий час не мав сентименту, як і люди з противного боку. Не могли й ми мати жалости до представників совітських катівень! Я входжу на залю. Вже хотів сказати, щоб далі робили, що публиці подобається, але бачу, що хтось чмихнув за куліси до артистів і за ним розвіваються клапті білого, порваного паперу. Посилаю козаків за куліси, витягнути втікача. Приводять до мене переляканого жидка. Питаю зібраних, хто знає цього чоловіка? Мені дає знати один селянин, що

це комуніст. Виводимо жидка на двір — хтось мені шепче: „Чекіст із Бердичева". Хто б подумав, що таке мізерне, худе жиденя буде чекістом? Виймаю шаблю, кажу, щоб чекіст став на коліна і схилив голову: одним махом відлітає з худої шиї голова.

Входжу ще раз. Кажу по-українськи, щоб гості вибачили нам за турботи. Вони заплатили в касі гроші, щоб побачити „комедію", а ми, з наказу своєї влади, мусіли проробити „драму". Зараз всі встати! Орхестра заграє український національний гимн: „Ще не вмерла Україна...", а ви всі будете співати. Де капельник? Зачинай! Після відіграння та відспівання національного гимну я сказав, щоб дві години ніхто не виходив із салі. Ми сіли на коні й від- їхали. Коли я і козаки оповіли всім, як усе це сталося, то свіжі старшини дивувались і сміялись. Отаман Карий був задоволений, що стільки комуністів пішло чортам у зуби. До дружини я не міг заїхати, бо нас мало було. Та й нам приходилось якнайскоріше з того району перебратись у другий. Карий знав один самітний хутір під селом Ротмістрівкою. Тут на другий день відбулася зустріч от. Пугача з от. Карим. Пугач рішився приєднатися до Карого й почав збирати своїх кінних козаків.

Я був післаний отаманом Карим на Брацлавщину, щоби навязати контакт із деякими поодинокими повстанцями, а також покарати зрадників. Це я зробив. Другим моїм завданням

було подати вістку отаманові **Арсеньові**, який „амністріювався" та не хотів щиро працювати з Черезвичайкою. Другого завдання я не виконав, бо не міг. Мав туди поїхати ще раз.

Коли я повернувся з Брацлавщини, то Карий успів у кількох місцях зібрати до 40 кінних разом із тими, які були раніш у Пугача. Саме я підїздив під село Овечаче, куди приїхав Карий, щоб забрати коні з го ральні. Завязався бій із охороною гораль- ні. Я під свистом куль нічної сутички зголосився в от. Карого. Зі мною приїхало 8 душ козаків, бо двох забрав я з Брацлавщини, тому кажу до Карого, що я зараз із своїми козаками позсідаємо з коней і в пішім наступі заатакуємо охорону з другого боку, з-заду. Це допомгло здобути гораль- ню, але вночі ми лише кількох большевиків зловили, решта розбіглася. Там зареквіровано щось 10 коней із сідлами та без.

На другу ніч ми наскочили так само на Турбів, де здобули майже без бою, як не рахувати кількох стрілів, 12 верхових коней. Цей напад змусив мене забрати на підводу мою дружину з цукроварні, бо червоні агенти почали її підозрівати, що вона про все доносить повстанцям. Карий наказав узяти машину до писання і ще деякі речі.

Ми виїхали аж на один зруйнований фільварок під Козятин. Як той фільварок називався — не знаю. Палати не було, чи вона була зруйнована в

часі революції, польсько-українсько-большевицької війни — невідомо. Коли ранком доїздили ми до великого парку, бачив я лише кілька хаток, де ми стали на денний постій.

Місце цього постою мені не подобалося: парк із лісом на схилі гори, містечко Козятин і станція в 8 км. Віхали ми до парку, як сонце зійшло. Значить, треба буде сподіватися бою з червоними. Нічний перехід від Турбова був до 40 км. і ми добре стомились. Для людей нічого не можна було дістати, щоб нагодувати їх. Була поставлена сторожа довкола парку. Козаки, голодні, стомлені, переважно спали. Для коней накошено трави, ячменю і вівса біля парку.

Вартовий старшина не звергав уваги на точну зміну вартових, із яких багато спало на становищах. Я з тривогою очікував, щоб надійшов вечір. Вже сонце звернуло з полудня, як раптом біжать вартові до місця нашого розташування, і за ними вслід чути густі постріли. Багато коней непрв'язанних сполошилось і чвалують удолину, їх в бігу ловлять козаки. Я з частиною козаків кидаюся назустріч атакуючих большевиків, які підїхалн кінно на 150-200 кроків і гурмою натискають. Наших із десятків здержує крісовим вогнем червоних на хвилину, але інші ховаються поза парком. За кіннотою посувається у розстрільній

кілька соток піхоти: значить, большевиків є батальйон піхоти і дивізіон кінноти...

Своєю реакцією на наступ я з козаками трохи стримав червоних, які спішилися, наступаючи разом із своєю піхотою. По нас кроплять із крісів та кількох кулеметів. Біля двох возів, на одному з яких їхала моя дружина, стоїть прив'язаних на поводах 15 коней. Коні під кулями кидаються і позашморгували міцно вузли; ми не можемо відв'язати. „Відрізуй поводи!" — кричу, „і на коней". Я пам'ятаю, що тут десь є моя дружина. Її напевно ніхто не рятував, бо в таких обставинах кожний рятує себе. Я кидаюся на великого жеребця з цукроварні Турбова. Він без сідла і високий, у мій ріст: зі зброєю трудно на нього вискочити, а кожна секунда дорога. Підвожу жеребця до воза, з якого сідаю на нього. Жеребець стає дуба і хоче скинути зі себе, а тут він без ховстів і узди, лише оброть на голові із шнуром до прив'язання. Чую, червоні вже близько. Їду конем між агрестовими кущами в долину, куди вже давно побігли й поїхали козаки зі своїми старшинами. І цих десять, що під моєю командою відстрілювались від червоних, уже далеко почвалували. Бачу в кущах стоїть Маруся і спокійно відчіплює свій великий шалик, який френзлями зачепився об них.

— „До мене, Марусю, скоріше!" Вона підбігає. Кінь нетерпеливиться. Підставляю

ногу: „Ставай на ногу, давай руку!" — і Маруся вже на жеребці побіч мене. Натискаю коня острогами — летимо. Трудно вдвох їхати на коні без сідла, із широкою спиною. Червоні, видно, затрималися біля наших возів, де було різне добро й машина для писання. Небагато з неї скористають, бо я шелепнув ту машину прикладом кріса.

Дивлюся, куди поїхали наші. Бачу їх за пів кілометра, їдуть лугом. Я звертаю ліворуч, а тут із горбка з 60 кроків біжать до мене червоні піхотинці, щоб перебігти збоку, і стріляють у бігу. Кулі свищують... „Ой, ой!" — Кричить Маруся. „Ти ранена?" — питаю. — „Ні, лише кулі так близько..." — „Тих, що близько пролітають, не бійся, яка має поцілити, тієї не почувеш", — розважаю Марусю. Та й я чую, як свищують кулі попри вухо й серце холоде, щоб лише коня не попали. Кінь віздить у мокровану лугу і ледви не вгруз, бо ті які проїхали раніш, розтоптали беріг. Мій кінь важкий, розплодовий жеребець та й тягар на ньому аж двоє людей. На щастя, погоні кінноти за нами не було. Я хутко дігнав своїх і ми поїхали через цілий ряд сіл на полудневий захід. Їдемо селом, а козаки все жартують із дівчатами й молодицями, щоб ховались, бо ми вже одну дівчину вкрали — й показують на Марусю. Не дорахувались ми кількох козаків, тих трусливіших. На другий

день ми довідались, що вони заховались у пшениці в парку й не держалися купи. Червоні їх там застукали й порубали шаблями. Большевики говорили, що ледви не зловили „машиністки", але один бандит підхопив її на коня і зник їм із очей. Тією „машиністкою" в їхнім розумінні була Маруся, а „бандітом", що рятував її, був я.

Цікаво, що доніс до Козятина на нас дуже бідний господар, який жив у хатинці біля парку. Ми на ті хатинки не звернули уваги, а звідтіл вийшло ціле нещастя. Я звернув от. Карому увагу, щоб потягнув до звіту вартового старшину й усіх козаків, які підчас нападу червоних держали варту. Це злочин із їхнього боку, що вони допустили червоних так близько вдень із напрямку, звідкіль видно було на 3—4 км. Пізніше доходження виявило, що вартівники спали, поки червона кіннота не вїхала на них. Під моїм впливом от. Карий покарав тих 3-х козаків карою по 25 нагаїв. Я, як командант штабу, ту кару солідно виконав.

Вночі ми переїхали в ліс на схід від Самгородка. Я зліз із свого коня й не можу ходити. Маруся так само змучилась. Я почав питати старшину зі штабу от. Карого, яким правом смів він сідати на мого коня в парку. Тим старшиною був сам начальник штабу Вогонь-Горбанюк. Він бачив, що я мучусь на жеребцеві сам і дружину мучу, але не

запропонував їй мого коня. Я сказав Карому, що свого коня забираю, а Горбанюк нехай пошукає свого. Я пішов у бій, щоб затримати большевників та дати всім нашим спокійно відійти, а в подяку хтось сідає на мого коня, щоб я попався большевикам? Навіть ніхто не оглянувся, не стали навіть, щоб поцікавитися, що сталося зі мною та моєю жінкою? То я дякую всім, разом із отаманом за таку повстанчу солідарність. Я дійсно, міг тоді пропасти з дружиною, як собака в ярмарок.

Мій жаль усі розуміли. Отаман Карий так само признався, що поступок цей неетичний, а козак Дядюк підійшов зворушений до мене й попросив вибачення, що не ділив небезпеки зі мною, хоча я йому життя врятував. На будуче він мав завсіда бути при мені в бою.

Треба було знов думати, де вмістити дружину. Карий знав одну родину під самим Козятином. Він написав листа до тієї родини й підводою дружина вдень поїхала в район Козятна. Чи добре їй там буде, чи зле — не знаю. Однак Карий запевнював, що з огляду на нього, Маруся в тих людей може бути стільки, скільки захоче. Після відїзду Марусі мені легше стало, бо не боявся за нас двоє, лише за себе і спільну повстанчу справу.

Кожна поразка впливає на настрій цілого відділу. В цьому випадку козаки не обвинувачували проводу, а тих козаків, а через свій сон спричинили

небезпеку. За винятком двох порубаних, кілька коней і двох возів — ми всі були живі й здорові. Мали ми загалом тоді 50 кінних і 15 піших козаків. їздив із нами отаман Пугач. Треба було конечно, як я мотивував, або залишити піших, або посадити їх найскоріше на коней.

Загальна думка Карого була: обєднати всіх повстанчих ватажків, а потім розвинути ширший рух. В тій цілі ми подалися в Сквирський повіт, щоби приєднати до себе отамана Трейка. Беремо в одному селі дві підводи для піших козаків і всі їдемо в район Трейка. Виїхали ми опівночі, а далі їдемо вдень. По дорозі ловимо большевиків і я їх пускаю в „розход". Зловили кілька поважніших риб, між іншим, начальника постачання 17 кавалерійської башкірської бригади з його персоналом. Усе це жиди й лише охорона з 8 душ кацапи й башкірці. Коні дали ми всі пішим козакам. Ще маємо кількох піших, а кінних — 60 шабель.

Почалися жнива. Спека велика, вітер крутить пилом. Їдемо долинами, а на горбках женці жнуть, як в пісні співають. Час-від-часу вискочить на горбок кінний козак, огляне краєвид пильно, чи не видно ворога, і знову їдемо. Підїздимо за залізничною лінією на Умань, до якогось ліска. Вже недалечко й річка Рось. По відомостям, які має Карий, от. Трейко із своїми козаками є в цім лісі, з якого до містечка не

пригадую назви, є 4 км, В лісі стаємо на постій. Висилає от. Карий кількох козаків шукати в лісі от. Трейка. З'являється Трейко і з ним 20 козаків, але всі піші. Карий і Трейко довго щось говорять між собою. Зміст розмови я знаю. Карий вимагає спільної акції всіх повстаичих сил, координованих ним. Він має до цього право: апробату Головного Отамана.

Розмова закінчена, Трейко відходить. Питаю Карого, як із нашим „дипломатичним посольством"? Відповідає, що все гаразд. За добу Трейко сяде на коней і долучить до нас. Не всі козаки мають коні, але решту зареквірують у цукроварнях. Ми стоїмо в цій лісі ще один день і ніч. На другий день приїздять Трейківці — душ 15 на конях. Тепер є в нас 75 козаків, а 10 старшин на конях, то разом 85 шабель, 2-х старшин мають гемороїди, не можуть їздити кінно, то їзять із нами на бричці, на якій є з 6 відер спирту в великій бутлі, Я думаю, що задовго ми товчємось в одному місці. Вразили мене дві речі: побачив, що козаки Трейка чіпляються в лісі якихось дівчат чи молодиць, побачив ділення між ними шовкових і тернових хусток із нічної акції, Для мене це була новина. Трейко мотивує, що не боронить своїм козакам дещо брати, бо їхні родини ограбовані, а козаки майже всі жонаті.

Тепер посуваємося в напрямку бердичівського повіту. Провідником є Трейко.

На денний постій стали ми знову в лісі над допливом Росі. Тут є гребля з млином і широкий ставок. Ми розмістилися біля дому лісника в середині ліса. Кількох козаків, які буди в селі за ставком, прийшли й оповідають, що вчора в тім селі стояло 4 сотні курсантів із Винниці, а в селах ночували піші відділи. Стаємо обережніші, висилаємо звідуюш на край ліса, бо ті большевикн є десь недалеко. Коли вони нас не бачили, то є такі, що їм прислужаться, донесуть, бо ж ми їхали ранком і заїхали до цього ліса. Я навіть дивувався певності от. Карого, бо він не звертав уваги на денні наші порушення. Організуватись, битись і відбиватись від ворога не дуже то добре.

Біжать звідунн від млина і кажуть, що в село заїхало повно кінноти; вони стоять за хатами і розглядають льорнетами ліс, щось нараджуються, а через греблю не їдуть. Знову ж коло 100 шабель переправилося у сусідньому селі і підїздять кінною лавою із півночі до ліса, а він невеликий — з 20 гектарів. В 2-ох кільом. від ліса, з піведнного боку, затримуються вози з большевицькою піхотою на обсаженім деревами тракті, зіскакують а возів, несуть кулемети і розвиваються в лаву в нашім напрямку. Сотню большевиків на конях і їхню піхоту з другого боку я доглянув льорнетою, лише не знаю

кілько є кінноти в селі там, від сходу. Нам вистарчить виразу „багато" наших звідунів, бо це повстанці, які вміють оцінювати і спокійно обсервувати.

Значить ми маємо ворога з трьох боків свого постою. Питаю от. Карого, що робитимемо: чи б'ємося до вечора від теперішньої 10-ої години ранку, чи, поки не пізно, пробиватись. В ту же мить біжать перелякані козаки і кажуть, що большевики переїхали греблю і вже в лісі. Мене аж підносить кинути на тих із села спішених козаків і постріляти їх, скільки можна. Тоді відпаде їм бажання нас переслідувати, бо який вояк з большевика кінного в лісі, я вже знаю. Потім можна було зайти на беріг ліса й привітати сталевими гостинцями кінну сотню червоних, що обережно під'їжджали з півночі. Карий виглядить їхати. Ми їдемо кінно. Лише виїхали з ліса, нас обстріляла світська піхота вогнем із кулеметів, а потім крісовим. Пугач крикнув: „За мною!" — і помчався на тих большевиків. З ним було ще кількох кінних. Може це й відважно, але по дурному. Я знаю, що кожної хвилини можемо бути за атаковані кіннотою іззаду, кричу голосно: „Праворуч! Скорше в долину за горком!". Оглядаюсь, наша бричка виїхала з ліса й падає забитий один кінь. Старшини вскакують до ліса. Я відрізую кинджалом другого коня, бо випрягати нема часу. Що зробити із спіртом?

Можна кольбою кольнути бутлю і кінець. Ні, маю в торбі пачку стрихніни. Сиплю грамів із 10 до бутля, затикаю. Бачу таку картину: от. Трейко з кількома козаками їде в напрямі в напрямі ставу і ліса над ставом. Він відірвався від решти, над ставом злізли вони з коней і кинулись в очерет біля берега, а коней пустили. Чому так зробили, я не міг додуматись. Всіх могли переловити червоні, бо з їхньої піхоти міг хтось завважити цей маневр. Чвалом, під обстрілом, гоню за Карим, якого я з козаками спрямував через горб у круті долини. По мені посипалися зрідка стріли советської кінноти з-заду. Кінь із брички біг за моїм конем. Турбувався я дуже долею старшин, які вскочили в ліс і рахував, що вони загинуть. Думав, що отаманові Трейкові й його кільком старшинам грозить смерть. Пізніше виявилося, що старшини вилізли на дерева, червоні пройшли лавами через ліс, але на гилляках нікого не шукали, не дивились навіть угору, лише на землі сподівались ворога. От. Трейка в очереті навіть не шукали і він також врятувався.

Їхали ми долинами, селами аж до вечора й опинилися в селах бердичівського повіту. Однак зпочатку совітська кіннота нас переслідувала. Я з кількома козаками їхав як задня охорона й побачив за собою сотню большевиків, які гнались за нами. Я пустився чвалом. Раптом

спотикається кінь і я не встиг навіть витягнути ніг із стремен, як гепнув разом із ним. Кінь притиснув мені ліву ногу, Острога на лівій нозі зламалася, подошва від чобота відлетіла, а суконні штани з підштанками розірвалися. Ногу вище коліна поранив аж шкіра здерлася і в халяву тече кров. А червоні кроків 100. Та кінь якось відривається і я з ним. Щоб стримати большевиків, обернувся я навскісь та з великого Мавзера пустив у них цілу серію. Це червоних спинило і я пустився всією силою втікати. Стріляючи, я виразно бачив, що за нами гонили курсанти: молоді кацапчуки, на добрих конях і сідлах, гарно одягнені. Курсанти — це кандидати на советських старшин.

По півгодиннім гоні я таки дігнав відділ і поїхав у чоловій стежі. Тут затримав одного большевика на коні: Хто? Звідкіля? Курсант мав відпустку й заїздив десь тут до родини, а тепер їде до своєї сотні. „Віддавай, братику, зброю, злазь з коня!" Надїздить от. Карий. Короткий допит і я особисто зарубав курсанта. Це був час, коли всіх майже большевиків я із своїми козаками пускав у „розход" особисто, щоб їхня якнайбільша кількість зустрілася „там" із моїм братом! Коли мені приходилось стріляти якого комуніста, то обов'язково він діставав кулю в ніс, де брови сходились: в це місце, після страшних мук, жид Хаїм Бург із нагана застрілив мого молодшого й єдиного брата! Почуття помсти є страшне й робить

людину, поки вона не заспокоїть жадоби помсти, також страшною. Всякі екзекуції мені були противні, та жадоба помсти і ненависть робили мене жорстокою людиною, а головне я мав силу зносити все, щоб найгірше досолити комуністам.

Тепер от. Карий почав думати, як навіязати контакт із от. Арсеньом із Брацлавщини. Кілька днів ми перебували, перекидаючись із місця на місце, в самогородецькій і прилуцькій волості. Одного разу цілий наш відділ розмістився в хуторі якогось заможного господя. В саду й по хлівах стала вся наша кіннота. Хутір був на горбку і з нього було добре все видно. Приїхали на хутір моїх 10 козаків, яких я посилав під Козятин із завданням знищити того агента, який нас видав у парку, коли то я ледви з дружиною не попався червоним у руки. Козаки його повісили. Та вони їхали мабуть сміло, бо за ними за півгодини приїхала червона кіннота й курінь піхоти. Червоні почали розвиватися до бою. Я був тієї думки, щоб червону кінноту підпустити близько й дати їй доброго чосу. Карий згодився. Я вибрав 20 добрих стрільців, навчив їх орудувати прицілом і пунктом вціляння до кінноти.

У нас усе готове до відїзду з хутора. „Совіти” їздять, нюшкують і підсуваються щораз ближче. Беремо їх на мушку: гримнула сальва – падає кілька коней і їздців. Цей хутір був під

Ротмістрівкою. Однак і совітська піхота не дрімала та взяла нас під обстріл, коли ми втікали з хутора. Пор. Вогонь-Горбанюк чомусь зіскочив із коня, їдучи позаду, побіг у картоплиння й почав там чогось ніби шукати. Оглядаюсь, що далі буде. Ми хутко їдемо, а Вогонь залишається. Завертаю з собою кілька козаків і лечу до Вогня-Горбанюка. Питаю, чого він залишився. Не відповідає. Жадаю, щоб хутчій сідав на свого коня, якого ми зловили й до нього підвели. Сів, як німий, без слова й їде. Червоні знову нас побачили й пострілюють. Маю сильне підозріння, що Вогонь-Горбанюк думав лишитися. Питаю, чого він шукав, чи що ховав у картоплі. Кріса він раніш не мав. Дав я йому великий револьвер, коли вернувся із „вистави”. Не має, згубив десь. Ну, й начальник штабу!/? Ще до того був в Охороні Головного Отамана, потім у якомусь міністерстві!/? Ніби висока „шишка”, а трусливий, як заяць.

Підїхав я до от. Карого й кажу, що цей Вогонь хїба тому є „вогнем”, що носить велику руду, вогняну бороду і ходить у рудїй, селянській свиті. Він хотів утікати, чи залишитись у большевиків. Я був переконаний, що він нам викине якусь штучку. Карий щось пізніше балакав із Вогнем-Горбанюком, але я цією розмовою не цікавився, лише на власну руку зорганізував над ним нагляд.

На постої в Турбівському лісі долучились до нас 2 старшини, які залишились у лісі над ставом, де червоні хотіли нас оточити. Зате ввечері, коли всі полягали на відпочинок, самовільно відїхали від нас повстанці із Сквирщини. Вони не бажали собі рейду на Поділля, а тягнуло їх до свого таки от. Трейка. Так якось склалися обставини, що Трейко з нами був лиш кілька днів. Однак Карий мав надію, що він буде провадити роботу по думці його директив від Головного Отамана Петлюри.

Після доброго, а головне спокійного відпочинку в Турбівських лісах, ми рушили десь в середині серпня на Брацлавщину, подільської округи.

Дорогу я й хорунжий Шевчук-Біда знали добре. Їхали вночі і над ранком вже були під Вороновицею. Всі старшини й козаки були кінні — разом 65 шабель, при двох ручних кулеметах. Задержалась ми в лісі під селом, з якого походив саме Вогонь-Горбанюк. Був я під хатою цього Вогня на краю села. Хатина малесенька, старенька, стовпці похилені й стіни увійшли в землю. Бачив здалека і матір Вогня, — стареньку самотню вдовицю селянку. Цим не хочу понизити самого Вогня-Горбанюка. Не один із нас виростав в біді, злиднях і головою пробивав життєвий мур, виходячи із сільського середовища. Не одна мати — вдовиця з останнього тягнулась, щоб дати науку своїй дитині. Але маю

претенсії до тих, які виходять з здорового селянського середовища, а потім корчать великих панів, не маючи нічого панського. Такі типи встидаються свого соціального положення, своєї бідноти, своєї навіть матері. Такі люди назовні „пани“, а в душі хами, без панської культури й етики. До таких належав і наш Горбанюк: не попросив нас до хати, не представив своїй Матусі — обдертій, бідній селянці, яка в моїх очах була вартісніша від якоїсь аристократки. Що вона мала, те було працею її мозольних рук, — сина вивчила своєю працею, а не достатками з грабунків предків.

Вогонь замовив обід для старшин у своєї матері, яка зарізала двоє курей. Сам він у кошику приніс гарячу страву. Для козаків і для коней пішли в село збирати харчі самі козаки. Селяни були якісь недовірчнів, понурі та неохоче приймали козаків і давали їжу. Причина була та, що тут не раз проносились повстанча буря, яку розганяли большевики навіть гарматними стрілами. Ще за гетьмана сиділи селяни по лісах, потім у 1919—20 роках були тут повстання і карні червоні відділи з Винниці терором здушували виступи української „петлюрівщини“ та „бандитизму“. Тому на другий день ми поїхали далі на південь та стали на постій у лісі, на руїнах колишнього замчиська. Видно було рови, вали на високих горбах. Серед селян ходили легенди, що то були сліди руїн

Хмельницького. Бачили ми високі могили порослі лісом: це сліди гайдамаччини. Один дідусь оповідав нам, що в кількох могилах сплять вічним сном вельможі пани поляки, яких до ноги вирізали гайдамаки за їхні знущання над українцями. На жаль, без мапи не можу нагадати назв тієї околиці..

Червоні, при допомозі своїх, хутко довідались про нас і почали пошукувати і їздили відділами із Брацлава і з Гайсина. Карий конче хотів бачитись зпочатку з от. Арсеньом над самою річкою Богом. Нарешті доїхали до того села й при допомозі родичів Арсеня дали йому знати про наш приїзд. В околиці було багато козаків от. Арсеня. Вони не ховались, а жили в своїх селах і хуторах і ніхто їх не зачіпав.

Це тому, що от. Арсень „амнестувався" в черезвичайці у Винниці з своїми найближчими співробітниками в числі 10 козаків Від його родичів я довідався, що Арсень хоче виграти на часі і не є щирий з комуністами, однак пішов в пашеку „червоного льва". Мені була дивна ця смілива гра з боку отамана. А хто його знає, що він може викинути, будучи в руках ЧК, хоча провізорично на волі і при зброї? Він „амнестований", але якою ціною і чийм коштом? Чи можна мати 100% довіря до нього? А чи не може піднести своїх „акцій" в очах ЧК. нашим коштом? Своїми сумнівами ділюся з от. Карим і кажу, що я дипломатії не люблю. Мені подобалася відкрита

боротьба. Мусимо уважати, щоб не потрапити в халепу. Одного дня в товаристві кількох своїх „амнестірованих" козаків прибуває до нас от. Арсеїв. Ця людина міцної будови, років має 30, білявий. З його рухів видно певність і рішучість. Обличчя рішуче і видно, що він має характер і волю. От. Карий сів з ним в лісі конферувати. Я теж підсунувся, щоб чути розмову. Арсень приїхав з Винниці, де він живе. Він ніби в добрих відносинах з Черезвичайкою. Ходить собі всюди спокійно і при револьвері. Його козаки мають працю. Чека вживає Арсеня для пропаганди і агітації: він мусів написати скільки відозв до повстанців, виступав прилюдно на совітських вічах в часі їхніх державних свят. Та чим він був, тим і залишився, Його ціллю є вберегти людей на той час, коли можна буде виступити і різати комуністів. Тоді розпочне з Винниці – з Черезвичайки та Ревкому, Тому от. Карий згоджується на умови нового життя от. Арсеня і жадає щоб він використав свою „діяльність" на підсилення повстанчого руху в своїм районі, Тепер іде підготовча праця до солідної акції в об'єднанні всіх отаманів під одним командуванням. Коли Арсень почує про загальний вибух, то, не гаючи часу, нехай починає знову збройну боротьбу з окупантами.

Переходить мова на от. Лиха. Карий каже, що хотів би його бачити. Однак Арсень зазначив,

що відділ от. Лиха майже не існує. Перебуває от. Лихо десь аж в Ольгопільському повіті в товаристві кількох осіб. Відділ от. Лиха саме тепер переживав деморалізаційну кризу. Частина його козаків амнестувалась, інші пішли геть від отамана, чи сам отаман їх розпустив. Риба від голови гниє: мені ясно, що Лихо сам переживав зневірливий момент. Чи знайде він у собі силу боортись? Видно, він не розумів дуже важкої причини, що завсіди тими самими методами і формами боротьби не можна боротись з червоними. Що було добре торік, півроку назад, тепер треба відкинути, як пережиток, бо ворог мав нагоду вивчити повстанця й його тактику, пізнати вдачу ватажка та його людей. Все еволюціонує й тому форми боротьби мусять досконалитись. Дуже часто треба позбуватись своїх козаків з відділу, щоб не мали деструктивного впливу, а поповнювати свіжими людьми. А проте одне мусить бути незмінене і твердіше криці: воля самого отамана.

Дивлюсь на от. Арсеня. Говорить він про свого товариша от. Лиха невідомо, чи він сумує, чи оправдує своє моральне заломання, яке, як-не-як, впхнуло його в лабеті череззвичайки. А там не сидять дурні: там москалі й жида — найхитріші представники своїх народів. Вони можуть ждати довго. За той час із амнестованого витиснуть потрібний їм „сік", як із губки воду, а тоді

несподівано знищать. Хвилево можеш, чоловіче, ходити собі „вільно“, навіть виїздити, маєш, коли хочеш, револьвер, даємо тобі авто, до товариства — гарних жінок, при зустрічі ми до тебе приємненько всміхаємось, тиснемо твою „бандитську“ руку, але... кожний день зближує тебе до моменту, коли ми витиснемо з тебе твою хитру хахлацьку душу. Ти нам потрібний, поки ще є інші повстанці отамани. Не буде їх, то за старі проти нас провини, за кров „вибраного народу“, даси, проклятий гою, свою всю кров і сліду по тобі не лишиться! Чи знав от. Арсень про це все, думаючи обдурити чекістів губчека? Які наївні були його плани! Наївні й ми, що з ним балакаємо та сподіваємось чогось від нього. Я є певний, що голова черезвичайки буде знати, куди поїхав Арсень і що мав балачку з якимось отаманом. Тому я при кінці запитав його, чи він думає змовчати розмову з нами, чи сказати чекістам. Арсень задумався і каже, що не буде говорити. Я звернув йому увагу, що він зробить страшну помилку, криючи зустріч із от. Карим. На мою думку, він мусить сказати про неї, але важне, що скаже. Уявм такий випадок: „анмнестірується“ наш один козак, який скаже „новину“ чекістам. Тоді Арсеньові ще більше не будуть вірити, а може негайно і розстріляють. Скачи враже, як пан каже...

Арсень зарядив у своєму селі, щоб нас відповідно прийняли та дали нам їжу, сам

негайно виїхав до Винниці. Я довго думав, як поступить Арсень і чи зрадить нас? Карому я відрадив їхати на південне Поділля шукати отамана Лиха. Краще це зробити післанцем. Мене тягнуло в свої околиці й я підговорював Карого до виїзду з цього здеморалізованого району, де вже й отамани позаломлювались.

Мали ми відомості про **от. Заболотного** з Балтського повіту, який звідсіля перекидався і в північні повіти Херсонщини. Одні говорили, що він мав сильний повстанчий кінно-піший відділ, другі казали, що от. Заболотний їздить тільки з кіннотою. То знову, що ніякої кінноти не має, а провадить боротьбу, подібно як от. Трейко: збирає своїх козаків, нападає і знову все розпорошується. Не важно нам було, хто він і що робить. Нам потрібний був сам факт, що в тім районі, недалеко от. Лиха, є ще один повстанець, який зганяє сон із очей московським і жидівським комуністам. Трудно нам було особисто навязувати звязок і з тим отаманом. При допомозі одного старшини з Катеринославщини, який через гемороїди не міг їздити кінно, Карий вислав доручення до от. Лиха і от. Заболотного. Чи вдалася звязкова місія тому старшині — не знаю.

Для нас було приємно, що кіннота з Винниці виїхала на якісь „маневри“, як казав Арсень. Ті „маневри“ виглядали в той спосіб, як „маневри“ Винницької Школи Червоних Командирів,

курсанти якої були аж під Білою Церквою і Сквирою. Шлях наш випадав через Вороновицю на Винницю. В Вороновиці війська не було й їхали ми через містечко вдень. Місцевої червоної міліції ми не боялись і не звертали на неї уваги. На виїзді з містечка була кузня, в якій кількох козаків перекувало своїх коней. Коваль, симпатик большевиків, говорив різні речі на повстанців, хвалив комуністів, а козаки в будьоновках слухали й кивали головами на знак, що погоджуються з його поглядами. Було ще чимало некованих коней, однак годі було так довго затримуватися на важній комунікаційній шосовій артерії Брацлав-Винниця.

Ідучи вдень, ми затримували на тій шосі червоних. Не-комуністів пускали, всипаючи їм нагаїв, а комуністів розстрілювали. Затримали кілька возіїв із сіллю та казали тим возам їхати за собою, щоб при нагоді сіль роздати селянам, бо в той час на брак соли села нарікали. Попався нам, м. ін., віз із 14 пудами (пуд — 16 кг.) ковбас, які везли для якоїсь комуністичної столівки в Винниці. Кожний козак дістав одне кільце ковбаси. Деякі „гумористи" взяли ковбаси на шию й так їхали. Їхало до Винниці два вози доброго тютюну в папушках. Тютюн ми поділили між козаками, — кожний дістав по 2—3 кг. до своєї сакви при сидлі.

Дорогою нараджуюся з от. Карим, чи не їхати нам непрошеними гостями до Винниці, з тим, що

стріляючи й рубаячи по дорозі всіх озброєних комуністів і большевиків із зброєю, ми вихорем перелетимо від стації до мосту над Богом, а там Миколаївською вулицею на шосе Винниця-Літин. Не потребували б робити кола аж під Калинівку, на міст в Янові. Можна було б прорватися на міст в Музякові, але в цій містечку в палаті дідича є большевицька школа піхотних командирів. Мало нас, 8 коней маємо некованих, а чвалувати через Винницю треба до 5 км. Карий бере це все під увагу й резигнує з ризиковного мого заміру. Ще можна було би дискутувати над перемаршем через Винницю, коли б ми не наробили амбарасу по дорозі до Винниці. На стації Винниця є два панцирні поїзди, які без перерви стоять під парою і мають повну обслугу при гарматах і кулеметах. Вони можуть нас зустріти вогнем на залізничних рейках і стріляти на наш „привіт”, поки ми не зникнемо в місті. І люди й коні денним переходом були доволі втомлені. Тому рішили ми занехати приємності нагнати страху окупантам, ніжним чекістам в губерніяльній осередку. А шкода. Цікаве було б тоді переживання самого от. Арсеня.

Звертаємо праворуч на Винницькі Хутори, Селянам даємо сіль і жадаємо лише хліба, бо ковбаси маємо, та вівса для коней. Дуже хутко баби з хлібом, а чоловіки з вівсом обступили вози з

сіллю. Котрийсь козак, маючи кріс на плечі, взявся за ролю крамаря. Купець хоч куди! За короткий час має повний віз вівса та пів воза хліба! Вечоріє... Ніхто з нас не знає гаразд тут околиці. Правда, за російської влади був я тут у полку „ротним командиром" і кілька разів мав тут вправи в 1916 році, та тепер не пізнаю тієї місцевости.

Я, завдяки своїй обережності, ще не зсідав із коня, а обїздив навколо й оглядав терен на випадок бою з червоними. Бачу, підїздить до мене семінарист Хмара з Київщини й каже, що на стійці при краю хуторів козаки затримали в блискучому фаєтоні трьох большевиків. Трійкою коней править обмундирований і озброєний большевик. Хмара оповідає, що один, сивенький уже, большевик дуже накидався на козаків і питав, хто їхній командир.

По дорозі беру з собою ще кількох козаків, підїздимо, а фаєтон їде нам назустріч.

— Ви командір? — питає по-московськи большевик із сивенькою спичастою борідкою.

— Так, я — кажу.

— Як ви сміли дати наказ нас затримати? Як ваше прізвище? Арештую вас!

— Обережно, товаришу, з арештом! Хочете знати моє прізвище? Я — отаман повстанців Орел!

— Ах! — крикнув сивенький панок і сів на м'яке сидіння до двох своїх товаришів, які без слова прислухувалися цілій розмові.

— Роззброїти! Забрати всі документи!— даю наказ.

Переглядаю хутко документи. Бачу, що сивенький панок — це голова Ревтрибуналу при 1-шій Кінній Чер. Козацтва Корпусі, тов. Вернер. Два інші — члени Рев. трибуналу. Всі мають партійні червоні білети. Озброєні всі три в маленькі японські кріси та револьвери „Штаєр” в австрійських футералах.

Військових корпусних чекістів витягли козаки з фаєтона й уставляють до розстрілу. Візник, бачучи всю цю процедуру, раптом затуляє свою трійку коней батою. І хоче втікати. Коні скочили, але один із козаків прицілюється і першим стрілом поклав відважного погонича. Інші були вже на конях і дігнали фаєтон, спиняючи коні. За хвилину, під сальною шістьох козаків, попадали мертві комуністи. Я дав наказ розстрілу без відома Карого, якому потім здав звіт. Коней козаки випрягли, а упряж і фаєтон залишили на Винницьких Хуторах.

По короткій відпочинку рушили ми ввечері у північно-східному напрямку. Переїздимо залізницю з Винниці на Козятин, потім їдемо дорогою, хуторами, врешті селами до калинівського лісу. Ранком наїхали на пором, яким, по 8 коней, переправилися під Музяковим на правий беріг р. Богу. Була це хвилина небезпечна. Тому я негайно вислав

стежі вперед у лісок тракту Музяків-Янів. Інші стежники пильнували безпеки переправи на лівім березі Богу і переправились до нас як остання партія.

Ідемо всі по знайомій мені дорозі, яка йде з Музякова до Янова. Зустрічаємо дві фірманки з військовими, які з певним занепоєнням підїздять до нас. Задержуємо їх і питаємо, хто вони і звідки? Піші курсанти, їдуть з Янова, де були на забаві, а тепер вертаються до міста Музякова. Є з ними „курсовий красний командир", а всіх курсантів 12 осіб. Я порозумівся очима з от. Карим. Даю знак своїм козакам і команду: „Руки вгору"! Козаки, які позлазили з коней, хутко відбирають кріс та револьвер від совітського старшини. Наказую звязати совітських „юнкерів" парами, відпроводити і порубати шаблями. По кількох хвилинах замість кандидатів на старшин лежала купа мяса...

Ідемо цілий час лісом, оминаємо Каміногірку, про яку вже була мова, і підїздимо до Слобідки. Тут задержуємося. Я пішов із кількома козаками до хат знайомих селян. Питаю за новинами. Цікавий я, що чути про моїх козаків. Всі мої козаки є також у Шепеля.

Я незвичайно втішився цими відомостями і поінформував от. Карого. Прийшов до дому козак Петро Швець. Мати йому сказала, що ми є, і він негайно прибув до нас. Петро потвердив усі

відомості і додавив, що червоні підчас моєї відсутности дуже натискали на козаків Грабарчука, Лиха й Сензюка. Тому ці групки влились до от. Шепеля і всі є в лісі під селом Треповський Майдан. Петро Швець подав сумну новину: в одній сутичці був ранений легко в бік козак Тропа із Слобідки; він хворував на падачку; після поранення слабість так опанувала організм, що затовкла Тропу на смерть. Всі козаки зробили щирому товаришеві трумну й поховали його з повним озброєнням.

П. Швець сказав іще одну річ, яка мене дуже вразила. Кілька днів тому до шепелівців прибув козак Мандзюк у товаристві ще одного типа, в якому козаки з Літина пізнали представника Губчека з Винниці — тов. Сердітова. Сердітов прийшов із Мандзюком і не сподівався, що його пізнають козаки з міста Літина, куди часто Сердітов приїздив і говорив прилюдно, як представник совітської влади та грізний агент череззвичайки.

Деконспірація Сердітова рішила долю обох. Вчора Шепель наказав Сердітова і Маздзкжа розстріляти. Чого Мандзюк із головою ЧК хотів від Шепеля і як вони думали обдурити його, того Шепель не знав, але не важко було догадатися. Лише треба дивуватися глупоті, чи дурній відвазі такого совітського представника влади, як голова губерніяльної, чи окружної черсзвичайки. Чи в

своїй наївності Сердітов думав, що повстанці такі наївні чи дурні. А може козак Мандзюк охарактеризував так повстанців, що, при довірі моїм і шелелівців до нього, він дасть можливість самому шефові череззвичайки прислужитись перед своїм начальством і мати до того цікаві переживання? Мовляв, що ви, товариші, можете, — я, наприклад, був серед сотень „бандитів” Шепеля, а потім Орла, удалось мені їх знищити, а вони, дурні, не полапалися... Аж тепер мені ясно стало, куди подався мій „довірений” і відважний козак Мандзюк, від якого я не мав таємниць: до винницької губчека! Коли хоче Бог когось покарати, то відбере йому розум, — кажуть люди. Мандзюк був за української влади агентом української контр-розвідки в Літні. Не одного тоді комуніста розстріляв, чи спричинився до розстрілу. Потім був зо мною і не одну червону душу вигнав з большевицького тіла. Раптом така людина йде до ворога бити поклони, кається, приймає комуністичну віру, чи доктрину і все, що було перед тим святе, за що проливав він свою і ворожу кров, стає нічим! Не розумію морального стану таких людей. Невже сумління мовчить тоді? Мені здається, що в таких обставинах дуже легко збожеволіти. Коли Мандзюк згинув, то це єдиний для нього вихід.

Того дня ми спокійно перебули до ночі й цілу ніч відпочивали по довгому рейді. Шевцеві я

сказав, щоб він повідомив моїх козаків і отамана Шепеля про наше прибуття. Завтра рано ми приїдемо до Шепеля. Настрій в мене дуже добрий. Отаман Карий, думаю, не дурно сюди приїхав: наша кіннота та Шепелева піхота, це велика сила.

Ранком я сідаю на коня й іду до місця постою Шепеля. Бачу знайомі обличчя. Кого не знав, запізнаюся, бо було чимало старшин ізза кордону, з польською табору інтернованих. Дивує мене, що серед повстанців є дні пані, які ризикнули із штабом Шепеля прибути з Польщі сюди. Одна була в Рівнім – brunetka, а друга висока, струнка блондинка. Сказали вони мені свої прізвиська, але я їх не запам'ятав.

Ми сидимо в групі старшин на траві, козаки цікавішої вдачі навколо. Я оповідаю про наш рейд з Київщини на Брацлавщину, про зустріч з от. Арсенем, який амнестрований, про наш намір зустрітись з отаманом Лихом та Заболотним. Коли згадав про амністованого Арсеня, Іван і харитон Паньковецькі – старшини штабу Шепеля саркастично всміхнулися. Самого Шепеля десь не було й він не спішив мене привітати. При кінці кажу старшинам попередити своїх козаків, щоб не було стрілянини, коли їхатиме з відділом от. Карий і от. Пугач. Потім я попросив вибачення, бо не спав кілька ночей підряд, ліг і хутко заснув.

Скільки спав – не знаю. Збудив мене удао в голову і в лице мавзером. Відкриваю очі й бачу над

собою злюще обличчя якогось типа. Кидаюся до своєї зброї: револьвер і кріс забрав хтось, коли я спав. Блиснула думка, що це большевики біля мене. Був, мовляв, бій, я міцно спав, шепелівці втікли, а мене, раба Божого, зловили сонного.

— Стреляй, сволочь, я ваших много розстрілял!
— кажу до типа з мавзером.

Раптом чую, що мене хтось сильно вдарив між лопаток ззаду.

Оглядаюсь. Стоїть „поручник" Іван Паньковецький із крісом, Це він мене так вгатив. Тоді я зорієнтувався, що це непорозуміння.

— Що ви, подуріли? — кричу, — Що це все значить? Чому напали на мене? Коли є якесь непорозуміння, то з почату виясніть справу, і потім знущайтеся. За хвилину прибуде от. Карий і 70 козаків, прошу питати їх. Ви за цей напад будете відповідати, як не тепер, то я майбутньому.

Прибігає задиханий от. Шепель. Худе, мале створіння. Злющі оченята бігають. Приступає до мене і шукає чогось в кишенях. Знаходить в кишені штанів ручну гранату.

— О, і отаман починає заглядати до кишень! — говорю іронічно.

— Зв'язати йому руки й прив'язати до дає він наказ, який виконують.

Від удару люфою бракує мені віддиху: болить мене в грудях щораз сильніше.

— Панове, — кажу, — бачу, що ви всі подурили разом із вашим отаманом!

Біля мене залишаються брати Паньковецькі на варті, решта десь зникає. Чую крики: „Стій! Стій! Руки вгору! Злізай з коней!" По кількох мінутах іде Карий, Пугач і всі старшини та козаки без зброї. Значить. Шепель посмів нас всіх обеззброїти! Герой! Чи Шепель і всі його старшини і козаки стали большевиками? На повстанні, коли нерви людей напружуються до краю, все можливе. Я бачив уже не одну річ неймовірну....

Отаман Карий, Пугач і Шепель сідають недалеко мене. Звертаюсь до Карого:

— Пане полковнику, вясніть мені, що це все значить? За що мене цей „великий вожд" побив і наказав привязати до дерева? Хіба за ці безсонні ночі, за відвагу, за працю на користь України я дістав від Шепеля нагороду? Ми не шукали теплих місць в Польщі, зиму й літо боролись, а тут маєш подяку! Приходять великі отамани до нас, між собою сваряться, обеззброюють один одного, а нам тут чуби тріщать. Я в Польщі не був; то ви йдіть собі до Польщі і полагоджуйте свої порахунки, а нам дайте спокій. Ти, Шепелю, не забувай, що я тебе вивів в люди в 1918 році, — лишив тобі курінь для повстання, коли з другим куренем в січні 1919 р. я поїхав на фронт. Я був

присланий до тебе Головним Отаманом Петлюрою вліті 19-го року, то ти боявся моєї популярності серед козаків. Я це зауважив і відійшов від тебе, хоча хотів тобі щиро допомогти тоді. І тепер ти, отаман, зробив дурницю: не забувай, що в тебе є 45 моїх, таки моїх, козаків, які он стоять при зброї і дивляться понуро на цю цілу історію. Вони знають мене краще, ніж тебе. — Може кажеш їх обеззброїти? Ониску, — кричу, — йди сюди! Чи ти віриш, що я є зрадник?

— Ні, пане отамане! — відповідач козак.

— Пильнують усіх наших козаків! — кажу. Мої слова зробили велике вражіння. Харитон Паньковецький сів біля мене і почав шепотом говорити, що їхній отаман заховується дійсно, як божевільний. Він вірить, що це все непорозуміння. Причиною є козак Мандзюк, який на допиті сказав, що вів амнестрований, що на цих днях прибуде отаман Орел-Гальський з Київщини і він є „амнестрований“. До большевиків перейшов Кравченко-Пугач та що в тов. Сердітова була відозва підписана прізвіщем „Кравченко-Пугач.“

— Нехай і так, — кажу я, — але чи можна вірити одній людині, яка хотіла мститися після своєї смерти в той спосіб, щоб опісля було ніж нами непорозуміння? І Мандзюк досяг свого. Відозви за підписом от. Кравченка-Пугача — чи це не пропагандивно-агітаційний вибрик, щоб вносити розлам у ряди повстанців? Чи ви й

Шепель переконані, що десь в гайсинському повіті нема відозв, припустім, для козаків от. Лиха за „підписом" от. Шепеля? Коли ми сюди їхали, то під Яновом зловили 12 большевицьких курсантів з червоним командіром. Пошліть їх туди і в ліску над дорогою є їхні трупи. Це я їх із своїми козаками порубав. Амнестіовані хіба не стинають большевицьких голов.

У цей час Шепель балакав з Карим і Пугачем. Харитон Паньковецький встав і підійшов до Шепеля, якому, видно, говорив, щоб мене відв'язав від дерева. Карий так-само цього вимагав. Київські козаки були без охорони, обезброєні. Ті мої козаки, які були з Поділля на Київщині, знали багатьох козаків, які тепер з нами приїхали. Не зважаючи на непорозуміння Петро Швець, Онисько Грабарчук, Василь Сендзюк балакали з київцями. Повстанці з Київщини обурювались, що їх обезброєно, особливо мені всі співчували. Витворилась така прикра ситуація, що мої козаки, які були до цього часу в Шепеля, всі мали в руках зброю і стояли окремо: ніби очікуючи наказу від мене. Київці майже всі мали в кишенях револьвери, бо при обезброєнні здали тільки кріси та шаблі.

Шепель, видно, зорієнтувався, чим все пахне, і дав наказ відв'язати мене. Я зажадав своєї зброї, Обмив обличчя, яке було скривавлене, але ходити не міг, бо боліли мої груди, з горла йшла

кров. Принесли мені один револьвер і кріс. Шаблі й другого револьвера „не знайшли". Карому й цілому відділові дали лише коні, багато сидел позабирали і поховали. Зброї не дали, за вийнятком кількох старих крісів та втинків.

Перед вечером Карий і козаки підійшли до мене й почали просити, щоб я з ними їхав. Я попробував сісти на коня — не можу вилізти на сідло. Підсадили мене, але їхати я не міг, бо легені боліли. Тому попрощався з київцями, їхніми отаманами і залишився.

Підбігає в корчах О. Грабарчук і питає, що мають робити його козаки і взагалі всі ті, які були раніш у мене? Є побоювання, що Іван Паньковецький їх обеззброїть вночі, бо він бачив із Шепелем поставу козаків.

Кажу Ониськові, щоб всі козаки мої від Шепеля відійшли, просто одинцем втекли і зібрались на Кипоровім Яру ще тієї ночі.

Грабарчук додав, що Шепель радився з Іваном Паньковецьким, як постріляти всіх київців із отаманами, але зрезигнував, бо „багато крцати".

Виходить, що нас було забагато, щоб усіх розстріляти. За що? Яким правом? Правом отамана — півбожевільного? Що там у Польщі між ними вийшло? То отаман Карий повідомляє всіх повстанців, щоб розстріляти Григорчука-Барського, б. начальника „штабу" Шепеля, то знову от. Шепель був би безперечно розстріляв

його, а при ньому й мене, Пугача і всіх козаків, коди б їх було не 70, а 17. Бодай найголовнішим моментом, що стримував його, було те, що мої козаки, які були в Шепеля в часі моєї відсутности, були на сторожі. Я навіть запитав, що зробив би Онисько, Петро, Максим, Василь, які творили осередок провідників серед своїх козаків, коли б Шепель, наприклад, хотів мене розстріляти? Грабарчук каже, що козаки навіть сподівалися такого кінця, але були всі на сторожі й мали вже кинутися на штаб Шепеля і їх усіх вимордувати разом із їхнім дурним, трусливим отаманом. Дійшло в лісі, де стояли шепелівці вже 3 тижні, до того, що Шепель наказував козакам гонити на деревах сорок, які скрекотали, бо це його нервувало.

Шепелівці, оповідає Онисько, це голота без сумління. Ходять у підштанках, бо штанів не мають, ночами в Майдані Трепівським, Миколаївці й у інших селах крадуть баранів, овець, свиней у селян. Бували випадки гвалтів над дівчатами із Сандрак. Їх зловили шепелівці в лісі, зробили своє й пустили, а отаман на це не реагує, лише панічно боїться большевиків, ніби душа його передчувала свій кінець.

Приклад аморальности давав для козаків „перша особа після Шепеля” – поручник (в справі ранги ще треба було б дискутувати) Іван Паньковецький. Він затримав у районі Кожухова молоду 16-літню

дівчину, сестру якогось комуніста з Літина, І не пустив її додому, чи до Хмельника, куди вона їхала, а взяв із собою і вже 2-ий тиждень при козаках спав із нею під одним плащем.

Шепель, як прибув через Волинь із району Корця в літинський повіт, так і сидів у Хмельницькій лісі під Тренівським Майданом, не рухаючися з місця, цілих три тижні. Большевики його не зачіпали, бо сам голова червоноармійської боротьби, чи порозуміння, поки сам не згинув. Тепер треба сподіватися, що довго так шепелівці не будуть спокійно сидіти й червоні їх із насиджених місць почнуть викурювати. Три тижні Шепель трусливо змарнував: люди обдерті, босі, без коней і погано озброєні, Зброї, здобутої на нашому відділі з Київщини, не ставало для всіх. „Правдиві" шепелівці дивились із заздрістю на київців та на козаків Ониська Грабарчука, М. Лиха і В. Сензюка. Є поговорка, що „стояча вода гние", так само „гнили" шепелівці і сам Шепель.

Він не розпочинав ніякої акції, бо вірив закордонним версіям, що буде війна поляків із большевиками, що вийде ціла українська армія під проводом Юрка Тютюнника — також отамана. А тоді Шепель буде великим вождем якоїсь, найменше, дивізії, або матиме адміністративну владу в якомсь губерніяльним уряді.

Вже минав місяць серпень, армії зза кордону не видно було. Зрештою, таку віру у вихід цілої української армії на чолі з генералом Тютюнником з Польщі, мали ті всі старшини й отамани, що приходили з Польщі. До них належав і от. Карий. Нехай виступить армія, але до того часу ген. Тютюнник повинен мати пляцдарм на теренах України. Хто його приготує? Тільки активні повстанчі сили. Тому то ми не повинні були оглядатися на німечних вояків Тютюнника, які вийшли чи вийдуть з польських таборів інтернованих. Поляки напевно не дадуть своєї найкращої зброї тій армії, яку вже раз зрадили. Не вірив я, щоб польський уряд тепер бажав собі дипломатичних комплікацій із східнім сусідом за гарні очі українців з таборів. Коли там хтось щось робить, то тільки кілька представників генерального польського штабу. Робитимуть обережно, щоб польський загал не знав про „авантуру". Робитимуть так, щоб в разі протестаційних нот Москви поляки могли сказати, що „ми нічого не знаємо". Мовляв, поодинокі люди, поодинокі групи тих людей „повтікали" з таборів і пішли на совітську територію.

Коли так, то „армії" української — роздумував я далі — буде небагато, найбільше кілька тисяч. Нещасні, збаламучені своїми провідниками козаки і старшини з таборів, замість одностроїв, отримують якісь лахи, а замість доброї зброї —

непотрібний полякам „хлам". А вийде українців 2-3 тисячі з таборів, то, мовляв, щасливої їм дороги, бо полякам будуть зменшені кошти утримання їх в таборах. Якщо переб'ють їх більшовики, то теж невелике лихо – менше їх буде в Україні, бо в межах Польщі своїх українців – „русінуф" є 6-7 мільйонів. Треба думати, що в майбутній національній політиці це тяжка колода для польської держави. Коли ті грубі мільйони не будуть винародовлені, то можуть польську республіку розсадити з середини. Було б дуже добре, щоб на „свою" Україну кілька тих мільйонів пішло з теренів Польщі...

Чому ж так довго нема чутки про вихід українського війська з Польщі? Вже друга половина місяця серпня кінчається. Жнива скінчилися й окупанти весь хліб вивезли з України, а до хліба й решту беруть. Червоне військо, переважно кіннота, зайнялась „хлебовикачіванієм". З повстанцями борються лише відділи череззвичайок. Загал населення не вірить в якусь поважну акцію восени і повстанці починають зневірюватись. Висланці з Польщі прибули пізно, переважно на початку місяця серпня. Вони повинні були цілою масою з'явитись з конкретним завданням весною, а за весну й літо підняти такий рух, щоб червоні не могли собі місця загірити. Місяці липень і серпень треба було використати на прихід інтенсивної української армії.

Чи ж можна мати надію на побиття сильного московсько-жидівського окупанта, щоб прочистити дорогу для армії, коли одні повстанці їздять по всьому Правобережжю і організовують повстанчий рух, а другі заломлюються, ідуть на амністію, а такі, як Шепель, нічого не роблять, сидять павуками в однім місці та грабують населення. Коли до них прибуде хтось необережний, то його побють, роззброять і без зброї виженуть.

Тут хочу висловити кілька думок про українських отаманів і так звану "отаманію". Я – старшина регулярної армії, але доля судила так, що мене також титулували отаманом та мав я okazji бачити й запізнати не одного повстанчого отамана. Що це таке отамани й отаманія? Ми часто чуємо слово "отаманія", говорене з призи́рством, іронією та зневагою. Почуєте, що самолюбний спритний гешефтьяр, коли когось не любить через те, що не вда́лося другого обдурити, каже, що то "ота́манія", бо його не послу́хав! Бачите українського громадянського діяча, що вису́ває свою персону всюди на перше місце. Тільки чуєте від нього: "я", "я", "ми"... а сам він дурний і обмежений тип, із якого розумні люди сміються. Він обурюється на людей і кричить на своїх противників, що це, мовляв, "отаманія". Говорите з генералом, полковником, який лає всіх своїх товаришів – генералів,

полковників, критикує їх, критикує Накази Головного Отамана Петлюри, уряду, військового міністра. Коли спитаєте, чого він такий лихий на всіх, то він вам скаже, що все це "отаманія".

Всі "регулярники" з армії не люблять повстанських отаманів. Коли якийсь отаман із повстанцями прибував до т. зв. регулярної армії і ставився до послуху, то кадровий генерал чи полковник давав звичайно наказ обеззброювати повстанців, а отамана арештовував лише тому, що той отаман був самою українською стихією – вибуховий, рішучий, відважний. Конкурента треба було боятись, а щоб не почуватись із своєю слабенькою душею і характером непевно, то треба такого унешкідливити. За революції – казали – цілком вистарчить "регулярних" метод, засвоєних із часів світової війни! Цими методами так "побили" революційних большевиків, що самі попали до таборів у Польщі.

Проте, коли зберуться генерали 6-7-ми українських дивізій, припустимо, в Жмеринці на військову нараду, скликану своїм Начальним Вождем Петлюрою, то перед нарадою генерали почнуть дискусію, чи не варто було б усунути й арештувати Головного Отамана. Це факт історичний! Чи це не є "отаманія"?

Читаєте висновки українського журналіста з минулого: ніхто не винен, лише повстанчі отамани згубили Україну! Чуєте розмову

українського партійника, політика: всі, що є поза його партією, чи організацією, все це – "отаманія". Отже вдивляйтесь і вслухайтесь у слова тих, які говорять слова "отаманія", і побачите, що власне в їх душах жевріє ота "отаманія". Будете бачити ту некарність, розхрістаність, трусливість, егоїзм, безідейність, демагогію й впізнаєте деструктивну "отаманію".

Отамани однак боролися, гинули; нові на їх місце з'являлися. І отамани люди, із всіма добрими й злими людськими прикметами. Були серед них не старшини, а звались старшинами. Хіба це можна їм брати так суворо за ганьбу? Коли він мав відвагу ставати провідником, то царський наказ не є для нього такий-то важний у відношенні до авансу. Кажуть, що отамани були не карні, мало здисципліновані. Були й такі.

От. Карий із своїм відділом поїхав на Київщину, а я самотній із вірним товаришем-конем „Каштаном" пішов слідом за повстанцями, ведучи коня на поводках. Лець йшов, держучнсь Каштанової гриви, а руками не міг порушувати через біль в плечах. Віддихав злегка і часто, бо втягати повітря в легені не міг. Часто сідав та відпочивав. З Шепелівцямн не міг залишатися з таких причин: раз, що вони могли мене крадьки вбити, щоб я пізніше не мстився за кривду; друге, щоби мої козаки не відійшли від Шепеля, бо коли мене не буде, то не матимуть до кого йти; а третє

я відчував страшенно кривду, заподіяну мені і всім повстанцям з Київщини без причини.

На Купорів я не міг дійти: туди треба було мандрувати з 10 км., тому я лишився під селом Слобідкою, недалеко одного хутора, в густім ліску, біля якого була керничка. Коневі приніс із поля два снопи вівса невідомого мені власника і сам ліг біля нього. Чорні думи снувались у голові; врешті заснув удосвіта. Вдень йти, чи їхати з моїми силами важко, тому я на тім самім місці перебував до вечора. Про небезпеку чогось не думав, зрештою в гущавнику мене ніхто не бачив. Брезентовим відром напоїв коня. Шепелівці були від мене 4—5 км. Коли б большевики хотіли мати з ними діло, то знають напевно, де вони, а в цій околиці не будуть повстанців шукати.

Турбувало мене, що мої козаки, які цієї ночі покинули Шепеля, будуть на Кипировім Яру без мене. Однак один день вони дадуть собі раду і догадаються, що я не міг доїхати та затримався десь иедлеко. Про місце постою большевики знали, перехід р. Бугу в м. Янові отаманом Карим будуть знати, або вже знають, тому нікого на Кипировім Ярі не будуть шукати.

Вже вечір. Ще раз напоїв коня, який цілий час спокійно лежав, не іржав. Як ось виліз на коня і помалу поїхав. Від родичів слобідських козаків довідався, де вони стоять. Здибаю старшого

брата О. Грабарчука - Давида. Він мене привів на місце, де були всі козаки, 42 разом. Трьох кудись вислав от. Шепель і вони не прибули, коли решта відходила від Шепеля. Відійшли всі разом, зробивши збірку в 500 метрах від табору Шепеля, якому нічого не говорили. Так само люди Шепеля не спостерегли вночі, що мої козаки відходять. Вони лише рано зауважили їхню неприязність, але що вже могли порадити? Панковецькі, особливо Іван, міг собі біситися, що так сталося. Напевно доказував, що коли б були пустили кулю в лоб Орлові — то не дійшло б до такого стану.

Я вияснив всім козакам, що було на Київщині й чому раніш я не міг приїхати, розказав про Всеукраїнський Повстанком, дезерцію Мандзюка, прихід отамана Карого, наш рейд по Київщині та Поділля і про сподіваний прихід українських військ зза кордону. Обеззброєння нас Шепелем я уважав за злочин, їхню діяльність, чи правильніше, бездіяльність я осуджував. Треба нам розростатись, організуватись і битись з червоними, нападаючи на них. Тому нашим першим завданням є здобувати коней для всіх наших козаків. Онисько сказав, що його козаки в числі 9 душ мають коні і сідла заховані по господарствах. Коні їх працювали підчас жнив, коли вони були у Шепеля. Козаки Сензюка і Лиха були без коцей. Орієнтуюсь, де б здобути коней.

Давид Грабарчук каже, що в Уродівській цукроварні і горальні можна буя взяти до 16 коней і стільки ж і Янові, де стоїть команда залізничої черезвичайки в дворі б. польського дідича Холонєвського і на станції. В іншому місці не можна було зробити нападу на кінну частину, бо кіннота стояла по містах більшими скупченнями полками, бригадами та була далеко від нас. Чатувати на сотню, чи дивізіон десь на шляхах я не міг, бо не мав розвідів, фактично ще не вів їх перевірити і пускати в рух.

Після перепроводження докладних розвідів протягом дня в Уладівці, ми звечора підсуваємося через р. Бог провізоричним мостом до цукроварні. Знаємо, що там є 80 большевиків охорони. Обеззброюємо варту і атакуємо касарню..., Червоні залягалися і відстрілюються. Ручними гранатами здобуємо партер, — большевики втікають на поверх і звідти борються. Я наказую вилучити електрику, щоби цукроварня була в темряві і щоб нас не видно було на площах. Хочу конче здобути перший поверх; йдемо по сходах, стріляємо, кидаємо гранати: червоні відстріляються далі; маю одного раненого в плече. — „Давайте, козаки соломи, нафти, смоли в коритар" — команду. По кількох хвилинах будинок починає горіти. Солома з гноєм димить немилосердно і дим іде на поверх де душаться червоні.

Кричимо, щоб здавались, бо будуть в огні вискакувати і тоді всіх перебемо. Вони не здаються, а будинок починає палати. В його полум'ї згинули всі большевики, ніоден не піддався. Показуючи на будинок, я сказав свом козакам: „Хоча то й вороги, але згинули по вояцьки, з честю; вони дають приклад, як всі козаки повинні вмирати!" Цукроварня була в наших руках. Козаки почали сідлати і виводити без сідел коні, яких було з 50, але ми вибрали лише 20 коней. Забрали також 2-х верхових большев. коней. Більш ні до кого не заходили. Не прийшло нам до голови заглянути до каси: пощо нам совітські папірці? Шкода часу, бо ми ще по дорозі маємо заїхати до горальні. Там була так звана „вітка" — цебто розведений водою до 30%, спирт. Для селян на виміну, та і для своїх козаків така „вітка" пригодиться. Тим більше, що ми, недобре відживлялись: гарячу страву мали рідко, а відживлялись здебільша сухою їжою. До хліба, сала, цибулі і часнику добра чарка „вітки" якраз підходить. В горальні знайшли ми бочку, козаки відрами налили горілки, запрягли коні і воза та з своїм козаком-фірманом забрали 20 відрову бочку з собою. По дорозі назад коні проваджено лісом боками, і колеса воза обкрутили ми перевеслами, щоби згубити сліди до місця нашого постою. Отаборились ми на славнім Кипоровім Ярі.

Коні для козаків добра річ, але буває з ними клопіт. Вже кінець серпня, на ланах совхозів і в

селян нема снопів вівса, не стоїть він і на пні. Маємо 32 коней, бракує ще 5 сідел, які козаки зшивають з сухої трави та з мішків і дочіплюють до них якимсь робом стремена. Після „вітки" настрій веселий. В звичайних відрах зварили козаки бичка. Знайшлась сіль, перець, бобкове листя, цибуля і картопля, М'яса було більше ніж юшки, але смакувало нам.

По двох днях відпочинку, 1 вересня 1921 р, роблю докладні розвідки в містечку Янові й опівночі нападаємо на „Ортчека" та залізничу станцію „Холопівськ". Службовці в маєтку не бороняться також. Кількох чекістів розстріляно, міліцію розігнано. Здобуваємо 10 коней із сідлами і виїздимо знову в ліс, де підряд кілька днів переїздили з місця на місце. Вечорами заїздили до сіл і по короткім побуті знову на ніч отаборювались у лісі.

Одного разу стоїмо в лісі під Слобідкою. Раптом чуємо в напрямку Треповського Майдану сильну стрілянину. Ну, думаю, червоні нарешті добиваються до відділу от. Шепеля. Стрілянина тривала з півтори години і перейшла в поодинокі рушничні стріли, а потім зовсім затихла. Ще пройшло біля 2-ох годин. Є 10 ранку. Чуємо розмову і бачимо, що лісом іде гурт людей в нашім напрямку. Ми одразу орієнтуємося, що це втікають шепелівці. Повстанці підходять ближче. Бачу от. Шепеля,

всіх братів (було їх 5) Паньковецьких, кількох старшин і 2 жінки, — разом 12 осіб. Виходжу до них і кажу/щоб затримали:ь біля нас. Я буду більше гостинний, ніж вони. Звертаюсь до от. Шешепля і кажу йому, щоби він і весь його штаб були цілком спокійні. Я забув про заподіяну ним мені особисто кривду і обеззброєння моїх приятелів із Київщини, в ім'я боротьби за Україну.

Ми не мусимо мати порахунків в ім'я ідеї. Коли штаб підходив, ми здалека його бачили і могли були зробити засідку, кращу від большевиків, всіх обеззброїти і постріляти. Чи маю — кажу на доказ моєї щирости — вислати своїх кінних по решту його козаків, щоб їх зібрали і сюди привели?

От. Шепель згодився. Висилаю 10 козаків з Лихом, який по кількох годинах приводить до 70-ох козаків Шепеля. Люди сумні, обдерті, як биті пси. Друга половина козаків Шепеля десь розбіглася по лісі. Червоних було не дуже багато; 2 сотні кінних і сотня піших. Вони попали на місце постою шепелівців несподівано. Частина кращих козаків відбивалась, інші пішли врозтіч, а штаб із Шепелем відійшов в наші ліси.

Послав я своїх козаків до села Брусленова купити 5 баранів, які згодом селянин пригнав на Слобідку. Негайно різники взялись до роботи і по

кількох годинах був добрий обід із нашою горілкою. Один старшина обділив рівномірно всіх козаків „віткою". Моя сторожа не дримала і пильно дивилася на всі боки; особливо стежі сліdkували в напрямку Треповського майдану. Я сподівався, що червоні, розігнавши шепелівців, будуть по їхніх слідах посуватись до Кипорового Яру.

Ми весело розмовляли, були немов одним відділом. Шепелівці в голос говорили, що уявляли собі повстанчу діяльність так, як бачать у нас: є коні, добра зброя, козаки одягнуті, зжиті, певні себе, люблять отамана, є що їсти і випити, а у них... пожалься, Боже!

Шепель звертається до мене і каже, щоб я, маючи коні, поїхав у летичівський повіт, бо в тім районі нікого нема. Виходить щось у роді наказу.

Зазначаю от. Шепелеві, що після випадку, який я мав у його відділі і від нього, не може бути мови про мою співпрацю з ним і під його наказами. Зрештою одного слова „Шепель" мало, щоб наказувати таким, як я. Хто з на, чи ті, які прибувають зза кордону, не мусіли б підлягати тим, які більше зорієнтовані на місці.

Нашу розмову перервало кілька стрілів. Прибігає козак-шепелівець і каже, що він з одним хорунжим був на хуторі по тютюн. Надїхали большевики і забили хорунжого, а козак втік.

Тепер большевики стріляють на мою стежу, що стежить за руха ми червоних і хутко будуть тут.

За хвилину приймаю звіт від козака. Даю своїм кінним наказ сідати на коней і рушати за мною. Звертаюся до Шепеля, щоб його піхота розгорнулась на краю ліса та слідкувала, що буде. Завважаю одну червону сотню під Слобідкою, а друга іде лавою від Миколаївки. Рішаю непомітно садами Слобідки підїхати до самих большевиків і заатакувати їх, коли їхатимуть на ліс, збоку.

Так і сталося: червона сотня з 90 кін- нотчиками порівнялася з нами. Може вони й бачили кількох кінних, але не думали, що це повстанці, бо перед тим гонили повстанчу піхоту. Своїм скупченим козакам, яким в голові ще шуміла „вітка", наказую цілою силою коней вдарити на червоних. Кричатимемо „Слава!", коли будемо їх рубати. Нас від червоних ділить один хутір. Вони до берега ліса підїзять обережно, в лаві. Ліве їхнє крило зараз заатакуємо.

Вилітаємо. Бачимо вже перелякані обличчя червоних. Кричу „Слава!" і рубаю першого, що навинувся під шаблю. Рубають мої козаки. Червона сотня повертає коней і втікає, а ми женемося за ними. Втеча ворожої кінноти найкращий момент до її знищення другою кіннотою.

В погоні здибаємо большевицьку тачанку, яка не стріляє. Я з Ониськом Грабарчуком пустився за нею, та трудню її дігнати. Зарубали ми з 15

большевнків, але зловили всього 4 коней, решта втекла за большевикамн. Від трупів козаки позабирали шаблі і крісн з набоями.

Я дивлюся, чи часами большевицька піхота не візьме нас в „перепльот”. Ні, її нема — певно залишилась в Треповськім Майдані. По короткім відпочинку, використовуючи добрий підхід рот. Ідемо назустріч другій большевнцькій сотні. Та вона вже не далася заскочити. Це трудно було зробити вдень, у відкритім полі. З відлеглости 1 км. друга червона сотня завернула перед нами в село Миколаївку. Оннсько Грабарчук зліз з коня і післав їм вслід кілька серій з легкого кулемета.

Вертаємося до шепелівців переможцями. Ми задоволені із себе. Уявляю, що думав Шепель, його штаб і козаки. Мої козаки кажуть до шепелівців: „Оттак у нас воюють!”

Ночувати там, де ми бились з червоними, не можна було, бо завтра тут будуть большевнцькі перевертні. Тому ми, поховавши хорунжого в гаю на Кипоровім Ярі і прочитавши молитву над його могилою, виїхали за село Каміногірку, де в лісі стали на постій.

Іван Паньковецький, злий дух Шепеля, дивиться вовком на мене і моїх козаків, нічого зі мною не говорить. Шепель так само мовчить і бокує від мене. Лише Харитон Паньковецький, не знаю, щиро, чи ні, кілька разів говорив зо

мною, нарікав на Шепеля. Казав, що охоче залишився б у мене, але це йому не випадає. Сотник Ковбасюк і ще кілька старшин щиро балакали і нарікали на Івана Паньковецького та Шепеля. Виявилось, що одного старшину, який був у Шепеля, з бувшої юнацької школи і одну чорняву панну, яку я бачив, Шепель „вислав ніби за кордон з устними звітами", а в дійсності наказав двом козакам їх замордувати, бо „забагато знали". Ті козаки мали більше сумління, пустили обоє далі, а до Шепеля принесли куртку замордованого поручника. Обоє невинні, здається, перейшли до Польщі і хіба мали що оповідати емігрантам.

Сотник Ковбасюк і решта старшин з регулярних українських дивізій ніяк не могли допустити, щоби щось подібне було між повстанцями і взагалі існував такий негативний тип, як ославлений Шепель та його штабові „різники". Один з тих „різників" — Іван Паньковецький возиться з бабами. Відчувалося, що Шепель є номінальним отаманом, а всіма справами кермує І. Паньковецький, пан життя і смерті усього відділу. Старшини в числі 47 осіб просять мене, щоб я взяв їх до свого відділу, бо в цій душній і непевній атмосфері вони довше не видержать. Відповідаю, що з великою охотою взяв би їх до себе, але з моментів їм відомих не можу покищо цього зробити. Я взяв своїх 45

козаків, а решти не можу перетягати до свого відділу.

На другий день облава на Кипоровім Ярі. Ще не знаю кілька большевиків приїхало і що роблять. Облави я сподівався ще вчора, тому перейшли ми всі 5 км. від Кипорового Яру на південь за Каміногірку. Моїх і Шепеля людей є разом 125 багнетів і шабель. Всі хотітимуть їсти, тому я післав своїх козаків до сексота в Каміногорці, щоб реквірували у нього 1½ річного бичка. Рано наші кухари вже варили страву, коли почули ми далекі стріли з кулеметів на Кипоровім Ярі. Можуть собі на „ура" стріляти, але там нікого не знайдуть. Щоб нас не заскочили, пильно стережemoсь.

Чую незадоволення своїх і шепелевих козаків із поведінки І. Паньковецького. Багато з них звертається з домаганням, щоб цю його комуністку якось ізолювати. Паньковецький пішов кудись на нараду з своїми прибічниками. Я викорисовую відсутність І. Паньковецького і даю наказ своїм козакам, щоб вони негайно повісили його коханку. Вмить мій наказ виконується тихо, без крику. Мотив такий: відділ Шепеля здеморалізований, коханка Паньковецького могла втекти, міг він її пустити на волю; тоді все, що чула й бачила гарна панянка комуністка протягом кількох тижнів, опиниться в незвичайці. Для неї це була романтична пригода, а нас її свобода коштувала б чимало крові. Тому вона згинула.

Надходить І. Паньковецький і бачить що його „симпатія" висить на дереві. Кинувся, як скажений пес і почав з револьвером допитуватись козаків, хто це зробив. Підійшов і до моїх козаків, які іронічно всміхались й сказали, що панна сама повісилась. Тоді він десь знову в кушах зник. Він знав, що панна сама не повісилась а її повісити міг дати наказ я або Ше пель. Видно, він справджував, хто дав наказ.

Мене він нічого не питав. Козаки слідили за Паньковецьким і мені доносили про його безсилу лють.

Облава почала зближатися до нас. Я дав наказ своїм козакам сідлати коней і відїздити ще далі на південь. Пре це попередив от. Шепеля і він так само дав наказ йти за нами. Стали ми пополудні в густому лісі на іювий постій між сел. Пеньківка- Яцківці в лісі на схід.

Тут Паньковецький почав нову інтригу та розсипав своїх прибічників у кушах в лаву, ніби проти большевиків. Мені доносять, що ті „заходи" спрямовані проти мене й моїх козаків; довідуємося від одного шепелівця, що нас шепелівці під командою І. Паньковецького хочуть обеззброїти. Бачу що дійсно козаки Шепеля в лаві і мають в руках кріси. Своїх козаків попереджаю, щоб не „ловили ворон". Частина була разом при повнім поготівлі, а частина на конях. Тоді беру з собою 4-ох козаків і

йду до місця, де лежав пор. Шепель і Харитон Паньковецький.

— То ти, отамане, видав наказ поготівля проти нас? Чого твої люди лежать в лаві? Може хочеш нас другий раз обеззбрати?

— Ні, я не дав ніяких наказів. То хіба Іван Паньковецький щось зарядив. Прикликати його до мене.

Харитон Паньковецький пішов шукати свого брата і хутко з ним вернувся.

От. Шепель почав його питати, чому козаки в поготівлі. Іван Паньковецький із крісом у руці щось мнеться і поглядає у мій бік із ненавистю та каже, що він може лише довірочно говорити, що сталося.

— Ні, говоріть при нас, поручнику! — кажу я. — Ви були і є джерелом інтриг. Вам, видно, шкода своєї коханки, а може вам захотілося наших коней, шабель, озброєння? Отож кажу вам всім, що посилаю вас до біса, а сам з своїми людьми негайно виїжджаю. Ви йдіть своєю дорогою, а я піду своєю. Вас я прийняв, як друзів, годував і щиро до вас поставився, забуваючи кривду, але другий раз кривди ви не всилі мені заподіяти. Мало того, я, при спробі провокації з вашого боку можу почати вас кропити, як чужих, і винищу всіх до ноги! Бувайте здорові!

Сідаємо негайно на коней і зникаємо гзальопом. Відїхали ми 2—3 км. і тоді зупинились. Я вияснив своїм козакам, що сталося і яка є на світі людська

невдячність. Ще цілий другий день простояли ми в тім лісі, а ввечері вїхали до села Брусленова. Тут довідуємося, що минулої ночі попри Бруслень пройшов от. Шепель з своїм відділом на Грузький Майдан і в лісі під селом Соснами і Миколаївкою розпустив своїх козаків з тим, що штаб піде за кордон, а козаки залишаться на поталу без проводу. З Шепелем пішло лише 5 братів Паньковецьких і одна дівчина-блондинка в напрямі с. Кусиковець.

Пізніше, в 1922 році я довідався про долю Шепеля і його „штабу", бо довго нічого не знав. Отож от. Шепель і Паньковецькі зайшли ще тієї ночі, як розпустили свій відділ, до села Вонячина, Це їхнє родинне село... Тут Шепель узяв у свого батька, якого пізніше розстріляли большевики, калитку з золотими грішми. З Вонячина відійшов штаб до с. Кусиковець, де задержвся в лозах при підтримці підхорунжого Осадчука. На прощання всі випили і пішли на захід.

В дорозі за м. Летичевом Федір Паньковецький, напевно за згодою решти Паньковецьких, напав на от. Шепеля і вбив його. Потім він відрізав Шепелелі голову, з якою прийшов до повітової летичівської чека з „вещественним доказательством" за амнестію. Чи амнестіювали червоні Ф. Паньковецького і як дового він ходив серед них — не знаю. Треба сподіватись, що

невинна панночка, яка була з ними, поділила долю Шепеля.

Решта братів Паньковецьких перейшла до Польщі, де проживала в таборі інтернованих у м. Каліші. Серед інтернованих старшин і козаків у Каліші та Щипьорно вони пускали чутки, що от. Шепеля „замордував" отаман Орел-Гальчевський, немов за те, що в свій час Шепель обеззброїв його відділ. Ті чутки були асекурацією „на випадок слідства", щоб відвернути увагу від самих Паньковецьких. Маю багато свідків серед колишніх козаків, — шепелівців, які чули інформації про смерть Шепеля від большевицького комісара з м. Летичева. Для нас це тоді була ревеліяція. Брати Паньковецькі десь розвіялись по світі. Ті брехні Паньковецьких викликали неслухний до от. Орла жаль дружини і матері Шепеля, які тоді перебували в таборі. Врешті мав я відомість, що Іван Паньковецький у Польщі, коли виїхав з табору інтернованих, став агентом політичної польської поліції в Катовицях. Ця праця якраз відповідала його психічній структурі.

Самоліквідація відділу Шепеля у вересні 1921 року викликала в моїй душі прикрість. Чому одиниці його проводу позаломлювались?

Заломання Шепеля викликало в моїй вдачі ще більший гарт і завзяття: я рішив таки далі боротись і сказав собі, що при ніяких обставинах не заломлюсь! Ще можна боротись, хоч уже осінні

дощі перепадають Треба тільки підійти зі своєю повстанчою тактикою до нових умов.

Трудно стає з виживленням коней восени. Коні нас змушують заїздити до сіл, а тепер майже кожне село має большевицький продподатковий відділ. Може пізніше ми заховаємо коней по хуторах, як це нераз уже робили, а самі утихомиримось і перейдемо на піхоту. Тільки не маємо права розпускати своїх козаків, бо одиниці швидко згинуть.

Чому Шепель так панічно зліквідувався? Де подівся той рухливий, відважний і хитрий повстанчий ватажок, яким був Шепель упродовж 2-ох років? Може душа його вже передчувала смерть? Його вбивника восени 1918 року я хотів був розстріляти за карні експедиції в державній варті. Тоді Шепель випросив у мене пізнішого свого вбивника.

Ідемо вночі на Кипорів Яр, бо облава червоних відбувалася дві доби, а тепер вони десь знову за продналогом розїхались. Червоні дивізії кавалерії ввесь день стягають „продналог“, а на ніч відїжджають досить далеко від сіл, що є близько лісів Кипорового Яру.

Стоїмо в лісі при легкому вогні, в якому козаки печуть картоплю. Я згадав от. Карого й його людей. Де вони й що роблять? Чи вспів він повідомити мою дружину Марусю про мій випадок? Це міг зробити тільки сам Карий, бо в

його приятеля чи знайомого була Маруся. Я навіть прізвища тієї родини не знав, а що було б коли б Карий згинув? Не міг би я її навіть розшукати.

Десь біля 10 години ранку бачу свого козака з варти. Він іде в товаристві двох дівчат чи жінок. Думав, що варта затримала якихось чужих, коли чую голос Марусі. Придивляюсь. Є Маруся і з нею сопинська вчителька — Леся. Яким робом?

Оповідують, як Маруся довідалася про все від Карого, який по неї посилав. У Сопині зустріла Маруся Лесю, яка постановила втікати з тамошнього району разом із нею. Йшли 70—80 км. піхотою. Під м. Яновом здибали большевицьку кінноту.

Я оповів Марусі, що було зо мною та що робимо. Увечері примістив я обох жінок на окремій хуторі, де вони пробули цілий вересень. Господиня-селянка зпочатку добре ставилась до них, а потім заставляла працювати: варити, свиням давати і т. д. Вимоги були щораз більші, а я про це нічого не знав, не мав часу на відвідини та контролю умов життя Марусі та її товаришки. Я був зайнятий підготовкою і контролею нелегальних „пасивних" організацій на випадок виступу ген. Тютюнника. Контроля була трудна, бо всюди бул повно червоних — кінноти й піхоти. Ночами треба було підїздити під село, чи містечко, тихенько городами підкрадатись до члена

організацій відбирати та інструкції, а потім негайно зникати. Нерідко були в червоних алярми, але наші сліди і в той час давно „простигли”.

Після рейду під Винницю, Гнівани, Жмеринку, попід Летичіп-Хмельник цілий мій відділ за тиждень знову був на Килоровім Яру.

Почали йти дощі.

Одного разу вдосвіта пішов я з кількома козаками відвідати Марусю й Лесю. Вертаємось назад по заході сонця до місця постою. Усі чомусь на ногах, а Онисько Грабарчук оповідає, що два козаки й один хорунжий забрали найкращі коні, шаблі, по кілька револьверів від решти козаків і кудись зникли. Ці козаки були з Київщини з околиць Самгородка, з села Талалаї. Вони в останній час були якісь пригноблені, а хорунжий, колишній російський „прапорщик” і син багатого хуторянина з Київщини, пробував провадити агітацію навіть проти мене. Вони всі три залишились у лісах над Бугом, коли Карий відїздив на Київщину. Фактично вони дезертували. Тоді я їх озброїв, дав коні і залишив у себе, бо вони дуже хотіли бути під моєю командою.. Для мене в той час три козаки багато значило. Їхнього вчинку я не похвалив, але до свого відділу прийняв.

Куди вони тепер поїхали? На Київщину? Чому ж мені нічого не сказали? Я раніш їм казав, що вони у мене можуть бути тимчасово, а як захочуть

відїхати всі, чи хтось із них, то треба мені сказати про це. Ці типи стали, видно зрадниками і їдуть до Винниці на амністію. Тому негайно дав наказ їхати за ними по слїдах, які залишали вкрадені ними коні, що були вийнятковно ковані японськими, круглими ухналями. Слїди в терені ми так вміли розпізнавати, як ковбої.

Дезертири відїхали 3 – 4 години тому – значить ріки Бога ще не встигли переїхати і вдень не поїдуть, бо червоні їх можуть спіткати, арештувати й ніхто їм не повірив би, що вони щиро їхали зголоситись у черезвичайці. Їм треба їхати вночі, а на ранок бути у Винниці. В своїй окрузі, київській, вони не мали значіння, але у Винниці могли про нас, повстанців, дати багато цікавих інформацій. Козаків я не обвинувачував, але хорунжого уважав за першого виновника.

Слїди ведуть у напрямі Музякова. В 4-ох км. Від нього, біля хати старого дїдуся-лісника, я зауважив кілька відтятих шаблею галузок, з яких іде сік. Слїди по дорозі урвалися і ведуть у густі грабові корчі. Через дорогу є розтрушене сіно в ті самі грабові корчі.

Ми тихенько злазимо з коней: є нас 15 козаків, бо решту я залишив іззаду. Йдемо наготові в корчі. Приходимо 100 – 120 кроків і бачимо трьох коней. Це наші коні.

Підкрадаємось. Хорунжий і козаки нас почули й вхопилися за зброю. Падають наші стріли. Котрийсь із моїх козаків кладе стрілом чудову кобилу. Бачимо, що мої зрадники не піддадуться. Стріляю в груди хорунжого, який падає. Хтось забиває одного козака, а другий дістає рану в руку, випускає зброю з неї і втікає в корчі. Козаки женуться за ним, але зрадник утік і його не зловили. Хорунжий кліпає очима, пробує підвестись на лікті. Сильним ударом кріса по голові кінчаю з ним і дострілюю ранену в хребет кобилу. Забираємо з собою двох коней і їдемо назад. Лісникові нічого не кажу, щоб він закопав два людські трупи і один кінський. Нехай зрадників вовки й лиси розтягають!

Приїздимо всі знову на Кипорів Яр. Збираю козаків і кажу їм, яка доля стрінула зрадливі душі. Станеться так із кожним, хто посміє так зробити.

Проте ми дали можливість одному з них втекти. Напевно він ранений в руку, бо випустив зброю, вхопився за руку й, утікаючи, значив свої сліди кровю. Ця втеча безпечно відібеться на наших родичах. Тому негайно треба попередити родини й знайомих, щоб приготувалися до гостини винницької ЧК.

Мені доносять, що був якийсь чоловік на слобідських хуторах від козаків із району Літинки. Там тепер є до 70-80 козаків- шепелівців.

Читаю записку, писану й підписану сотником Ковбасюком, якого я пізнав у відділі Шепеля. Ковбасюк пише, що от. Шепель покинув їх усіх і невідомо, де є тепер, а козаків починає одинцем ловити ЧК. Сотник Ковбасюк згуртував усіх шепелівців, але його починають переслідувати совітські відділи. Він сам не почувається на силах кермувати тими козаками й вести із ними боротьбу проти червоних. Отаман Шепель залишив кількох старшин: три із них десь відійшли, а з відділом є він та ще один сотник із Літина — Добровольський. При кінці сотник Ковбасюк зазначає, що він не може залишати козаків, бо йому не дозволяє на це його моральне почуття. За кордон він не хоче йти, а додому, на Брацлавщину, нема йому чого вертатися. Він щиро мене просить узяти всіх отих шепелівців під свою команду.

Посланець, що приніс листа, відійшов і казав, що ще раз прийде до того самого селянина, що доручив Ковбасюків лист. Я почав думати над цією цілою історією. Бачу, що тут засідки, чи провокації нема ніякої. Шкода мені стало людей, але в обличчі скорої зими із своєю власною півсотнею людей важко буде зимувати, а тут ще майже сотня людей. 80 шепелівців та моїх 47 козаків — разом 127 душ. Мої козаки принаймні взуті й одягнені, а ті зовсім голі й босі. Та що буде, те буде — мушу цих людей і 2-ох старшин

особисто бачити. Зорієнтуюся на місці, яка буде моя постанова.

Подаю це до відома козакам. І вони, бачу, мають настрій невеселий, бо осіння пора дошкулює людям і коням. Козак Онисько Грабарчук і ще кілька інших подають думку, що під цю пору краще ховатись пішо, як воювати кінно, тому варто сховати коней. Тим більше, що до нас долучаються піші шепелівці, а піші й кінні зле співпрацюють. Видко, що акції з-за кордону вже не буде, тому треба приготувлятись на зимові кватири.

Козаки мають дещо рацію. Їхати до шепелівців я міг би лише сам із козаками, а тут треба думати про перенесення в інше місце сопинської вчительки й моєї дружини. Адже той ранений зрадник є вже мабуть у Винниці і в цих днях напевно завітає з ЧК в наш район. Він знає досить багато місць нашого перебування і місце, де тепер є Леся і Маруся. Від них я довідався, що їхня господиня вже всіми способами висловлює своє незадоволення, якого причиною є страх.

Отож роблю так: Ониська Грабарчука і Василя Харка лишаю в районі Слобідки-Брусленова, а замість козака Лиха в район Хмельника посилаю 10 козаків із козаком Максимом. Ті козаки давно вже не бачились зі своїми родичами. Щодо заховання коней даю вільну руку: де вони заховають коні й сідла і як це зроблять — їхнє діло.

Вечером беру свого коня — Каштана, забираю дружину і її товаришку та йдемо до села Брусленова. Тут, під селом, на хуторі однієї вдови ми затримались переднювати, щоб на другий день іти далі до с. Майдан Голоський. Коня я пустив у садок пастись, а ми розташувалися в клуні. Вбігає донька вдовиці й каже, що ціле село Брусленів оточене червоною кіннотою і в селі роблять обшук. Червоні викидають снопи з клунь, усюди перетрясають. Правда, село величезне, але можуть і до нашої стодоли загостити.

Обшуки в селі тривали майже цілий день. Я із зброєю заховався глибоко в снопи в клуні й сидів із тією думкою, що коли большевики прийдуть, викинуть снопи й мене між ними побачать, то ручними гранатами розжену їх, покроплю з кріса та револьверів, сяду на свого коня в саду й нехай споминають, як мене звали. Правда, вдовиця з донькою й дві жінки — дружина з товаришкою, мусять втекти до сусідів, щоб не було з ними потім зле, коли я зникну.

Але сталося таке: Мій спутаний кінь перед вечором сам вискочив із саду й поскакав у напрямку ліса. Большевицька стежа побачила, що то не селянський кінь, а верховий. Мого коня червоні забрали і привели до села. Підстрілений нами б. козак, який із іншими їхав на амністію, був серед большевиків як агент винницької ЧК.

Він пізнав відразу мого коня. Большевики зраділи, осідлали його й почали робити з ним вольтижерку на різні скоки. Особливо дивувались, коли кінь перескакував без труду 2 м. ворота, плоти, рови 4—5 м. широкі. Коня назвали „Отаманом" і так ним зааферувались, що більше не робили ревізій. І дурні, бо висновок мусів бути такий: коли мій кінь тут, то й я десь недалеко: звідки кінь вийшов у поле, звідти треба було починати розшуки. Цього не сталося і перед вечером червоні виїхали з села робити пошукування на Слобідці, хуторах і Кипоровім Ярі. Були то 9-ий і 10-й кінні полки червоного козацтва в асисті Губчека з Винниці. Кінь мій попав до 10-го кінного полку. Шкода мені було вірного, бойового товариша, бо такого коня я не мав ані перед тим, ані після того. В цілім 1-ім кіннім корпусі черв. козацтва не було такого швидкого коня, щоб брав такі теренові перешкоди.

Кінь — конем, а голова на плечах залишилася, щоб думати, що даліше робити, Вечером пішли ми всі троє до Голосківського Майдану. Там жила молода вдова Антонина Мельник — моя двоюрідна сестра. Вона два роки тому вийшла заміж за заможнього „кулака", який по році помер. Приходимо. Думав, що Антонина зможе дві жінки в себе затримати на довший час, однак вона почала відмовлятися різними

небезпеками. І дійсно, коли я, Маруся й Леся сиділи в засторонку на сіні, заїхало на подвіря 6-х большевиків. Мені могло видатись, що це по мене, але вони шукали „шаматьи" і коней погодувать. Два із них вилізли на драбину і почали скидати на тік сіно, а тому, що засторонок був темний, нас не завважили й не бачили двох револьверових дул спрямованих на себе: ніколи вони хіба не були так близькі смерті, як у той момент.

По якійсь годині червоні відіхали. Маруся й Леся були під вражінням большевиків, а Антоніна – так само. Тому я не настоював, щоб їх залишати в неї. Пізніше я довідався, що причиною відмови не були большевики, які тоді випадково приїхали, й не різні інші справи, лише залицяння молодого семінариста Костя Мельника до моєї шановної кузинки...

Увечері вибираємося в дальшу подорож. Накрапує дощ, болото, але йти мусимо.

Знаними стежками дійшли ми до с. Літинки, зробивши добрих 18 км вночі. Тут я залишив дружину в місцевого священника, а Леся у інтелігентного селянина, члена повстанцької організації. Коли позбувся клопоту з „бабами", то почав шукати за відділом повстанців, що ними проводив сотник Ковбасюк. Другого вечора я вже був у товаристві б. шепелівців. Особливо зрадив сот. Ковбасюк. Зустріч наступила в величезних

садах з лісом — на захід села. Тут було багато пасік і повстанці перебували в бджільниках, групами по 20 душ.

Я побажав бачити всіх повстанців, однак треба було ждати до ранку, поки повстанці не вернулись із села, де перебували у родичів, знайомих і дівчат та самотніх молодниць. Біля мене зібралось душ 25 козаків, які розпалили в долині, біля куреня, малесеньке багаття.

Я був змучений і ліг спати. Над ранком з осіннього туману почали випливати людські постаті з рушницями і без них та сідати біля нас. Назбиралось козаків душ 75.

Я одразу почав з ними балачки. Підкреслив їм, що бачу серед них слабу дисципліну, якою вони не можуть похвалитися. Військом їх назвати не можна. Ходять одинцем, без зброї, мають якісь свої окремі криївки, жінок, дівчат. Вже місяць товчуться на однім місці. Маю вражіння, що червоні ждуть морозів, снігу і тоді одного разу їх заскочать і всіх винищать. Не дивуюсь, що так є, бо козаки були без „голови" та твердої руки. Попередній їх начальник відійшов за кордон, а до сотника Ковбасюка вони ще не привикли та і сотник, видко, не хоче мати чевсти ними командувати, коли на них надивився ще за от. Шепеля. Я інша людина. Люблю карність, добру організацію відділу на регулярних підставах, про все абсолютно хочу знати; про ревізії, арешти,

розстріли рішаю тільки я. Непослух караю смертю. В справах тактичних, у справах бою, відвороту, нападу також рішаю я. Втеча з поля бою, дезерція з відділу загрозує розстрілом. Коншахти з комуністами, з „чека" беру за зраду, за яку ждатимуть муки і ганебна смерть. Тіло кожного зрадника рознесуть звірі і птахи. Я не з тих отаманів, яких банда вяже й віддає в руки червоним катам, щоб у цей спосіб себе рятувати, бо я всюди маю своїх агентів серед совітських установ та війська. По перше про всякі злі заміри я знатиму, а по друге, що це не є рятунок для здеморалізованих повстанців. Я знаю приклади, коли повстанці продали свого отамана, якого червоні замучили, а по кількох днях перенищили всіх повстанців, бо не стало отамана, то не потрібною стали червоним і решта козаків. Чейже відомо, що окупант нищить одними других за шматок гнилої ковбаси, щоб самому було спокійно панувати. Ви прислали до мене, щоб я обняв над вами командування. Я маю кінних людей, а ви — піші. Мої люди мені віддані, а ви знали „козацьку" вольність за Шепеля, коли можна було пити без міри, жида зарізати, чи ограбити без відома отамана. У мене нічого подібного не буде, коли я буду вашим начальником. Отже знаєте мій підхід до справи взагалі і добре надумайтесь перед тим, як мені підпорядкуєтесь.

Взяв голос сотник Ковбасюк. Говорив, що хочуть усі, щоб був їхнім командантом такий чоловік, із такими осадами, як я. Говорило опісля кілька поважніших і відважніших козакін. Їхні промови мали одно мотто: підпорядкованість повна і вираз подяки мені, що я їх пригортаю до себе на життя і смерть.

Слова були гарні, а побачимо, які будуть діла. Це ж відомо, що українці, — будуть це політики, діячі, старшини чи козаки, мають певний церемоніал в промовах, але говорять багато і без ладу, та переконання, як папуги. Ніхто не думає пізніше своїх слів дотримати. Прийдуть якісь обставини, які виправдають пустомельство. Я дивився на козаків, слухав їх слів, але знав, що в твердім нашім житті найскорше заломаються якраз ті красномовні ефектовці, а найдовше витримають понурі „мовчки", у яких лише очі блищали вогнем, коли я говорив.

Повідомляю, що згоджуюся прийняти їх до свого відділу. Сотника Ковбасюка призначую своїм адютантом. Він в моім імені від сьогодні виступає і дає накази. Сотника Добровольського назначаю командантом сотні, а кількох старших козаків призначаю чотовими. Сам мушу на 2—3 дні відійти в справах організаційних; опісля доберусь до козаків і з ними прибуду в цей район з винницького повіту. Тоді наступить зміна в організації і будемо зимувати всі разом, але пішо.

Даю вказівки всім комендантам щодо зміни місць перебування, забороняю ходити одинцем і без зброї, налягаю на дотримання таємниці, при тому кажу вистерігатися жінок і п'янства. Було це на початку місяця жовтня 1921 р.

День перебули ми спокійно, хоча большевицькі стежі були аж в с. Літинці. Вечором я наказав приготувати підводу з довіреним чоловіком і поїхав на Кипорів Яр, відлеглий від села Літинки до 40 км. В селі Івчі, Кожухові, Кусиківцях та Миколаївці стояли большевики. Я поїхав попри Кусиківці – Івзу, повз Миколаївку і через Нолоский Майдан добрався до с. Слобідки та Купорового Яру. В часі моєї неприсутности большевики, керовані амністованим б. моїм козаком, накоїли багато лиха. Під м. Сандраками червоні вислідили хмельницьких козаків, з яких 6 втекло з кола оточення, а 4-ох разом із Максимом большевики большевики застукали в одній хаті. Козаки бились до останнього набоя, забили і поранили до 50 душ червоних. Нарешті удалось червоним підпалити хату. І тоді мої козаки відбивались, будучи раненими. З кількох розмов стало відомим, що останнім загинув козак Максим Горбовський, який вибігши з хати, що догорала, голосно крикнув: „Дивіться червоні кати, як козак вмирає!" І стрілом в рот позбавив себе життя.

Большовицький комендант наказав витягнути трупи 3-ох козаків із хати, що мала завалитись і

видав розпорядження поховати всіх 4-ох на цвинтарі, як героїв: „Вони згинули смертю хоробрих вояків і їм належить пошана" — сказав червоний командир...

Ониська Грабарчука, В. Хорка та М. Лиха большевики цілий час гонили по лісі. На хуторах позабирали їхні коні і сідла. До селян відносилися досить жорстоко — били, грабили і навіть жінок і дівчат насилували. Особливо лютим був мій б. козак з села Галалаїв. Він носив руку на перевязці і всюди показував, де ми перебували, хто їсти давав, хто коня напував. Всі наші прихильники були в розпуці. Ледве я знайшов своїх козаків. Вони ховались по стодолах на хуторах під с. Миколаївкою. Підводу я відіслав зі Слобідки до Літники. Сиджу з козаками. Бачу їх сумні і змучені обличчя. Козак Патлай каже, що його старший брат — лісник, став агентом ЧК, під впливом своєї жінки і не дає нікому спокою. Він був лісником на Кипоровім Яру, на який тепер не можна показатись, бо будуть там червоні вже по кількох годинах. У стодолі старшого Патлая забрали червоні коня Ониська і його брата. Козак Патлай просить мене, щоб я його з кількома козаками відпустив додому. Я згодився. Вечером приходить молодий Патлай з козаками, сів і гірко заплакав. Питаю козаків, що сталося? Вони оповідають, що були в домі старшого Патлая — лісника в білий день і

зловили його. Молодий Патлай з револьвера застрілив свого рідного старшого брата за зраду із словами: „Хай нас Бог розсудить! Ти нас зрадив і брата зрадив, тому гинь!" А своїй братовій наказав виїхати з майном і дітьми до свого батька. Після застрілення брата Патлай плакав цілу дорогу і ще плаче. Так було: суворий суд і суворий присуд, бо такий час ми переживали, коли ідея стояла понад родинні звязки.

Решти козаків з групи Максима Горбового не було. Перебули ми ще цілу добу, щоб переждати дощ та лісами на Педоси —Зіновійці—Дяківці подались в район Літинецького Майдану. Тут я довідався, що в Літинці спокійно, большевиків нема. Вечером навязав контакт з сот. Ковбасю- ком і ми прибули до решти козаків. Зо мною прийшло 38 козаків, а „шепелівців" було 82. Отож є 120 душ, які від сьогодні будуть разом зо мною. Стан їх буде то більший то менший, але понад 100 осіб треба буде дозброїти, одягти, годувати.

Прийшла мені думка робити по селах „парастаси". Селяни заріжуть бика, наварять капусти і т. ін., запросять для виду кількох дідів, а вечером ми приходимо на „правдиву вечерю".

Вже і приморозки осінні беруть, а тут зза кордону нічого не чути.

Одного разу до с. Літинки вїхало кількох большевицьких вершників. Вони були видно вислані на стежу. Швидко побачили двох

озброєних людей та почали за ними гнатися. Козаки, втікаючи, прибігли на край села, де ми стояли. Червоні вершники почали до них стріляти. Беру особисто найкращих 10-ох стрільців, роблю засідку і так ждемо на червоних між двома забудованнями. Над'їздить їх 5, шукають очима, куди могли втекти повстанці. Кілька стрілів і п'ятеро червоних валиться з коней. Закопуємо їх в глиниську, ловимо коней і заховуємо. На щастя більше большевиків у селі не було, тому зникнення червоних до часу залишиться таємницею.

По кількох днях вїхав до села дивізіон совітської кінноти. Старшини розмістилися у священика у парохіяльній домі та почали до товариства запрошувати доньку пан отця та мою дружину. Як могли, так викручувались молоді жінки, але це ще більше дразнило старшин. Про Марусю вже почали питати, хто й звідки вона й чого така горда, що нехтує їхнім товариством. Один молодий старшина з Астрахані, синок священика — москаля, закохався в донці священика до шалу. Правда, вона була дуже гарна панночка. Від служниці пан отця довідалися ми про тарапати Марусі, яка просить мене, щоб її перевезти в інше місце, бо червоні старшини робляться занадто агресивні. Перевів тоді дружину до села Дяківці на хутір, а Леся залишилася в Літинці. Одного разу викликаю я до

себе доньку священика і питаю про закоханого в неї червоного старшину. Виявилося, що він є начальником дивізійного відділу звідунів 2-ої дивізії, з переконання не большевик, ненавидить комуністів. Даю панночці певні завдання, щоби вона свого коханого відповідно використала. В особі цього старшини я пізніше мав цінного співробітника в Штабі 2 кін. дивізії.

Літинка село велике, В одній частині: стояло 2 сотні червоних і дивізійні звідуні, а в другій половині села моїх 120 козаків. Днів 10 була між нами неписана, таємнича ніби умова, що червоні не з'являлись в західній частині села, а ми не показували в деїнь носа в східню частину. Та вечером мої місцеві козаки, смільчаки, як Рерога, Шмалій і інші, без крісів ішли в село розмовляти з червоними, пили з ними, навіть цілувались на підпитку, а в той час в їхніх кишенях були револьвери і ручні гранати. Одного вечора й я пішов в білім кожусі з козаками на помешкання знайомого козака-бунчужного. Там випили і закусили з червоними підстаршинами. Розмовлялось багато. Дивне вражіння, бо всі москалі ніби духом з часу царату, ніхто з них комуною не захоплювався, навіть ненависть до комуні пробивалась, однак ці люди в своїй азійській пасивності робили те, що їм політруки і комуністи казали.

Я міг би тих червоних однієї ночі вирізати, але вони, видно, знали про нас, не стереглись навіть, тому я їм дав спокій, і особливо з огляду на закоханого начальника дивізійних звідунів, по їхньому „разведки”. Коней нам не треба, бо акція з Польщі не вийде хіба підчас зими. Я все-таки був обережний, козаків держав разом. Селяни збирали і приносили нам їжу. Кілька разів виходили ми в ліс під Монастирком, то в ліски і хутори під Стасьовим Майданом. Там я та Ковбасюк, щоб козаки не нудьгували, оповідав про речі, яких козаки не знали, а які були для них цікаві: з історії України, про москалів, поляків, жидів. Вечорами козаки, зорганізовані Ковбасюком в добрий хор, співали. Завелись балалайки, гітари, мандоліни, і була добра гармонія. Нераз вечорами сходились до нас дівчата і молодиці з якими козаки танцювали.

Був ясний, морозний день 1-шого листопада. Ще снігу не було. Заходять до нас чугки, що де не була червона кіннота по селах, що не робила, — все кинула (навіть забитих смалених кабанів у селян) і вся на тривогу десь виїхала на захід. Що могло статись? Невже справджується казка про війну поляків з большевиками з причини неплачення червоними полякам контрибуції? Проходить день, другий в непевності. Чуємо, що під містом Деражньою була якась поважніша сутичка й черювнх хтось розбив. На другий день

довідаюся, що якісь повстанні ночували і Ворбовці Вербецькому Майдані, забрали там підводи і виїхали на село Кожухів— Хмельник. Ці підводи повернулись і ми довідуємося, що то проходив **відділ полк. Палія**, що далі на північ іде „армія” **ген. Тютюнника**, прямуючи на Коростень, а звідти на Київ.

Я висилаю своїх звідунів возами, роверами, піхотою. Надходять відомості. Підтверджується вихід ген. Тютюнника з Польщі. Мої звідуні знайшли одного селянина в летичівському повіті, раненого козака з групи Палія. Біля нас порушується вся 2-га Див. „Черв. Козацтва” в складі 6-ти полків і йде слідом за відділом полк. Палія, який має до 150, переважно піших, козаків. Слідом за відділом Тютюнника йде ціла 1-ша кінна дивізія, а з району Умані посувається ціла 9 кінна дивізія Котовського, в напрямку Бердичева. І 9-та піша дивізія в Жмеринці, 45 піша дивізія в Житомері заалармовані та поспішним маршем ідуть напереріз український відділам під Коростень. І 44-та піша дивізія в русі. Від своїх урядовців-телеграфстів маю всі ці відомості, навіть знаю, що в місті Києві оголошений стан облоги.

Невже, Боже, настала довгожданна хвилина!? Вирушили в Україну наші брати, але чому так пізно? Хто їх підтримує, коли вже листопад? Чому хоч полк. Палій не звязався зі мною,

переходячи через Поділля? Щоб я був знав, що вихід буде, то не зсаджував би своїх козаків з коней, а подбав би, щоби скоріше об'єднати б. шепелівців і їх посадити на коні. В останній час було чимало можливостей до того. Кінний відділ 150—200 порадив би собі легко нічними нападами з совітськими кінними полками. Тепер трудно думати про здобуття коней, бо вся совітська кіннота в русі, та моїм обов'язком таки допомогти полк. Палієві.

Висилаю звідунів до Кусиковець вдень, щоби негайно вечором дали мені потрібні відомості. Довідаюсь, що 2 кінна дивізія там розташована на нічний відпочинок: Штаб Дивізії і один полк, в селі Кусиківцях, два полки в селі Кожухові, один полк в Івчі, один полк у Медведівці, один полк у селі Зіновинцях. Рішаю опівночі напасти на Кусиківці. Висилаю одну групу в цивільному одязі з завданням зірвати (через одну дошку) поклад мосту на греблі, в напрямку села Кожухова, біля млина. Буде їхати поміч, чи то з села Кожухова, чи з Івчі, то мусить тим мостом переїздити. Вночі кавалеристи не дуже то будуть дивитись і не один кінь поломить собі там ноги, особливо коли будуть гнатись чвалом.

Друга група з кількох козаків дістала завдання заплутати колючим дротом вїзд до села з

напрямку Медведівки-Зіновинці. Заалармовані нічним боєм большевицькі кінні частини з Медведівки мали натрапити на колючий дріт, від плота до плота, вище й нижче позамотуваний на кілки. Коли з розгону влетить кіннота на такий дріт на протязі 100 метрів, то не один із них заплутається, покалічить коні й собі „штани порве”. Дроту ми мали два мотки по 25 кг,

Третя група звідунів дістала завдання поперерізувати всі телеграфічні сполучення навколо Кусиковець. Я з озброєними козаками їду вже під селом. Надходять стежі й доносять, що завдання виконане.

Своїх козаків я поділив на ударні групи по 10 душ і всіми городами, 12 груп разом, підсунились ми під самі хати в неспаленій частині Кусиковець. Половину села за ставом і греблею спалили поляки в часі свого відвороту зпід Києва, тому большевики були розміщені тут, де зараз почнеться робота. Кілька хвилин орієнтації в господарствах. Мої групи мають по 2—3 господарства до нападу. Бачимо, як стоять вози, повні військового добра. Ударом кинджала чи прикладу обезвладнюємо „днівальних”, у клунях покотом сплять червоні, яких мої козаки мордують багнетами і кольбами, рубають шаблями. То тут. то там чути крики, падають перші стріли 3 хат починають вибігати большевики, яких ми ранимо, хто чим може. Чуємо намагання большевицьких

старшин опанувати паніку, хтось і щось командує: в-ті місця кидаймо гранати. По 20 хвилинах боротьби ціла частина села в наших руках. Червоні повтікали з хат на горища, та вискакують із господарств на городи. Мої люди поміщалися з совітськими і заглядають навіть один одному в обличчя. На запитання в російській мові відповіддю є стріл.

Мимо заборони, деякі мої групки почали господарити біля возів. Бачу, як одягають на себе нові військові плащі, беруть із возів ручні гранати, але не можуть знайти детонарів. Кричу на них, щоб уважали на ворога. І дійсно чую команду якогось енергійного совітчика, а небавком спішені кацапчуки з луку від ставка йдуть лавою під забудування і штурмують із криком „Ура!“. Чути вибухи ручних гранат із обох боків. Вже ранений мій б. „підпрапорщик“ відламком гранати в шию. Кілька гуртків злякалося і подалось узад, Я бачу це і з двома ударними групами ручними гранатами атакую большевиків збоку; вбиваємо їх із револьверів і крісів.

Червоні втікають до ставка, але й моїх більша частина втекла за село в другий бік. Яюсь із трудом їх затримую. Хочу, щоб усі тепер одягнулися і побільше набрали набоїв і ручних гранат. Цивільні візники опритомніли й показують, що й де є по селянських коморах. Кілька возів із зброєю, набрями і ручними

гранатами ми запрягаємо; відсилаю їх до ліса під Кусиківцями на південь, а звідти опісля мої козаки завели їх на Кипорів Яр.

Ловимо багато коней із полкової орхестри. Деякі козаки посідали тих білих коней, а решта прогавила можливість, бо нишпорили по возах. Я знаю, що нас атакувала поміч із Кожухова. Там чимало коней попало на міст, але моста не могли переїхати. Неодии большевик покалічив на мості свого коня та й собі зламав карк. Таке саме було як пізніше виявилось, у напрямку села Медведівки. Де був штаб дивізії, ми тоді не знали, але штабовці вивтікали разом із командантом дивізії і попали в дроти на вулиці з одного боку, а кіннота, що їхала їм на поміч з другого...

В такій ситуації, коли ворогів багато, а нас мало й з малим зігранням в нічній бої, я не міг довго боротись у селі Кусиківцях, тим більше, що вже година 2-га вночі, а я мушу зарезервувати собі час на відхід і заховання людей по нападі. Даю негайно свистком знак до відходу. Роблю коротку збірку. Маю ще одного раненого, але це видно, свій свого підстрілив, не хотючи, в бік, коли група втікала й перелазила через пліт. Рана поверховна, гірша справа з бунчужним: він має в горлі квадратні відламки російської гранати, харкає кровю і сама рана недалеко сонної артерії. Думаю, як би його відіслати кудись бодай до доброго

фельчера. Відправляю бунчужного до с. Дяківець ще з одним козаком. Кінних є 11 душ. Я їх направляю іншою дорогою через дяковецький ліс і кажу, де мають поховати здобуті коні та вернутись до нас. Ми негайно йдемо всі, в темноті ночі, полями, оминаємо с. Літинку від півночі й прямуємо до лісу біля Монастирка. По харчі я вислав удосвіта з десяток людей до Літина й Літинецького Майдану, наказавши їм вернутись ранком, бо сподівався відплатної „ревізити" червоних. Коли вони навіть приїдуть за нами, то мій плян відтягнути червоні сили від полк. Палія вдався. Тоді він перейде спокійно річку Бог і степову смугу північного Поділля. Коли добереться за Улановом у Волочиські ліси, буде врятований і навяже контакт із своїм зверхником — ген. Тютюнником, бо в цих умовах він не міг мати звязку, коли хмари червоної кінноти гасали навколо Палієвого мізерного відділу.

Ще вдень я довідався, що полк червоної кінноти приїхав до села Літинки і почав грабувати село. Большевики забрали всі кожухи в селян. Шукали за нами, але чому? Ранком почав падати перший сніг того року й слідів навіть індіани не могли б відшукати. Щоб червоні могли за нами з-заду слідити, те ж було виключене, бо ми порушувались, як тіні в часі повороту. Хіба міг бути між нами якийсь зрадник, але й йому був потрібний на це час... Я від себе відпустив за

харчами 10 козаків, Видно хтось із них проговорився в селі Літинці, де був світський агент, а далі вже відома дорога. Я міг би потурбувати червоних в селі, аде це викликало б ще більші репресії. Покищо вистане червоним того, що дістали від нас у Кусиківцях. Їхніх жертв ми не рахували, але вони муслім мати до пів сотні вбитих і стільки ж ранених.

Думаю, що далі робити? Посуватись снігом, що оце падає, за українськими відділами в невідомий терен? Чи я їх дожену і що їм поможу? Нічого, хіба сам із своїми козаками піду на певну згубу. Дуже не в пору все це сталось і дивуюся повстанському ген. Тютюнникові, що зрушив із місця на зиму українських патріотів. Я зі своїм відділом рішаю не рухатись із свого району, перебути зиму, а з весною почати наново свою роботу.

Одного разу в половині листопада червона піхота й кіннота з важкими кулеметами віхала несподівано до села Літнки. Кількох козаків було в селі й їх червоні заскочили. Вивязалась із обох боків стрілянина. Козаки, відстрілюючись, бігли до місця нашого постою в літинецьких пасіках, а червоні за ними. Большевицька кіннота вже була „на карку" повстанців, коли ті добігали до нас. Цілий відділ повстанців був приготований до відповідної зустрічі большевиків. Я одну чоту розсипав за загородою і наказав рідко, але влучно стріляти. Ми підпустили чекістів так

близько, що було видно риси їх облич. Одна — друга сальви й посипались вбиті й ранені, Падає також кілька коней. Решта червоних вершників завернула до втечі. Мої козаки добігають до забитих і ранених, забирають зброю й дострілюють ранених, які пробували ще боронитись із револьверів. Я лаю своїх за цей вчинок, бо мені був потрібний бодай один червоний для допиту. З забитих коней козаки поздіймали сідла й принесли їх до куреня з вуликами. З забраних документів бачу, що большевики належать до охоронного літинського батальйону й до повітової чрезвычайки.

Я знаю, що цієї короткої науки для большевиків мало: ще буде пробувати робити наступ большевицька піхота. Праворуч від нас, за широкою долиною, є поруби з корчами і малий грабовий лісок. Залишаю одну чоту, що вже билася, на старих становищах, а півтори сотні, з 90 козаків із ручними кулеметами беру з собою до грабового ліска. Коли совітська піхота почне наступ із с. Літинки на сади, де була сутичка з їх кіннотою, тоді я цілою силою вискочу з ліса на ліве крило червоної піхоти, яку спереду буде вязати моя чета з 30-х козаків.

Зайняли ми становища. На наступ ждемо цілу годину. Невже червоні роздумалися? Вони знали наш звичай, що по сутичці ми негайно відходили. Це тому, щоб не прибуло більшої сили, але тепер

тієї сили не було, бо червона піхота та кіннота ліквідує десь на північному сході ген. Тютюнника і полк. Палія. Тому я можу дозволити собі на кращу тріпачку більшовикам, хоча вони мають 250 піших і 60 кінних з 4-ма „Максімами". Бачимо нарешті червоні стежі, які підходять обережно в напрямку пасік. Моя чота не стріляє до стеж, а підпускає їх до забитих коней. За стежами з галасом і командами: „лівей, правей, вперьод" сунеться лава піхоти по снігу і тягне за собою кулемети. Мої козаки з чолової чоти стріляють, а я причаївся в ліску в поготівлі. Кінних більшовиків не видно. Їх, як пізніше виявилось, совітський комендант післав обійти наше ліве крило. Значить, дався вивести в поле, бо зігнував своє ліве крило, на яке ми хутко впадемо.

Вже почалась стрілянина крісова та кулеметна. Бачу, що моя чота відійшла за другу загороду. Червона піхота в одній лаві рівняється з грабовим ліском. Хіба більшовики не лишили собі резерви і все дали до першої лінії? Так, не видно другої лави. Значить наше завдання цілком легке. Даю наказ як мога швидше, бігти з грабника в атаку без крику. Ми були так певні пере моги, що в ліску поскидали із себе теплу одежу, тому можемо хутко бігти. Червоні відразу почали втікати; чимало з них уже падає від багнетів, револьверів і ручних гранат. Здобуваємо 2 важкі кулемети і

гонимо червоних повз Літинку в напрямку міста Літина. Деякі червоні піддаються, але полонених узимі немає — їх мої козаки забивають. Під лісом бачу рештки совітської кінноти. „Кропимо" до них з своїх ручних кулеметів.

Гнали ми большевиків аж за село і добре при цьому постріли. Даю наказ збірки і відвороту. Є 30 вбитих большевиків. Що з трупами робити? Лишити не можна, бо за це порозстрілюють опісля селян. Тому я наказав вигнати з Літинки 6 підвод із саньми, позбирати людські і кінські трупи та повивозити в ліс. Ми таксамо відійшли з села, де заховали великі кулемети і сідла, в ліс під село Сахни. До села Літинки не з'являлись днів з 10, а перебували в Стасьовім Майдані, в Лозинській лісі і на хуторах, в селі Сахнах, в лісі під Бухнами, Воробецькім Майданом летичівського повіту.

Що зробили червоні в Літинці після бою з нами? Посилаю звідунів, місцевих козаків. Відомості такі: по кількох днях крутилося в околиці багато совітських агентів, потім приїхало кілька соток кінноти, поїздили і відїхали. Чимало селян багатіших і інтелігентніших викликала Літинська ЧК. до міста Літина і ніби перепитувала за повстанців. Метою було вербування сексотів і деякі дурні зі страху згодилися подавати про нас відомості, але хутко були нами повішені. Маю інформації, що перший червоний корпус повернувся

з виправи на ген. Тютюнника до Винниці. Кіннота корпусу була під Коростенем на Волині. Був там командір дивізії Котовський. В волинських лісах був ранений полк. Палій, повстанчий ватажок з Летичивщини Антончик і багато козаків з групи Палія. Команду після Палія обняв підполк. Чорний. Ген. Тютюнник під містом Базаром на схід від Коростеня із своєю кіннотою, якою командував от. Хмара з Летичівщини, відступив, кинувши майже 500 козаків на поталу. Комуністи хваляться, що цілком зліквідували українців і „оперативна трійка": **Примаков, Котовський і жид Лівшиць** з Києва всіх полонених з групи Тютюнника засудили на смерть і розстріляли під Базаром. Кажуть, що розстріляних було до 400 душ, але всі вмерли героями, так що большевики були здивовані такою смертю. Чекіст губчека пропонував полоненим перейти на службу до большевиків, але смертники з погордою відкинули всі пропозиції.

Чому Тютюнник відступив з наказом: „Хмара за мною!"- і спричинив смерть цих героїв під Базаром — невідомо.

Півтисячі душ могло ще довго боронитись, навіть кольбами, коли б не було набоїв, від кавалерійських атак... Тоді червоні не дуже то атакували, а гарячкували коней, які скакали майже на місці. Сотня важких кулеметів див. Котовського навіть відкрила вогонь по своїй кінноті ззаду. Цілком спокійно відбиваючись до

вечора, міг ген. Тютюнник із цілим своїм військом відходити величезними лісами до польського кордону. Змучений вдень совітській кінноті не треба було давати відпочинку вночі, а нічними нападами забирати коні, зброю, муніцію. Тепер вільно вже критично осудити справу Базару — рік-річно обходимо свято поляглих під Базаром, — але я не чув, щоб хтось глянув правді в очі та осудив акцію ген. Тютюнника. Тютюнник мав у своїм штабі у Львові й у часі походу агентів Харківської Всеукраїнської Черезвичайки. Вони дурили генерала, що „вся Україна повстане, гарнізон Києва піддасться без бою, а тов. Затонський стане прем'єром українського уряду...”. Листи тов. Затонського були представлені Тютюнникові й той вірив... і пішов по славу всенародного героя. Та мало ще було Тютюнникові гіркого досвіду під Базаром: він вірив „українським самостійникам” (з-під прапора ІПУ, в 1922 р.) з Великої України, ще раз пішов туди, щоб покінчити трагічно.

Почався місяць грудень. Між повстанцями діється щось зле, бо де ми не з'явимось, ввечером, а найпізніше на другий день, з'являється большевицька кіннота. Ми заховуємо обережність, але це нам не помагає. Значить, серед нас є хтось, що доносить червоним. Організую добру контракцію і жду.

Одного дня селяни кажуть мені, що йриїхав до села Літинського Майдану відділ „повстанців” душ 100 кінних. Ночами стоять „повстанці” по селах, а вдень виходять до ліса з соломою на підстілку, палять вогні і так сидять до вечора. Їхній „отаман” ніби зветься Заболотний. Повстанці мають кубанські шаблі, ходять у жупанах, широких шараварах, підперезані широкими кольоровими поясами. Деякі мають гарно вишиті сорочки, перевязані жовто-блакитними стяжками. Одним словом „запорожці”, немов з історичного музею вийшли. Одно зле, що серед них було чимало жидків, із своїми характеристичними довгими носами та горловим акцентом і москалів із московською мовою. Маскарада навіть для селян ясна й коли „повстанці” просили хлопців приставати до їхньої банди, то ті мовчали, або казали, що їм удома краще подобається.

Я післав одну бабу до Літинецького Майдану, щоб через тамтейших моїх знайомих селяни підкинули записку до хати, де буде „от. Заболотний”, такого приблизно змісту: „Шановний товаришу чекісте! Не вдавай комедіянта. Забирай, брат, своїх московсько-жидівських опричників до Винниці. Думаєш, що є на світі дурніші від тебе й твоїх чекістів. Я мав нагоду всіх вас заскочити в лісі й вирізати в пень, коли ви виїздили сьогодні з села до ліса на постій. Не зробив цього сьогодні, але зроблю завтра. — Отаман Орел”.

Після цього відділ ЧК із Винниці негайно виїхав через Літин до Винниці. Мої звідіуни потім довідались, що таку „штуку" видумали в Винниці чекісти-жидки, мовляв, „дурні гої" підуть до чекістів, як мухи до меду, а вони їх у винницькій черезвичайці поріжуть, як курей на шабаш.

Одначе не довго довелося мати спокій. Червоні почали нам ще більше докучати. Мої звідуни підслухали розмову козака Грицька зі Сахнів із його братом, коли я пустив того козака додому, а за ним післав конфідентів. Брат Грицька каже, що... чекісти дають двісті рублів у золоті, коли він застрілить свого отамана. Відомості, які до цього часу подавав через сексотів Грицько, не дають висліду, бо відділ наш трудно зловити. Агент винницької черезвичайки з Сахнів, Пилип Лящук, налягає конче на вбивство отамана. Він день і ніч їздить із большевицькою кіннотою і є посередником між братом Грицька і губ-чекою. Про того агента вже другий місяць мова ішла. Робили ми засідки на нього, вдень приїздили, ночами підкрадались козаки, але не могли зловити: бувший каторжник умів добре ховатись. Російська каторга зробила з нього невловимого агента, який добре давався нам у знаки. Ми з ним зналися особисто, коли я учителював одну зиму в Сахнах. Називався він — як сказано — Пилип Лящук і попав у каторгу за те, що напав був на жида та встромив його голову у керницю,

забравши гроші. Керниця була не дуже повна води; жид не втопився, якось його витягнули і справа закінчилася каторгою для Пилипа, якого революція випустила на волю. Пилип дав собі слово, що знищить такого „б. учителину“, як я, за всяку ціну.

Посилаю людей до раненого в с. Кусиківцях „підпрапорщика“ з с. Дяковець довідатись про стан його здоров'я. Даю також довіреним моїм післанцям доручення відвідати Марусю на хуторі під Дяківцями. Підпрапорщик ще є хорий, бо рана тече, але почувається краще. Він вже кількакратно ледви не попав в руки червоних. Знову забагато сексотів розвелось. Давно ми їх вішали і вони підняли голови. Полюємо завзято за агентом Пилипом, але даремно. Його бояться і переховують. Я наказав катувати селян, що переховали із страху Пилипа. Сексоти доносять большевикам про наші порухи, бо чекати лякають їх розстрілом. Вже донесли про переховання Марусі на хуторах під Дяківцями. Вона пише, що її господарі дуже залякані. Тоді даю двом козакам наказ перевести Марусю до Стасьового Майдану, де її братова колись учителювала. Та господиня дуже любила Марусю і згодилась її перетримувати.

Отож той Пилип підговорив брата Грицька до зрадницької роботи. Грицько вже працював через сексотів Пилипа з місяць, тому то нас червоні так

легко переслідують. Підозріле заховання Грицька кидалося в вічі. Тепер я знав усе. Сидимо під Літинкою в куренях. Прийшов Грицько з дому. Я зібрав всіх козаків і питаю, що маю робити зі зрадником, який нас всіх продає сексотам цілої місяць і є в контакті через свого брата з агентом губ-чека Пилипом з Сахнів. Козаки відповідають, що зрадник мусить умерти. В той самий мент козак Грицько каже, щоб його пустити в долину, бо він хоче води напитись. Бачте, кажу, ми хочемо судити зрадника, а на ньому „шапка горить", бо води йому захотілось? Отож обеззброїли нашого Грицька і почати допит! При допиті вживали найгостріших засобів, щоб він виявив сексотів, через яких передавав відомості. Подаю О. Грабарчукові та Петрові Шевцеві папір з цілою низкою питань. Грицька відвели до сусіднього куреня на допит. При ньому був сот. Ковбасюк і списував відповіді. Були також ті козаки, що чули розмову його з братом. Після мук, Грицько все виспівав. Важні були для нас призвища сексотів, яких він подав аж 8 осіб у селах навколо і в самій Літинці. Після допиту — козаки порубали зрадника шаблями. Я говорив шепелівцям восени, яка смерть чекає кожного зрадника і тепер вони бачили наглядно, яка його доля спіткала. В боротьбі сентиментів нема! Коли б ми були сурові до себе самих, до своїх і до ворогів, то напевно було б інакше.

Висилаю кілька груп по всіх селах ви нищити відомих мені сексотів. Гине між ними і брат Грицька. В с. Літинці згинув сексот, у якого була учителька зі Сопина Цей пів-інтелігент давав слово, що з червоними нічого його не буде звязувати й Леся може в нього спокійно перебувати. Вона там перебувала, про неї сексот не доносив, щоб робити вигляд довіреного мого чоловіка, а про нас усе казав агентові Пилипові. Зрадив того сексота й ще одного селянина-сексота Грицько на допиті. Протягом кількох днів повішено душ 15 совітських „секретних сотрудників". Така запобігавча акція нагнала страху решті симпатиків червоних: чекісти лише лякали сексотів розстрілами, а ми їх відразу вішали.

Сутичок із большевиками ми переважно виминали. Взимі піхотою трудно було обняти ширший район на перезимуванвя. Козаки з Кипорового Яру вже хотіли додому. Всі ми не могли пішки йти, бо далеко.

Тому я пустив О. Грабарчука з 21 козаками в район Слобідки з тим, що він через тиждень прибуде назад. Селянам ми і так досить наприкрились, бо їжу діставали тільки із сіл навколо Сахнів і Літинки. Треба було якось подумати, щоб дістати щось таке, що бракує селянам.

В часі грудневих морозів і сніговій ми знайшли ще одно цікаве місце на перебування.

Під самим лісом, між селом Літинкою та Манастирком була циганська оселя з яких 50 буд-землянок. Я обговорив справу з їхніми головами родів і вони згодились нас переховувати і не видавати владі, їхні землянки зимою завіяні снігом. Цигани займалися ремеслом — виробом дерев'яних ложок, макогонів і т. п. Циганки ходили по селах і міняли свої вироби на продукти. Часто давали ми циганкам доручення заходити до рідні повстанців та заможних селян за продуктами для нас.

Козаки жартували, що то був наш рухомий обоз. Цигани дотримували таємниці із страху перед нами. Бувало, що большевики проїздили поблизу й не завважували землянок у снігу, коли з них не курився дим. У кожному курені жило 2—3 козаків серед циган. Дров цигани мали багато, то нам було тепло. Кількох молодих циганських хлопців конче хотіли піти до мого повстанчого відділу добровольцями. Я прийняв на весну лише одного. Циганські дівчата позалюблювались у деяких козаків серед циган. До мене цигани прийшли за порадою, що робити, бо їхні доні сохнуть і нічого не роблять. Таких дівчат було чотири. Мусів їх я одного дня зібрати й сказав, щоб викинули дурійку з голови, бо козаки з ними женитись не будуть, та й вони до сільської господарки не надаються. Своім „серцеїдам" наказав, щоб не псували взаємин між нами й представниками циганських родин, бо

кожний циган дуже мстивий, коли йому збаламутити його доню.

Козаки внесли проєкт, щоб ми набрали в Лознянській цукроварні цукру і роздавали селянам за харчі, які вже мали і які ще будемо мати. Буряковий сезон уже на закінченні й цукор большевики хочуть забрати до стащі Комарівці та розвезти для свого війська. Думка була добра, бо ж що іншого дамо селянам? Грошей не маємо, мануфактурних виробів трудно здобути, горілки також. Висилаю своїх звідунів у село Лозин. Є там сотня піших большевиків в охороні цукроварні. З ними дамо собі легко раду. Готуємось до нападу. Підбираємо із сіл довірених на підводи, щоб навантажений цукор зразу розвезти по селах і поділити між селян, які нам помагали. Підпроваджую своїх козаків із кількома драбинами під цегляну огорожу цукроварні. Перелазимо. Вже ми всі на терені цукроварні. Світить ясно електричне світло. На брамах, вїздовій і виїздовій, стоїть по два большевики. Біля цукроварні й у цукроварні рух, бо вона працює повною парою. Мої групи пішли із своїми завданнями: одні — обеззброювати залогу, інші — опанувати управу та електрівню, щоб вилучити світло, ще інші — скрадаються до вартових. Зачався бій на подвір'ї цукроварні. Большевики не злякались, як звичайно бувало, а відстрілюються. Мої групи якось то не дуже

енергійно атакують Біля дирекції цукроварні чотовий Осадчук, коли хотів обеззброїти двох вартових на ганку, дістав сильний постріл та відразу повалився. Це деморалізує цілу його чоту. Я підбігаю і двома ручними гранатами раню червоних та опановую чоту Осадчука. Йду з нею далі; атакуємо гранатами касарню, в якій бороняться червоні. Після гранат вони перестали стріляти. Розганяємо всіх большевиків із інших опорних пунктів на площі й серед будинків. Збираю всіх козаків та атакуємо знову касарню, звідкіля впало декілька стрілів. Будинку касарні ми не здобули. Світло вилучене. Залишаю одну чоту пильнувати касарню, перев'язуємо Осадчука, відчиняємо брами, вїзять сани і з магазину беремо по 4—5 метрів цукру на 50 фірманок. На одні сани поклали раненого Осадчука. Большевиків вбито й ранено 16. Опісля, не кваплячись, виїздимо з цукроварні.

В цій нічній акції я відчув, що забракло мені моєї „гвардії" з О. Грабарчуком із числа тих 20 козаків, що пішли з ним, кожний міг бути провідником ударної групи, в нічних сутичках мали вони досвід, уміли битись серед будинків і т. інше. Я був невдоволений із нападу та своїх козаків: півзасобами в нападі, в атаку на ворога не воюється. Шкода мені було досвідченого поручника Осадчука. Висилаю його з Сахнів із довіреними людьми до Кусиковець під опіку

родини; додаю їй 2 мішки Цукру. Решту цукру я розділив по цілім районі та ще й нашим циганам привіз на всі їхні родини й для нас. Візникам наказав тайком поділити цукор на тих, які нам помагали. Різні скупарі, страхопуди й родини симпатизуючих із „товаришами" не повинні нічого знати. Трудно заховати таємницю серед селян і сільського жіноцтва та дітей, але нехай учаться. Будуть бовтати й ляпати язиками — то матимуть ревізії большевиків, арешти й конфіскації майна.

Щоб мати можливість поговорити з усіми козаками, я їх забрав у ліс і при вогнищах довго балакав про всі болючі наші справи. Докладно заналізував деякі моменти бою в Лознах, окремо підкресливши трусливість, нерішучість і несолідарність козаків. Загрозив, що в будучій акції особисто буду стріляти тих, які будуть ховатися поза спину других, замість бити ворога разом, підтримуючи один одного. Козаків Ониська Грабарчука я виробив на добрих боєвиків; такими всі мусять бути, бо пощо я буду водити, як квочка курчат безпомічних і безрадних типів, що одного дня мене зрадять, або втечуть? Не треба соток козаків, щоб перезимувати. Не кількість важна, а якість. Кожного скниру, труса нажену на чотири вітри.

Потім відкликав до себе сотника Добровольського. Кажу йому, що він себе держить, не як сотенний і старшина, а як останній козак „замухришка". Не бачу

зацікавлення Добровольського козаками. Не дає він із себе їм ні крихотки свого серця та душі, тому не має авторитету. Коли він балакає із козаками, мав якийсь виклад, давав пораду, ставив свої вимоги? Вже три місяці обсервую Добровольського. Переспить, наїсться, сидить ізбоку й мовчить, але завсілі тримається мене й Ковбасюка. Ніколи варті не перевірить. не сконтролює козаків, як вони розміщені, чи мають їжу, набої, з яким стані їхня зброя, одяги, який їх моральний настрій. Не той добрий старшина, що по касарнях і в лякерах та блискучих гудзиках походжає, а той має право на рангу, який потрапить імпонувати масі, має вроджені здібності провідника, енергію, зацікавлення, волю й характер. Козаки казали, що пан сотник має в Літині наречену, давно її не бачив, заскучав за нею, як чорт за сухою вербою, та тому й сумує. Того дня я Добровольського звільнив із сотенного команданта, а на його місце призначив підстаршину Рароту.

Так помалу, день за днем, доходив до кінця грудень 1921 р., а з ним старівся 1921 рік, повний небезпек, пригод, боїв. Я почав слабувати на якусь дивну хворобу. Перемерзну цілий день у лісі, а ввечері маю сильну гарячку. Треба було десь у теплій хаті переспатись під грубкою або на печі — на ранок я був знову здоровий. Нараз

мусіли ми спати в лісі при 25 ступенях морозу. Тоді шаблями нарубаємо соснових галузок, кладемо їх на снігу і лягаємо. З одного боку гріє вогонь, а з другого пече мороз. Обернешся до вогню, то нагрітий бік ще хутчій бере в свої зимні кігті сильний мороз. Із часом, з обеззброєних або збитих оольшевиків я одяг та взув майже всіх своїх козаків. Памятаю, одному козакові дав на чоботи 5 рублів у золоті із своїх грошей, які колись дістав від матері.

Зима для повстанця докучлива, однак має свої добрі прикмети. День коротай, а ночі довгі. Часто бувають хуртовини, завії, вітер замітає повстанчі сліди. Коли червоні є на слідах, то повстанні волочать за собою гилляку верховіття і в цей спосіб замітають слід. Червоні не раз казали, що ми „понад сніг пошлі!" і не шукали за повстанцями далі.

Прибув О, Грабарчук із Кипорового Яру. Там наш зрадник із Київщини, що уникнув смерті, наробив чимало лиха. Багато людей переарештовано. Онисько зловив якогось комісара з Улянова, який іздив грабувати родини повстанців, бо не мав засобів на весілля, що мало відбутися після Різдва. Мої козаки „оженили" запопадливого комісарчика з „кістлявою панею" — смертю!

Козак із Сахнів, Михайло Топорівський, прибув із дому ще з кількома козаками і

доносить, що його тесть є агентом летичівської черезвичайки, куди їздив уже кілька разів із доносом. Сахнівці бачили його коні й залубні: санки під будинком Чека в Летичеві. Тесть доносить на всіх сахнівських козаків і тримає спілку з Пилипом Щоб зберегти свою господарку, той заможний селянин покумався з Пилипом і вирікся свого зятя. Питаю козака Михайла, чи покарати смертю його тестя? Чейже він є батьком його дружини, що вона тоді скаже? Всі козаки відповідають, що це шкідливий кулачок, який спричинив кілька ревізій у Василя Сензюка, Харка та інших. Навіть донька встидається свого батька.

Один раз ми були в лісі під Сахнами і я наказав привести Михалкового тестя. Та думав, що він в останню хвилину поправиться. Де там? Старий почав нас усіх лаяти, проклинати й називати винувниками всякого зла на землі. Він був певний, що нас усіх большевики вигублять і тільки кості наші білітимуть по лісах. Пилипа нам не зловити, бо то стріляний горобець. Хочемо його забити — можемо, але самі всі загинемо.

Слухав я теревені і врешті дав наказ покінчити із старим круком. Дивно, що сам зять, у числі інших, перший свого тестя пробив багнетом у груди. За місяць не наші, як він казав — „бандитські”, кості білили в лісі, а його власні.

Десять родин утішилося, коли не стило активного помішника Пилипа. Тому то й лихо було, є і буде в українській землі, де один брат є повстанцем, а другий агентом ворога. Зять повстанець, а тесть їздить на нього з доносами; чоловік прагне своєї держави, а жінка собі комісара сподобала й видає мужа в руки червоних, коли він, ведений тугою, загляне до своєї хати подивитися на своїх дітей. Буває, що батько свідомий українець, а син комсомольцем став. Так було в роки мого бурлакування в Україні; донька мріє про козаччину, своє військо, прапори і свого майбутнього чоловіка — козака, а мати тужить за „матушкою-Росією". Нема білої Росії, то й червона добра, бо принаймні на благородній мові говорять, а не по-хахляцьки. Всюди бачилося повно підлиз, які за совітські пятаки хапали руку „пана-товариша", щоб її лизати, а щоб собі сяк-так по рабськи жилося, то рідну матір, брата продадуть.

*

Цілий 1921 рік боротьби з московсько-жидівськими окупантами за нами. Білянс: за минулий рік ми втратили лише кілька осіб убитими й кілька раненими; червоні втрати були незвичайно великі. Ми маємо морально добре почуття, а окупанти пригноблені, — ми здобули життєвий і бойовий досвід, загартували свої характери й тіло, маємо віру, ідею, а червоні лютують і скаженіють у

безсилій злобі, що ми не стали їхніми рабами. Ми почуваємось «серед свого народу на своїй, святій для нас, землі, а наїздникам, окупантам зганяймо сон із очей. Перед нами стоїть тернистий шлях із боротьбою, небезпеками, а може й смертю. Ми йдемо своєю дорогою свідомо, горді й незломні. Нам нічого не страшно, навіть муки і смерть, бо ми фанатично настроєні; до безмежності кохаємо свій край, свою свободу і свій нарід, хоча часом його ненавидимо. На жаль, у нас на словах було чимало патріотів, що фразами „проливали останню краплю своєї крові" для Неньки-України", а на ділі були це шкурники, демагоги, зрадники й гешефтьярі. Коли хочете випробувати політичного брехуна, то ставте його в обличчя смерті й тоді почуєте, що його „дорогоцінне життя потрібне для нації", а вмирати за ідею можуть „дурні, маловартісні, що — мовляв — не мають жіночок, діточок та громадських обов'язків...".

Перед нами новий 1922 рік. Нічого ми від нього не сподіваємось. Інстинкт диктує козакам думку, яку вони голосно висловлюють: „Чи переживемо в боротьбі цей рік, чи згинемо смертю героїв?"

Тріщать січневі морози. Ми переважно днюємо в лісах, а на ніч приходимо до сіл, на хутори. На Водохрещі стояли ми в селі Стасьовім Майдані, біля якого оподалік ліс. Я не випроваджував козаків у ліс із огляду на сильний мороз і свято. Большевики

вночі їздили під проводом агента ЧК і „Особого Отдела", Пилипа Ярчука, по кількох селах, але в Стасьовім Майдані не були. Червона кавалерія стояла в селі Багринівці. Це величезне волосне село. Чуємо там сальви: це на Йордані большевики „коляду прострілюють". Хоча Багринівці 3 км. від місця нашого постю, це нас не лякає, бо ми привикли до близького сусідства ворога. Крім того великі сніги й заметіль не дуже то добрі для совітської кінноти, яка їздила рідко й тільки дорогами. На білім тлі й у снігу коней можна стріляти, як качок.

Я взяв із собою одного козака й пішов до тієї селянської хати, де була колись школа і де в другій половині перебувала у вдови-господині Маруся, якої я не бачив уже кілька місяців. Вона могла подумати, що я її цілком занехав, або сам пропав. Хотів нровірити умови життя і дати якусь нагороду і господині. Виявилось, що з усіх квартир, де була Маруся, тутечки вона найкраще себе почувала. Правда, господиня-вдова була бідна, але ділилася і Марусею останнім шматком хліба. Господиня пригадала мене, коли літом 1919 р. я перейшов фронт біля Деражні-Межибожа, а комісар Сокорін палив тоді села навколо. Я прийшов до хати озброєний, а в хаті тоді було повно інтелігенції, що покотом спала на долівці. Потім я був ранений кулею з ліве лице в бійці з

комісаром Араловим і в цій хаті робили мені перевязку.

Я післав козача до сотника Козбасюка, щоб ніодин козак не показувався в селі, бо хоча заборонив, то побачив кілька козаків через вікно, що легковажно вештались навколо хат. Усі козаки повинні сидіти в хатах у кутку села з „тупою вулицею“, бо червона стежа може віхати в село, чи збоку Лознів — півтора км. від нас, де була перетріпана мною охорона цукрівні, чи з напрямку села Брусленова.

Козак вийшов, а я залишився. По півгодині бачу через вікно — йде дорогою наш страшний ворог: Пилип Ляшук із Багриновець. Одягнутий він у смушкову шапку, жовтий овечий кожух, а на поясі револьвер. На плечах несе якийсь мішок. Кажу до господині й Марусі, що йду з хати, бо хочу зловити клятого агента, за яким полюємо 4-ий місяць. Вибігаю з хати і йду хутко городами, щоб на закруті перебігти Пилипа. Він уже успів пройти повз ворота, з яких я виглянув. Йду хутко за агентом. Він оглянувся, став на хвилину, насунув на свою лисину барашкову шапку і почав бігти. „Стій, Пилипе! Бо від кулі не втечеш!“ — кричу я. Він таки втікає, я біжу за ним. Вбивати агента не хочу, бо він потрібний мені живий.

Стріляю до нього з кріса в плече — промахнувся. Стріляю другий раз — куля розгаратала йому праву руку від ліктя до пальців. А все таки агент кинув

лише мішок, лівою рукою витягає револьвера — і вбігає до хати одного селянина з криком: „Спасайте!“. Кров із рукава тече струмом.

Я з дверей наставив у Ляшука кріс і кажу, щоб відкинув набік свій револьвер. Може з нього, коли хоче, застрілитись, дозволяю на це. Боронитись хай не пробує, бо зараз прийдуть заалярмовані козаки. Відкинув Пилип свого револьвера, якого, я взяв до кишені. На лавці лежала сокира, яку я теж від нього відсунув. Відчиняються двері. Входять сахнівські козаки: В. Сензюк, М. Топорівський і інші. Михалко кидається до Пилипа із словами: „Ах, ти мій голубчику коханий!“ і вмент... відгриз йому вухо. Я думав, що він збожеволів із радости.

Віддаю Пилипа Ляшука сахнівським козакам на допит, а сотник Коябасюк мав як адютант списати всі цікаві дані. На шматочку паперу я накинув олівцем низку питань, на які треба було витягнути відповідь. По хвилині козаки вивели Пилипа з хати й забрали з собою на допит. Обшук шапки дав очікуваний наслідок: козаки знайшли два шовкові документи: один, що він є співробітником Губчека з Винниці, другий документ із „Особого Отдела" 1-го Кінного Корпусу. Обидва документи були писані на машині. Пилипа допитували до пізньої ночі. Зазнав він на своїй шкурі того, що робив на допитах другим. Просив відрізати йому обидві

руки, лише б пустити його живим. Він на всі питання відповів, усіх своїх співробітників видав у надії на те, що його випустять. Сахнівські козаки відрізали П. Ляшукові голову й застромили її на роздоріжжі до 4-х сіл із запискою: „Я, Пилип Ляшук, із села Сахнів, бувший каторжник, а потім співробітник Губчека й Особого Отдела 1-го Корпусу Червоного Козацтва, показую, що сюди поїхали повстанці". Тіло без голови було закопайте в лісі в сніговому насипі. Весною його кістки білили розсипані на поживклім торішнім листі.

Після закопання зрадника Ляшука ми вийшли з села Майдан Стасів та забрали із собою мішок із терновими хустками та шовковими спідницями, рушниками і салом, який ніс він із грабунку вчорашньої ночі. Цей драбуга по селянських скринях шукав повстанців і знаходив важко запрацьований селянином його дорібок і гроші, які присвоював собі. Я негайно дав наказ винищити всіх співробітників Пилипа Ляшука. Мав він їх у цілому повіті більш, або менш активних коло півсотні душ. Хоча не стало Пилипа та його інформатори втратили своє значіння, все ж таки я не був певний, чи ними не послуговуються інші агенти з Губчека, чи Особих відділів Корпусу чи штабів дивізій. Свої сексоти-інформатори, свої яничари в чужій службі, найнебезпечніший елемент. Жидівсько-комуністичні голови, із своєю

своєрідною ментальністю, придумали поділ села на соціальні верстви й посіяли між ними ворожнечу. Колись одноціле село дрібних власників-селян мало один дух, а зараз бачите „куркулів”, „кулаків”, „середняків”, „підкулачників”, „бідняків” та „батраків”. Ці останні „мали владу” в селі, складали сільські ради та „комбеди” там. На них хотіла спертися „сов-влада”, Наш хам і ледащо побачив червону шмату з жидівською зіркою, почав летіти за нею, як дурний бик за червоною плахтою, та став все своїми рогами руйнувати й ногами топтати. Працювати ніхто з них не хотів, а почали „соціалізувати”: спершу брали все в дідичів, інтелігентів, а потім у заможніших, середніх, а навіть бідних, але працюючих селян. Коли не стало нічого і ні в кого брати, то селян приковано, як негрів, до совхозів і колхозів, а робітників прикріпили до фабрик. З 1/6 частини світу зроблено одну величезну касарню, де Сталінські сатрапи є фельдфеблями, а „божественний атец народів” — Сталін — „богом” на совітській землі. Оттак почала виглядати „влада робітників і селян”, емблемою якої став серп і молот. Це влада, якої ніде й ніколи не було: влада бандитів над селянами і робітниками з девізою — „коли не заріжемо вас серпом, то добємо молотом”. Інтернаціональний жидівський комунізм сплюгавив душу нашого народу, забрав від нього всі святощі, заборонив

вірити у Вищу Силу, зробив безголосною художобою і загнав у кут матеріялістичного світогляду й егоїзму. В тім світогляді індивідуальности не сміє бути, — все сіре, безбарвне й безвольне знаряддя утопійного соціального експерименту. Для „добра” загалу, конкретно — для добра комуністичної олігархії, всі індивідуальності повинні нищитись. Мільйони індивідуальностей, одиниць винищено, а загал має „щасливе, радісне” життя в сонних мріях. Російська революція створила комунізм унаслідок світової війни, нова світова війна й нова контрреволюція той комунізм знищить — так ми вірили й за це боролись.

Я.Тальчевський—
Войнаровський

ПРОТИ
червоних
ОКУПАНТІВ

II. ЧАСТИНА

Яків Гальчевський-Войнаровський
ПРОТИ ЧЕРВОНИХ ОКУПАНТІВ

II. ЧАСТИНА

Яків Гальчевський-Войнаровський

ПРОТИ ЧЕРВОНИХ ОКУПАНТІВ

II. ЧАСТИНА

КРАКІВ

1942

ЛЬВІВ

У К Р А І Н С Ь К Е В И Д А В Н И Ц Т В О

Накладом »Українського Видавництва«, Краків,
Райхштрассе ч. 34, II.

Друк.: »Нова Друкарня Денникова« під комі-
сарською управою, Краків, вуд. Ожешкової 7.

Verlag: "Ukrainischer Verlag", G.m.b.H. Krakau,
Reichsstrasse 34/II.

Druck: "Neue Zeiungsdruckerei", Rommissarishe
Verwaltung, Krakau, Orzeszkowagasse 7.

I.

Після смерти Пилипа Лящука та багатьох його прихвостнів, всіх симпатиків большевизму охопив страх і моральна депресія. Вже не було багато охочих доносити совітським агентам про нас, де-б ми не були. В білий день ми могли стояти в селі, і нас ніхто не посмів видати; навпаки, вся молодь вартувала і негайно остерігала, коли часами далеко покажуться червоні. Попереджені, ми виходили зі села у ліс непомітно, а червоні в'їздили в село, і в голову їм не могло прийти, що перед кількома хвилинами ми були тут. Бували випадки, що большевиків повне село, а ми всі десть у одній великій клуні, що стоїть самотна під селом. Ми бачимо всі рухи большевиків через шпари. Одного разу, коли ми були в Сахнівському Майдані й сиділи в клуні під лісом, підійшли під клуню два большевики. Вони, видно, шукали паші для коней. Відчинили браму, входять із крісами та аж завмерли з дива. Умить схопили ми їх і обеззброїли, а вечором відвели в ліс, звідки вже ніколи й не вернулися...

Боїв з червоними не було цілий місяць січень до початку лютого. Дня 8. лютого 1922 року ми знову були на постою у Стасьовім Майдані. У вечорі козаки були на

тій самій вулиці, де робили допит Пилипові Лящуків. Вони сиділи в теплих хатах. В одній хаті було кілька музик-селян, що мали свої інструменти та велику гармонію. Раптом відчиняються двері, і до хати входить кілька большевнків, яких вводить мій вартовий. Большевиків є чотири з ручним кулеметом. Вони приїхали і села Лознів, із цукроварні позичити гармонії на якусь свою забаву. Мої козаки мали кріси в кутках, а червоні не догадувалися, куди вони попали. Два козаки навіть вигрівалися на печі. Із сусідньої хати хтось побачив, що большевики пішли до тієї хати з музиками, і заалармували своїх козаків. Ті, що були в хаті, хутко опритомніли і револьверами обеззброїли червоних. Мене повідомили. Приходжу, а червоні вже пов'язані парами. Питаю, звідки вони. Відповідають, що вони належать до групи Александрова з Харкова. Група має 16 комісій, складених переважно з лотишів. В кожній групі по 25—30 осіб в більшості кінних. Завданням групи було забирати хліб. „Там, де пройде група тов. Александрова, курка зерна не знайде" — каже один високий большевик. Одна з тих комісій від кількох днів отаборилась у лозинянській цукроварні. Сам Александров зі своїм штабом в селі Літинці. Я мав вістки про них, ще тоді, коли прибули ті лотиші в наш район. Вони не приймали участі в пошукуваннях за нами, тому я не хотів тих комісій шарпати з двох причин: 1) нехай селянам дадуть лотиші відчутти совітську владу, 2) не варто лотишів полохати до весни, коли нам будуть потрібні їх коні, виплекані як змії... Між іншим багато членів комісій —

лотишів було зі своїми жінками — довгошиїми рудими лотишками. Ці „товаришки" нічого собі не відмовляли, а селянки- українки мусіли бути для них куховарками, мусіли гріти воду на купелі, купати їх, все з-під них виносити і прати їм білля. Дуже часто така лотишка була своєю господиню по лиці і лаяла російськими матюками.

Козаки приводять якогось цивільного, молодого хлопця. Він крутився по селі і питає, чи тут стоять деякі вояки, а може повстанці є. Справджую його документи. Вони не з нашого повіту. Завдаю йому низку питань, і відповіді мене не вдовольняють, бо хлопець говорить нещиро й плутається. Питаю, пощо йому повстанців, чи не хоче часом вступити до „банди", як давно був у Винниці, коли вийшов з міста Літина, з ким там говорив, де ночував останню ніч, через які села йшов до Майдану, де вчився, чий син, звідки родом, які ще знає мови крім своєї — російської, коли його батьки приїхали в Україну і т. и. Після розмови кажу йому, що він агент ЧК і буде розстріляний. Хай передає останнє бажання і адресу, щоб ми могли повідомити його родину. На це він нічого не відповів, не просив ласки. Даю доручення козакові Лихові, щоб він взяв зі собою 8 душ козаків і всіх 5-х завів у яму-глинище під селом і там без галасу відправив чортам у зуби. По годині козаки вернулися, звітуючи, що все виконане. Я знав, що в селі можуть бути репресії після нашого вчинку, тому Марусю ще тієї ночі відпровадив з Харком і Петром Шевцем до циганів, а цілий відділ перевів на річку Згар, на хутори між Багринівцями й Голенищевом.

Пополудні на другий день ми почули стріли з крісів у с. Стасьовім Майдані і побачили стовпи диму над селом. Навіть чути було лемент жінок і крики селян. Це приїхали большевики з карною експедицією. Ждемо до вечора. Вечором довідуємося, що до Ст. Майдану приїхали лотишші із с. Сахнів і Літинки та розстріляли 9 селян. Виявилось, що підхорунжий Лихо „зловив ґаву", бо один із большевиків, сильний фізично лотиш, дарма, що мав рани в грудях і горлі, встав і рачки заліз до цукроварні 1 і ½ км. у с. Лознах. Там він своїм собратам-лотишам не розказав (не міг говорити), а написав, що так із ним і його товаришами зробили „крестіяне" с. Стас. Майдану. Лихо був винен у тому, що не впевнився, чи всі засуджені мною на смерть були мертві. Завсіди при екзекуції треба вважати на сильних фізично людей, бо вони „вертають із мертвих" і пізніше провокують смерть цілком невинних людей. Так тепер було в с. Стасьовім Майдані. Все майно розстріляних skonфісковано, хати сплюндровано. Зробив це москаль— начальник 1-ї комісії — товариш Лапов, помічник тов. Алєксандро́ва.

Наша деконспірація в очах лотишів примусила нас на деякий час залишити літинський, а перейти аж у винницький повіт на славетній Кипорів Яр. Селяни, хоча й були залякані, однак радо нас зустрічали, бо всі їхні симпатії є по нашому боці. Тридцять кілометровий перехід добре нас змучив: ми борсалися в глибокім снігу по пояс. Стоїмо і кілька днів спокійно на Слобідських Хуторах. На третій день пронюхали про наш постій комуністи с. Луковець, переважно лісники. Один із

сілських комуністів був навіть воєнним комісаром у сосонській волості. Тепер волосним воєнкомом став комуніст із с. Пеньківки, біля Луковець, тов. Ко- жуховський, до большевиків... начальник „шайки" конокрадів. Він тримав контакт із луковецькими комуністами. Їхні сексоти — лісники, донесли про наш постій до Губчека в Винниці. Представники цієї кривавої установи приїхали в наш район в асистенції полку кінноти. Чекісти на конях і большевицька кіннота почали нам їздити, як то кажуть, під носом, і треба було виходити з затишних і теплих хуторів у глибину лісу, щоб не наражати наших селян на репресії з боку окупантів.

В лісі агенти нас завважили і донесли про це червоному командирові кінноти та губерніяльним чекістам. Бачу, що тут давно не було чистки сексотів, яких повно завелось під натиском ЧК. О год. 9-ій починають червоні наступ вслід за нами. Я, знаючи ліси Кипорового Яру, займаю по черзі вигідні для нас становища, підпускаю червоних на певний крісовий стріл у лісі до 100—150 кроків, кладу трупом кількох червоних та відходжу на іншу позицію. На других, третіх і девятих становищах продовжується те саме, а врешті нам уже й лісу забракло. Прямуємо понад річкою Богом, його правим берегом на південь. Ми тепер напроти міста Янова й села Каміногірки. Починає темніти. Ще не було такого випадку, щоби гак енергійно червоні переслідували нас, при цих своїх жертвах. Я не затримувався на кожній окремій позиції довго з огляду на те, щоб міцно не звязатись з червоними та не мати ранених. Однак того дня було аж дев'ять сутічок по пів години. Перед вечором кіннота совітська нас так розізлила, що з останньої позиції ми

завернули і лавою почали гнати перед собою 300 кінних. Стріляли мої найкращі стрільці і завдавали ворогові поважні втрати: червоні не встигли позбирати до 12 своїх ранених і вбитих. З забитих большевиків мої козаки постягали чоботи, бо деяким взуття розлетілось, і вони ступали по снігу голими пальцями. У нас не було ні одного раненого, червоні мали до 30. На зимові умовини бою, коли далеко видно з обох боків, для червоних ця втрата була дошкульною.

З сутичками за цілий день ми пройшла з 15 км. по снігах, глибоких у той час до метра, і вечором поверталися дуже голодні і втомлені. Добре памятаю, як ішов я лісом і спав на ходу. Спотикнусь у рівчак, вдарюся головою в грабок, чи соснину і прокинусь, а потім знову йду, сплючи. Так спало багато козаків, спотикаючись, падало і знову будилось. Відпочинку не можна було робити, бо половина була б просто заснула на снігу. З трудом добрали ми до хуторів і без їжі лягли спати в клунях. Я виставив варту з добірних козаків, про яких знав, що вони не заснуть. І сам дрімав тривожно, наслухуючи.

Ранком ми зажадали від селян їжі — будь чого, бо голод докучав. Не так легко було нагодувати 125-ох козаків, по 16 душ на один хутір. Їли ми все: картоплю, куліш, галушки, варені у великих баняхах. Перед вечором група О. Грабарчука пішла на Слобідку, звідкіль прийшла з хлібом і салом на цілий відділ. Слобідські козаки принесли вістку, що вчора — це так пеньківські і яцьківські сільські комуністи помагали нас переслідувати. Були там лісники й комісари. Я це добре

собі запам'ятав і при нагоді загощу до кожного з них. Цей район, коли сніги щезнуть, очищу так само, як зробив в інших місцях, Найгіршим ворогом національної нашої боротьби є — таки свої прокляті „хахли". Не москаль, не жид страшний, лише свої Юди, що за миску сочевиці продають иас, як колись продавали свій уряд, армію українську, вступаючи в ряди „червоних партизанів". Своїх національних партизанів вони активно поборюють, бо їм втовкмачено в голови, що ми „бандити". А хто ці симпатика червоних?

Злодії, бандити, дегенерати, всякі виродки!

По всіх явищах бачу, що район Кипорового Яру зовсім чекісти нам попсували. Не без впливу на селян було те, що київський зрадник наробив з відділом Чека. Селянин казав: „Я вам вірю, але чи ви, або я певний, що хтось з козаків знову не амнестується і від початку не пічне видумувати несотворені речі на мене: будуть катувати, грабити, а можуть і забити". І правду казав. Треба йти нам в більше знаний район, на межі двох повітів — літинського і летишівського. Є там група Александрова. Тепер після розстрілу 9-х селян в Стасьовім Майдані, ми самі будемо шукати зачіпки з лотишами. Не буду ждати весни, щоби забрати від комісій коні. Мушу пімстити смерть невинних селян! Чейже лотиш і жид були виювниками і катами мого розстріляного брата.

Цілу ніч ідемо лісом та на ранок затримуємося в кожухівських хуторах. Увесь день спокійно. Вже кінець лютого, і на дворі відлига. Перед вечером затримуємо якогось діда, що, зобачивши козаків у першій хаті, хутчіш почав упікати до Хмельника. Цей нібито жебрак був агентом „розвідного

відділу" 2-ої дивізії, яка мала свій штаб у Хмельнику. Під своїй лахміттям „дід" мав гарну сорочку, підштанці, навіть шиті панчохи. Діставши доброї „сипки", він признався, що його товариш начальник „змусив" працювати для штабу 2 кін. див. Червоного Козацтва, але він нас не хотів видавати, а втікав тому, що боявся, бо йому здавалося, що ми про нього знаємо. І не помилився — вже місяць тому я знав, що на послугах штабу 2-ої дивізії є агент, перебраний в жебрака. Ці вістки я мав від попівни з Літтиики, а вона від свого командира кінної розвідки. Вечором козак Лихо, з двома своїми помічниками, повісив цього агента в кожухівським лісі.

Покидаємо це місце постою вночі та затримуємося на кількадекний відпочинок у наших циганів. Вони приймають нас чаєм і цукрон, що дістали його давніше від нас, по 35—40 кг на ро дину, тому не шкодують. Тут я побачив свою Марусю. Вона навіть добре себе почувала, бо всіх циганів інтригувало те, що дружила знала румунську мову, до якої їхній діалект був дуже подібний, і розмовляла з ними по-циганськи. Однак умовини життя в циганських брудних куренях не були найкращі. Під селом Літинський Майданом, недалеко оселі циганів був невеличкий фільварок, арендований якимось римо-католиком. Я переговорив із ним, і він згодився Марусю перетримати в себе, як довго захоче в нього бути. Тієї ночі я умістив жінку на фільварку, яким большевники не цікавилися, бо там господарка була незначна, біля 60 десятин землі, а селяни мали доволі своєї землі і про цю не дбали, врешті ми своєю акцією абсорбували більше червоних, ніж усі господарські справи.

Приходить козак Чорноморець, в товаристві ще кількох козаків, із відпустки з Зіновинець та оповідає, що „товаріщ" Лапов зі своєю комісією „викачує продналог" з його села. Штаб Лапова стоїть у парохіяльній квартирі, в знайомого мені священика. Є в селі до 50 большевиків, розкинутих рідко, по кілька душ у гарніших домах.

Надійшла, думаю, хвилина помсти. Кличу до себе 5-х найкращих козаків і даю їм завдання застрілити Лапова. До тієї терористичної стежі належить також і козак Чорноморець, який показуватиме дорогу; командантом стежі назначаю Василя Сензюка.

План акції такий. Ще вчора увійти з городів у село; городами й садами зайти до дому священика від „чорного" входу: один козак в кухні тримає всіх хатніх, 4-ох козаків коридором входить до кімнати Лапова, хутко з ним розправитися і залишити записку: „Товариша Лапова Надзвичайний суд при Штабі Отамана Орла засудив на кару смерті за розстріл 9-х невинних селян у селі Стасьовому Майдані. Присуд виконано сьогодні ввечері. Отаман Орел".

При повному озброєнні козаки відійшли ввечері. Лісами повз Дяківці — Медведівку дібралися до Зіновинець увечері. Рано на другий день вони повернулися, і командант стежі Сензюк Харко здав звіт, що все виконано згідно з планом. В кухні саме вечеряла вся родина священика. „Матушка" впала в обморок, коли побачила козаків і пізнала Чорноморця. Служниця хотіла втікти із дому. Їх всіх затримали. Чорноморець знав розподіл кімнат, пішов наперед, а за ним решта. Чорноморець застукав до

дверей, почув голос: „Пажалуста!“, і увійшов до кімнати. Тут над великими книгами сиділо шість большевицьких комісарів. Чорноморець спитав: „Єсть-лі здесь таваріщ Лапов?“ — „Я! А что?“ — відізвався Лапов. Чорноморець вмить спрямував дулю кріса до вуха Лапова й вистрілив. Від стрілу з близької віддалі мозок Лапова аж ляпнув на стіну з килимом. Решта козаків стояла при відчинених дверях. Записку мою Сензюк вкинув до кімнати. — „Чому не стріляли решпи?“ — питаю. Сензюк відповідає, що коридор до кімнати був такий вузький, що ним міг увійти тільки один чоловік, а на віздовім ганку стояв вартовий лотиш, тому довго не можна було борикатись у кімнатах, при тому стріл згасив лампу і не видно було в кого стріляли, бо решта комісарів попадала на підлогу і почала боронитися з револьверів, а ручних Гранат козаки не мали. Козаки миттю вискочили з дому, вартовий на ганку не реагував, думаючи, що „командири бавляться“.. У большевиків часто бувало, що командири попються і почнуть у хаті пальбу до чарок, до образів і портретів.

Тепер козаки вибігли на вулицю, де себе краще почувають, як у хаті. Бачать у школі світло. Школа гарна, мурована. Один лотиш виліз на стіл і щось до дядьків говорить зі стола. Харко бере большевика на приціл через вікно: бах! — і смертельно поцілений лотиш валиться зі стола на підлогу. Селяни, як стояли, так і бухнули зі страху на долівку, аж козаки вголос зареготалися. Від школи козаки вже пішли городами в напрямі Медведівки до нас. Не було за ними ніякої погоні.

Пізніше я довідався, що в кімнаті Лапова серед інших начальників „продкомісій“ був і начальник групи тов.

Александров, який бодай зі стріху порачкував собі дещо по долівці. Моя записка зробила на безоглядних комуністів-москалів і лотишів сильне вражіння. Сміливий напад і два вбивства так вплинули на них, що на другий день вони евакуювали всіх своїх жінок і важніші речі до Винниці. Відтоді вже не їздили „продкомісійці” по селах малими гуртками, як перше — по грабїж за українським хлібом, не їздила одна комісія, а приїздило їх кілька і вже не були вони такі безоглядні. Лотиші заговорили до селян по російськи, перед тим вдавали, що не розуміють селян, і виключно балакали між собою по лотиськи.

Козаки шкодували, що ця група завчасу виїхала, не заждавши до половини місяця березня, коли можна було у большевиків „позичити” добрі коні.

Кінчався місяць лютьень. З циганської оселі прийшли ми на хутори в лісі під Вербицьким Майданом, а вечором цілий відділ перейшов до села Вербицького Майдану. Тут перебував мій знайомий підполковник Павло Коноплянко. З ним я пізнався торік восени і дав йому організаційні доручення, Тепер хочу справдити, що зробив він для поширення повстанчого руху.

Коноплянко був родом з Херсонщини, елисаветського повіту. При гетманській владі командував Державною Вартою, а потім був змобілізований до армії ген. Денікіна. Як прийшли большевики, то Коноплянко зорганізував повстанчий загін на Херсонщині, але довго там не втримався, та з цілою родиною виїхав на Поділля в летичівський повіт і став начальником лісорозрібки. При

ньому був і його батько, дружина з сестрою та одна 3-річна дитина. Безумовно Коноплянко українець, але вихований на російській культурі? Я не звертав уваги на те, що він був в армії Денікіна, та що в його родині можна було почути російську мову. Мені важна була щира його ненависть до большевизму і комунізму, посвята для повстанчої праці і навіть рішення, не зважаючи на обтяження родиною, вступити до повсталого загону. Осінню я противився, щоби Коноплянко був з нами, тому радив йому заждати до весни, а цілу зиму підготовляти Летичівщину і своїх робітників на лісорозрібках до повстанчої акції. Щоб не деконспірувати Коноплянка, я не тільки у нього не бував, але й оминав його Вербицький Майдан здалека.

Тепер 1-го березня, першого дня весни, хоч ще всюди сніг, я з Ковбасюком і Добровольсьюш та визначнішими козаками завітав до підполковника Коноплянка. Він з дружиною щиро нас прийняв, а в довірочній розмові виявилось, що Коноплянко за зиму зробив дуже багато. У своїм районі він навязав контакт з багатьма большевицькими урядовцями — щирими українцями. Серед антагоністів большевизму було й декілька москалів. Байдуже, з нами, проти спільного ворога, можуть йти. Ми задивлялися тоді на справу так: у нас є національні тенденції, а в москалів — соціальні підстави до ворожнечі з большевизмом, і заки ми з ними будемо мати свої порахунки, можемо білий московський елемент використати проти червоних.

Подаю до відома Коноплянка, що на днях буду пробувати напасти на большевицьку кінноту, щоб здобути

кои. Нехай Коноплянко веде розвідку та негайно повідомить, де стоїть менший відділ кінноти в Летичівщині, бо на теренах винницького і літинського повіту чатуватиму через своїх звідунів. Умовляюся з Коноплянком, щодо моєї майбутньої зустрічі з представниками большевицької влади, які пізніше мають зрадити большевиків і влитися до повстанців. Зокрема цікавив мене начальник повітової летичівської міліції, поручник Кохан.

По короткому сні ми вийшли з Вербицького Майдану на хутори в лісі. Всі старшини й козаки були під вражінням гостинної родини Коноплянків. Особливо сот. Ковбасюк. Він не знав, хто миліший: чи дружина підполковника, чи сестра — Поля...

Стоїмо на хуторах, а стежі доносять, що з напрямку Вербицького Майдану показалося кілька кінних большевиків. Виходимо всі з хат і дивимося, що буде далі. Бачимо ще більше большевиків, переважно кінних, як їдять по великій поляні в лісі. Большевики щораз то наближаються до хуторів. Ми на становищах в будинках хуторів, а за собою маємо густий ніс. Щоб „товариш” не загіяли нам якихось „хитроців”, та не вдарили збоку або ззаду своєю піхотою, абсорбуючи нашу увагу кіннотою, — посилаю на боки й назад свої стежі до 200 кроків від наших становищ. Слідкую далековидом за ворожою кіннотою і бачу, що вони їдять погано, що на конях сидить збиранина, не однаково вдягнена і різноманітно озброєна. Значить, — це будуть чекісти, грізні для обеззброєних людей, які попадуть у їх лапи, та побачимо, як будуть вони заховуватись у бої.

Наші 3 легкі кулемети ждуть своїх жертв. Кінних і піхотинців на поляні до двісті. Видно, як їх піша голота волочить за собою кілька важких кулеметів. Червоні так заховуються, ніби знають що ми на хуторах; вони просто провокують наш стріли. Та ми маємо час. Ждемо спокійно, поки не підйдуть найближчі чекісти. Виходить, що хтось доніс червоним у Летичів про наш постій на хуторах і у Вербицькому Майдані.

Ось, кілька червоних підіхало на 200 кроків до хуторів і чвалом завернуло назад. Цю „шпугу" ми знаємо: червоні вдавали, що нас побачили, і хотіли почути за собою наші стріли. Коли й це не помогло, тоді з півтори сотні кінних поїхало лавою в нашім напрямку. Та нам цього й треба було. З віддалі 200 кроків привітали ми їх кулеметним і крісовим огнем. Піші большевики з важкими кулеметами теж завернули, кілька кінних злетіло з коней. Щоби большевикам не здавалося, що це ледве кілька душ стріляло, на мій наказ, всі ми рушили за червоними. Ми не мали надії їх доганяти, але хотіли показати скільки нас є. В паніці большевики переїхали через Вербицький Майдан і подалися до Летичева. Ми забрали сідла з побитих коней і зброю з большевиків, яких було 3 забитих і 5-х ранених.

Зникав уже сніг, і на землі видніли чорнобілі плями. Кілька днів провели ми в різних місцевостях. та хуторах, переходячи з місця на місце. Вислані розвідки донесли, що більшовницької кінноти по селах ніде немає. Стоїть тільки полк кінноти в Літині і 2 полки зі штабом 2-ої Кінної Дивізії в Хмельнику, решта у Вінниці.

В половині місяця березня ми знову в лісі під Вербицьким Майданом. Викликаю до себе підполковника Коноплянка. Він таксамо не має інформацій щодо можливостей нападу на менший відділ большевицької кінноти. У Летичеві стоїть штаб артилерійської бригади. Там кінні гарматні відділи чекістів і різні частини повітової влади. Напад на Летичів може бути для нас за коштовний. Є артилерійська школа з батареєю артилерії у селі Вербці та Бухнах, 5 км. від Летичева — там можна здобути до 100 коней.

Висилаю звідунів у Бухни, вони вечором вернулись і звінують, що й де стоїть. Рішаємося тієї ночі напасти на артилерію. З нами хотів іти і підп. Коноплянко, але я не радив йому: хвилює він потрібний на місці.

Ділю козаків на групи та даю завдання їх командантам. Дивує мене, що сот. Ковбасюк не вірить в успіх і на голос ділиться зі мною сумнівами так, що його настрій передається і деяким козакам. Я скартав його, заявляючи, що він може не годитись зі мною, але коли я щось передумав і підготував, то не відкладаю. В тому випадку большевицьких артилеристів і курсантів є 450 чоловік. Значить, їх тільки 4 рази більше від нас...

Сніг уже щез до решти, ніч теміна. Підходимо до села. Даю останні вказівки: не робити галасу, непотрібно не стріляти, коней негайно сідлати й випроваджувати; „ліквідаційні" групи не сідлають коней, лише обеззброюють залогу, дві „групи сідлачів", коноводів, під охороною третьої групи, збирають всі коні на умовлене місце. Часу всього півтори години, бо може надійти із Летичева поміч для большевиків. Тому наказую перервати

і польовий телефон від села Бухнева до Летичева. Одна група мала збирати полонених курсантів.

Групи вирушили. Тільки моя група залишилася як запас у поготівлі. Цих 16 козаків пильно надслухувало, чи не потрібна де поміч, чи не йде большевикам підмога з Летичева, або з Вербки.

Чотири гармати на площі вже захоплені. Є набої для вправ, а в одній селянській оборі знаходимо декілька скринь гострих гарматних стрілен. Козаки за моїми вказівками спрямовують гарматні дула на північний захід — на Летичів. Кажу приготувати лопатками рівчаки для опору „сошників”, а потім цією землею напхаємо дула і останнім вистрілом їх попуємо.

Ось козаки ведуть уже коней та полонених. Де-не-де бахають стріли. Даю наказ потягнути за шнур при гарматних замках, бо я сам навів дула на відлеглість 5-5½ км. Підбігає підстаршина Рарога — гармаш; серед козаків знайшлося ще кількох гармашів. Бахнули вистріли і наші „гостинці” полетіли на Летичів. Стріляємо хутко, щоби вистріляти всі набої. Обертаю одну гармату на село Вербку, віддалену 2 км, пускаючи й туди серію. Врешті ладуємо останні набої — відбиваємо клини, які відлітають, і йдемо до полонених.

Є їх душ 70 — всі учні артилерійської підстаршинської школи. Питаю, хто з них партійний, або кандидат до партії? Мовчать. Кличу своїх кулеметників з легкими кулеметами і козаків, які стають напроти полонених. Питаю і домагаюся, щоби видали партійців, бо всі будуть розстріляні.

Під загрозою большевики випхали з-поміж себе 6 комуністів і кандидатів до компартії, яких казав я розстріляти,

а решту полонених, коли вже зібралися мої козаки під лісом із кіннями, я розпустив.

Коней маємо 70, а козаків 125. Частина коней без сідел — від запрягу, хутко роблю приділ. Піших 55 козаків залишаю зі сотником Ковбасюком і сот. Добровольським, всі кінні їдуть за мною.

Не встигли ми відїхати 2 км., як почули гарматні стріли з Летичева по селі Бухнах. Червоні стріляли з пів години.

Зійшло сонце. Ми в ліску за Голинищівським Майданом. Тут почала до нас наближуватися большевицька кіннота, чи там артилерія на конях, до 330 їх усіх разом. Коні в них здебільше важкі, не верхові. З тими то артилеристами могла бути летичівська чрезовичайка й інші кінні „додатки”.

„Моральне” ніби „право” до забраних коней дало большевицькій артилерії певної сміливости й нахабности. Вони напискають на нас і то досить близько. Я не хотів з ними з ранку заходитись і намагався згубити свої сліди. Та червоні все нас вишукували, пробуючи наступу з криком і галасом. Ми відходили майже цілий день через низку місцевостей та перелісків, і їм врешті надійшло наступати по пятах.

З кінним відділом я зробив велике півколо в Бухнів уздовж стації Комарівці — Вахнівка — Гнівась — і повернув на село Микуливіці-Літинку.

Тут ми познаходили сідла, здобуті зимою, і осіддали ще 12 коней. Знайшов я і свій піший відділ. Ковбасюк та Добровольський з козаками відійшли після нашого нападу на артилерію спокійно і не мали ніякої сутички з червоними. Кілька днів були ми разом, але мене мучила

думка, що понад півсотні повстанців не мало коней. Добрі коні потрібні буди також старшинам.

На хуторах під стадією Комарівці і біля Деражні мн мали 16 захованих коней з сідлами, а 10 верхівців заховали торік у районі Кипорового Яру. Тих коней ще не забрали большевики: внаслідок інформації сексотів большевики осінню позбирали до 35 верхівців, в тому числі був і мій „каштан“.

Після денного відпочинку я з кінними поїхав туди й ночами позбирав коні в летичівському повіті. 20 березня посадив ще 16 козаків на добрі коні. Тепер є кінних 86 повстанців. Правда, ще не всі мають відповідні сідла, бракує нам ще до 20 шабедь, але для страху маємо списи, здобуті вторік у Кусиківцях. Але списками мало хто з козаків вміє володіти, тому в лісі на постоях даю перші лекції орудування тією зброєю, до якої повстанці чомусь не мають довіря. І не диво; вони були тільки піхотинцями на конях...

Тепер має для нас значіння кожен кінь, кожне сідло і кожна шабля. Тому 23 березня я знову залишаю 40 козаків піших під командою сот. Ковбасюка і Добровольського, а сам їду в ночі над ріку Бог, під Уладівку, винницького повіту. Перед відїздом підходить до мене сот. Ковбасюк і каже, що до сот. Добровольського в селі Стасів Майдан приходила його наречена. Зі села післала вона одного селянина на майданські хутори, де стояли мої піші козаки, щоб Добровольський прийшов до неї. Не було його цілий день, а ввечір прийшов уже зажурений, понурий як ніч, і на всі запити Ковбасюка не сказав ні слова.

Ну, так — подумав я — чи не було часом від „коханії” пропозиції піти на службу до червоні. Видко, сотник веде сам зі собою боротьбу. Звичайний козак іде на амнестію із глупоти, а чому не міг би амнестуватись сотник, б. шепелівець? А може має які інші клопоти? Чей-же тепер лише прикrostі переживаємо, ми й наші найближчі?...

Даю ще кілька порад Ковбасюкові, і ми від- їздимо. Провесна... Обрік для коней — трудна справа. На постій, щоби покормити людей і коней, затримуємося в Кожухівськiм Майдані. Довкруги села з північного сходу підковою ліс — туди протікає багниста річка в напрямку Кожухова широкою долиною, порослою вільшиною. У всіх напрямках від господарських будинків 500—600 метрів немає лісу в бік Кожухова, але дорога до Кожухова йде попри самий ліс.

Маю вістки, що в Кожухові стоїть 9-тий полк Червоного Козацтва, тому після сніданку, зі зібраним таким-сяким оброком їдемо на постій у ліс під село, на схід від нього. Обрік назбирали козаки різний: ячмінь зі січкою, покраяну картоплю; деякі мають трохи вівса з пшеничною половою, з то й звичайне сіно.

До полудня стоїмо спокійно. Коло години 13-ої чуємо сильне гавкання собак, якісь крики і час-до-часу поодинокі стріли. Це віхали в село большевики, які там чогось шукають і грабують. В лісі затримав я кілька перестрашених селян із Майдану та питаю, що там діється. — Біда! — кажуть. — Комуна шукає „бандитів” по наших скринях; чоловіків б'ють нагайками, а молодичь і дівчат на ліжка кладуть, або волочуть до клуні „показувати”, де повстанці були!... Пропало наше село!

Рішаю дати большевикам научку в формі з сідки в лісі за їхні знущання над селянами: бачу що козаки з гніву аж тремтять.

Мав я одного 16-літнього, збідованого сироту. Цей хлопчина був дуже інтелігентний та спритний. На вигляд було йому років 14. Я його часто посилав як звідуна. Він возив зі собою навіть цивільний одяг. Кличу його до себе й даю завдання: розвідати, скільки большевиків, як озброєні, звідки приїхали і чи не збираються на ніч назад відїздити. Чи не будуть у селі ночувати. Останнє було мало правдоподібне, бо в селі, де ліс навколо, ніколи червоні не ночують.

Є година 18-а, і" починає вечоріти. Приходить хлопець. „В селі — каже він — гуляє 9-й полк большевицької кінноти: є їх 350 шабель, і сюди приїхали самі охотники, а решта залишилась у Кожухові, де полк стоїть від кількох днів: озброєні в кріси, шаблі, мають з 10 легких ручних кулеметів; важких кулеметів на тачанках, чи вюках не мають; ночувати на селі не збираються; командир казав до червоноармійців, щоб вони далеко не розходились, бо за 1-ну годину виїзд до Кожухова ..."

Мені більш нічого не, треба було. Залишаю 10 козаків для охорони коней, а 75 беру з собою та розставляю в лісі на 5—8 кроків над дорогою, яка йде з Майдану до Кожухова. 4-х сильних козаків висилаю також розкинути кругляки на мості в селі, коли хвіст колони через нього перейде, а потім вони мають на правім крилі залягти з ручними кулеметами. З другим ручним кулеметом висилаю одного хоруного-галичанина на ліве наше крило в товаристві 6-х

козаків. Завдання: перепустити передову стежу, а відкрити вогонь, коли чоло колони буде доходити на його висоту.

Ще листя на деревах немає, але козаки замаскувались за кущами і ждуть з ручними гранатами і крісами ворога. Дорога, над якою ми залягли, вється легко вгору від Майдану. Роками вода вимила своєрідний рів на ширину дороги в глинці. Лежачим у засідці козакам коней не буде видно, лише груди й голови большевицьких їздців. По другий бік дороги — поле й город лісника. Його земля від дороги огорожена воринами. На височині хорунжого-галичанина рів менший, але кінчаються воринні огорожі. На випадок стрільв від чола, большевики мусять завернути або назад, або їхати в напрямку багнистої долини й річки.

Ждемо, а хвилини чомусь дуже довжаться. Всім здається, що чекаємо віками. Бачу, як козаки нервово стискають шийки крісів. Настає повний сутінок. Врешті показується большевицька колона, у двійках, бо завузька дорога. Чуємо несамовитий крик жінки лісника та його дітей, потім діти плачуть, а жінка втихає. Це ті большевики, що позаду були, відділились і може грабують, бють, або насилують маму при дітях: це ж азіяти — башкірці і москалі! Їдуть... Хтось із них запалив близько командира сірник і прикурює цигарку. Чую: „астарожно таваріщ з агньом, патаму что мне гаварілі, что здесь билі в день повстанци". Той самий голос питає: „А разеед в перьод вислан?" — Так точно! — відповідає другий — хіба комендант дивізіону своему командирові полку.

Вже добру хвилину їдуть вони у віддалі 5 кроків від мене, а я обсервую їх із-за корча ліщини. Видно, як большевики

везуть перед собою вязки зі сіном, мішки з селянським добром — вівсом, ячменем, хустками, хатнім статком.

Чому мій галичанин не стріляє. А може він побіг до червоних. Адже він щойно два тижні тому йшов біля нас, в Кармелюковій долині, і ми його затримали. Він ішов з Винниці з „Государственного Політичского Управління", цебто з переіменованої чрезвычайки, — шукав нас. На допиті щиро признався, хто його вислав і пощо, але дав присягу, що для добра національної справи українського народу буде вірним, і я його не розстріляв. Тепер під інвіліяцією даю йому різні завдання. І сьогодні навмисне поставив його на відповідальне становище.

Мої думки перериває голосна серія кулемета. В цю ж саму мить блиснула стрілами, вибухами ручних гранат ціла лінія. Все клекоче, перерізує повітря і глушить. „Промовив" також і з правого боку кулемет. Червоні спереду кинулись назад, а задні, яких підганяв кулемет, перлися вперед. На вузькій, глибокій дорозі кіннота почала клубитись, а ми стоїмо над нею і бємо, чим попало — з револьверів, крісів, гранат.

Деякі большевики прорвались під кулями і спрямувались праворуч від дороги, в багнисту долину. Там їм коні позастрягали і навіть потопились. Інші втікали до села і на мості, під кулеметним і крісовим вогнем, побільшували купу кінських та людських трупів. Місток, таки через одну деляку, вспіли мої козаки розібрати, і багато коней покалічилося. В страху большевиків гнали й тратували один одного.

В десять хвилин все було скінчене. На дорозі валяються трупи коней, людей, мішки, вязки сіна, ручні кулемети, повно шапок, обірваних табель. Чути стогін ранених і конаючих.

Даю своїм козакам наказ забрати здобич. Маємо 13 сідел, 4 англійські „люїси“, 50 шабель, 30 шапок і большевицьких кашкетів та... повно оброку для наших коней. Цілком здорового коня не здобули ні одного. Ранених башкірців, за їхні гвалти в селі, я казав розстріляти. Дорога була глинкувата, жовтава, а на ній великі, темні плями крові, змішаної кінської з людською.

9-ий совітський полк перестав існувати, а ми не маємо навіть задряпаного козака!

Ця засідка дала сідла і шаблі для всіх моїх козаків, ще й з запасом. Маємо обрік, переважно овес і ячмінь. Козаки кажуть: „От прокляті хахли, для нас у них була січка і картопля, а комуністам не тільки овес знайшовся, ще й дарунки з хусток їм зробили!“ Знайшлося також сало й хліб.

Після оброкування коней ми виїхали на Ки- порів Яр, не вступаючи до села. Вечором віхали в Каміногірку. На кацапських хуторах зловили одного червоноармійця, який приїхав на відпустку до батька, і розстріляли його разом з батьком за те, що брав участь у переслідуванні нас в зимі разом з лісниками і чекістами. Одного лісника зі села Яцковець ми також розстріляли. Три випадки смерті в тім районі вистарчить, щоб залякати більшість сексотів.

Знаю, що в Уладівді за Богом стоїть господарська частина другої кінної дивізії. Для її забезпечення в селі Уладівці, по цей бік річки Богу кватирував дивізіон совітської кінноти з

тачанками. Вислані вдень звідуни донесли мені перед вечором про докладне розміщення дивізіону. Якась кіннота за Богом. Значить там, обабіч Богу, стоїть полк кінноти, але не знаю, який це. Штаб другої дивізії перебував далі в Хмельнику. Комендантом дивізії став недавно після Шмідта Дубовой. Звільнили його тому, що не здавив повстанчого руху в районі своїх гарнізонів. За Дубового 9-ий полк вже дістав позавчора прочухана.

Мій плян такий: двома сильнішими групами забезпечитись на двох мостах ріки Богу від можливої помочі червоних із-за Богу. Рештою сил, поділених на 6 груп, по 10 козаків, вдарити рівночасно з кількох сторін на дві сотні дивізіону по цей бік річки. Червоні сотні стоять розпорошені по 5—8 большевикіз у кожного господаря, де є добрі стодоли, стайні й „шамовка", цебто на їхнім жаргоні — їжа. Кожна сотня має по одній тачанці з важким кулеметом. Кватири большевицьких сотенних відомі моїм звідунам. Я по чинаю від одного сотенного, а О. Грабарчук від другого. До груп над мостами приділив я по одному легкому кулеметі Люїса. Два англійські люїси пильнують алярмову площу.

Рушаємо лісом до Уладівки, яку обїздимо від сходу. В ліску спішуємось. При конях залишаю 7 козаків, а решта підходить берегом Богу під село. Городами входимо в село. Большевицькі вартові стоять по другім боці дороги серед забудовань, задивлені в ліс. Мої стежі підкрадаються і „здіймають" червоних зі стійок без стрілу. Те саме робимо біля помешкань червоних командирів. Як завсїди в моїх нічних нападах, довший час не чути стрілів. Групи

над мостами на становищах задивлені на другий бік ріки і слідкують позаду, бо червоні можуть втікти за Бог.

Нарешті робота почалася. Вже одну тачанку з кулеметом запряжено. Козаки виводять коні, другі несуть сідла й сідлають, ще інші розправляються з переляканими большевиками. Один сотенний вискочив із хати та почав щось кричати. Його Онисько застрілив з револьвера. „Мій” сотенний через горище вискочив з дому й зник у городах. Бачу, багато червоних жене тільки в біллю до мостів. Там їх зустрічають наші стрілами, большевики кидаються у Бог, пробують перепливати — і деякі перепливають до острівця, по середині річки, але багато топиться.

Вже маємо до 100 коней зі сідлами і без сідел та одну тачанку. Друга тачанка стояла на самім кінці села. Притомні червоні встигли її запрягти і зникнути в лісі. З боку лівого берега Богу, від сторони цукроварні, стації і Уладівки Забужанської (так званого Забужжа) чути рух на мостах. Мої козаки підпускають червоних, а опісля стріляють серіями з ручних кулеметів. Червоні завернули з мостів ще скоріше, як на них з'явилися.

Та довго не має чого тут баритись. Даю наказ стягнути всіх козаків з кіньми і тих, що на мостах, до місця, де стоять наші коноводи. Коней повно: кожний козак має по одному, а деякі по 2 коні. З одного боку це мене тішить, бо не потребуємо навіть забирати своїх 10 коней з торішнього року. Нехай селяни працюють ними далі. Але в тих обставинах, коли ворог є всюди, мій відділ стратив боєздатність. На випадок сутички з

червоними ми мусимо всіх коней пустити, щоб можна було битись. Пущені з рук коні, перестрашені відгуками стрілів, невідомо куди побіжать. І можуть цілим табуном полетіти просто до большевиків, і тоді пропаде весь замір посадити решту козаків на коні.

В лісах Кипорового Яру, під Уладівкою, ми не залишаємось. Тут трудно з пашею для коней. Сподіваюся тут ще сильнішої облави червоних: в містечку Янові стоїть 10-ий кінний полк, а в Хмельнику і околиці 12-й і 11-й кінні полки. Командант 2-ої дивізії Чер. Коз. зі шкури вилізе, а почне нас гонити з нашим „кінним багажом“.

Вдень ми лісами проїхали з під Уладівки аж під село Педоси. Це тому, щоб виминути село Кожухівський Майдан. В Педосах побуваємо решту дня, годуємо коней і людей, а вечором підїздимо недалеко від Нового Константинова на село й хутори Осічок. Тут стаємо на денний постій. Я не хочу показати совітським шпіонам, куди я поїхав з відділом по відкритім терені, бо ліс був за трактом Летичів — Літин. До тракту звідсіля яких 5 км. безлісною дорогою. Осічок має декілька більших загайників, звідкіль добре слідкувати, і є обстріл на всі боки.

Посилаю 10 козаків до села Вербицького Майдану, щоб там зібрались вечором всі козаки Ковбасюка, щоб підполк. Коноплянко наготовив вівса, сіна для коней, ну й їжі для голодних людей. Козаки мали негайно вернутися. Ранком о 8-ій годині вернулися. З ними на коні приїхав підполк. Коноплянко. Говорить мені, що все підготовлене на вечір. Кажу йому, щоб вибирав собі коня, якого хоче.

Я, як певної міри знавець коней, приділив йому доброго коня. Говорили ми ще х пів години, а опісля я заснув, сидючи на здобутій тачанці. Біля кулемета був хорунжий-галичанин Грабик, як знавець кулеметного діла, на поготові.

Раптом будить мене хорунжий: „Большовики, пане отамане!" З напрямку Нового Константинова бачу лаву кінноти з яких 4 сотні, а ліворуч від нас із-за горба, ще 2 сотні. Алярмую своїх козаків. Хутко сідаємо на коней. Грабикові наказую стріляти з кулемета. Козаки напівсонні, бо не легко було їм провадити коней лісами і їхати на конях, тому були змучені. Не зважаючи на вогонь із тачанки, большевики пруть. Є їх багато: поки що бачу 6 сотень, цебто – полк, а напевно їх комендант має цілий дивізіон в резерві. Маємо перед собою — значить — 11-ий і 12-ий кінні полки, бо іншої сили тут не може бути.

Що робити? Відходити на летичівські ліси вже запізно в цих теренових умовах. Даю розпорядження, щоб третя чота зібрала всі коні, здобуті вчора, і хутчій прямувала з охороною попереду і на боках в напрямі між села Вербка-Вербицький Майдан. Я з тачанкою і 2-ма чотами буду здержувати большевиків. Поки 3-тя чота поралась, посипались стріли з большевицьких тачанок. Під прикриттям вогню із своїх тачанок червоний дивізіон кидається в атаку на наше праве крило і на гурт коней біля 3-ої чоти. Там був на коні підполк. Коноплянко, який опановує козаків і з 2-ою і 3-ою чотами йде в контратаку. При мені є ціла 1-а чота. Я відчув, що червоні зімнуть своїм

ударом мої дві чоти, бо контратака в лісі відбувається досить мляво. Настає драматична хвилина. Хорунжий Грабик зіскочив із тачанки: кулемет затявся, а в тачанці забитий один кінь, і тому хорунжий і погонич утікає.

З-за домів ліском тихо підїздимо на правий бік дивізіону, який вже гонить моїх козаків. Коноплянко їх здержує, бо, на щастя, побачив, що за хвилину я вдарю на червоних, які не бачать моєї чоти. З віддалі 60 кроків кидаюсь на червоних. Зі мною є мої найкращі козаки. Вони не лишать мене самого. Рубаємо червоних і гонимо. Завертає з Коноплянком дві мої чоти, і всі женемо, рубаючи, большевиків аж за лісок. Здобуті нами коні помішались з большевицькими в атаці і, коли ми гонили большевиків, то за ними табуном побігли майже всі наші коні. Шкода бу ло нашої праці. І тачанку вспіли червоні захопити, відрізуючи забитого коня.

Та на цьому ще не кінець. На ліве наше крило налітає дивізіон большевиків, які вже віхали поза хати в грабовий лісок. Кажу Коноплянкови щоб тримався міцно, а я поїду поза доми з другого боку і заатакую дивізіон з боку та ззаду. Червоні вже кричать: „ура!“ Ми чвалом обїздимо кілька будинків Осічка, хвилинка на рівняння, і „з копита“ кидаємося на червоних. Поки вони зорієнтувались, падає їх під нашими шаблями десятьох. Чую вигук Коноплянка: „Вперед! Слава! Слава!“ Тут ми дали червоним ще кращого прочухана, як перед кількома хвилинами на своєму правому крилі. Я в цій атаці зарубав душ 5 і енергійного кацапчука — командира дивізіону. Червоні пішли врозтіч і зникли за горбом.

Хутко переक्रадаємось, ловимо 15 коней і переїздимо полями навпростець до лісу. Червоні нас не переслідують. Може задовільнилися, що „відбили” тачанку і яких 90 верхових коней. Ми також задоволені зі себе, що 2 полки кінноти не дали нам ради, та ще й два їхні дивізіони добре „обірвали”. Цікаво, що кількох козаків, трусливої вдачі, таки зловили кілька коней; хоч участі з атаках не брали, але й коней не пустили. Добре й це. Хорунжий Грабик і візник посідали на коней верхами, бо на їхній тачанці вже їхали червоні. В тім бою я мав двох легко ранених козаків.

Прибувши в летичівський ліс, підполк. Коноплянка я залишив у Вербицькім Майдані. Він мав добрі бойові хрестини в повстанчій сутичці під Осічком, і я був з нього задоволений. Коноплянко мусів залишитись вдома, щоби вести підготову до зїзду повстанчих організацій Поділля. Той зїзд я визначив на день 1. травня. Комуністичне свято большевиків давало запоруку, що вони нам не будуть перешкоджати, бо самі будуть зайняті чим іншим. Одного місяця до зорганізовання зїзду в наших умовинах повинно вистарчити. Тепер початок квітня. Метою зїзду повстанчих організацій Поділля було обговорити кілька точок у програмі, яку я намітив. Місцем зїзду я визначив район Вербицького Майдану.

Щоб Коноплянка не наражувати на репресії і не звернути на нього уваги червоних, я заборонив в тім районі всяку акцію проти червоних, сексотів і т. п. На цілий місяць я пустився в рейд, не в цілі нищення збройної сили червоних, а щоб повідомити організації на місцях. Здобутих 15 коней дало можливість гіосадити на коні ще 15 козаків. Отже є нас кругла

сотня старшин і козаків. Без коней залишається ще 27 козаків, зі сотником Добровольським. Він дістав від мене докладні інструкції, що може перебувати з козаками всюди, де захоче, в літинським і летичівським повіті, крім „небезпечного району” летичівських лісів. Пишу на тонесеньких папірцях від папіросок декілька листів, даю гасла своїм довірочним людям, які мають вирушити, як звязкові, в деякі по віті Поділля, а сам перекидаюсь з кіннотою, ночами, через Брусленів, Янів, стацію Калинівку, Вороновицю, Тульчин, Ямліть, Камянець Подільський, Фельштин, Проскурів, Староконстантинів, Межибіж, Летичів, Хмельник, Кипорів Яр винницького повіту. В тім великім колі ми таки зловили чимало большевиків-комуністів. Поважнішого зудару з совітським військом не було жадного, а це тому, що я не хотів і уникав сутичок. Вдень ми стояли б лісах, а вечором, на очах червоних, віздили до села, вечеряли, годували коней і негайно рушали в дорогу та їхали цілу ніч. Мали ми кілька випадків, що по селах стояла совітська кіннота, ходили по селі стежі, а ми їх не зачіпали і їхали далше. Назва містечок і міст, зазначуючих напрямок рейду, не значить, що ми були в них: обережність диктувала уникати міських осередків, які ми обїздили на 5—10 кілометрів. По дорозі я в товаристві своїх дискретних козаків давав інструкції місцевим організаторам та пропонував вислати делегата на зїзд першого травня. Щоб не було можливим втиснутися на час зїзду агентіві ГПУ я вимагав подання прізвища делегата. Часу до зїзду є ще 8 днів, тому по кількаденім відпочинку в лісах Кипорового Яру, я збирався їхати у Летичівщину.

II.

Був саме тоді Великдень. Маю інформації, що сексоти, в часі моєї неприязности, як то кажуть, міцно підняли голови в районі Кипорового Яру. Вони почали ходити по лісах, то з сокирами, го з обротями і батогами „за кіньми"... Ловлю трьох таких типів і наказую їх повісити. Дві молодиці з району Хмельника продають по селах голки, нитки і то першого дня Великодня. Нарешті зайшли із своїм товаром в ліс... На допиті вони признаються, що їх вислав „Особий Отдел" із Хмельника. Дали ми їм доброго прочухана. Не повісили тих жінок, тому, що обидві мали дітей.

Нахабність сексотів змусила мене до реакції. Не зважаючи на большевицьку владу, селяни, консервативно святкували Великдень зі всіма традиціями. Пополудні ми виїхали з лісу і по черзі заїздили до цілого ряду сіл. Почали з Майдану Грузького. Тут забрали з собою двох сексотів, яких розстріляли. Віздимо раптом у село Брусленів і біля церкви, з величезного круга оточених нами людей, вибрали 5-х сексотів. Бачу кавалькаду большевиків на конях, які їдуть з напрямку Літина: є їх 15 кінних. Ми приготувались, щоб їх заскочити і обеззброїти. Большевики переїхали вже греблю і підїзять до

перехрестя доріг біля церкви та школи. Тут їх схопили й обеззброїли. Лише один пробував втікти з конем, але його наздогнали. Серед обеззброєних є 8 старшин і 7 вістових: це штаб 10 кінного полку Черв. Козацтва з Літина їхав до Янова в гостину до дівчат, для яких мають дарунки. Є також командир полку т. Святогор. Всіх полонених і сексотів виводимо за село Брусленів і на дорозі до села Яцьковець залишаємо 20 трупів.

Подія зі штабом 10-го полку дає час комусь із рідні забитих сексотів попередити небезпечних сексотів в селі Яцківцях. Двох ми там таки зловили і негайно розстріляли. Однак бувший воєнком і два сексоти-лісники втекли з хат, де на столах залишили недопиту горілку і повно закусок. У б. воєнкома сосонської волості було в гостях 2-х чекістів із Винниці', так казали мені селяни і його сусіди. Козаки з Кипорового Яру були дуже незадоволені, що такі щупаки зірвалися з їх вудки. Звертаються до мене, щоб тому воєнкомові і лісникам залишити пам'ятку. Наказую сплюндрувати їх господарки, бо палити було годі з огляду на порядних сусідів.

Козакам не треба було другий раз повторювати наказу. По годині їхніх зусиль, хата сексота була розвалена, хліви порозкидані, увесь доробок зложений на купу на городі і спалений. Сексотам-лісникам зроблено те саме, але хати без вікон і дверей були залишені. Їхні корови я наказав сконфіскувати і під охороною відіслав на Кипорів Яр.

Тепер їдемо в село Пенківку, яку в 1920 році у вересні, большевики наполовину спалили за повстанчий

рух. На моїх очах це село горіло, коли ми зі сот. Саранчою відходили тоді до української армії. В наслідок реакції після пожежі большевики-пенківчани зорганізувались і вимордували в своєму селі десяткох бувших повстанців. Організатором розправи з повстанцями був комуніст, криміналіст Кожуховський, сучасний военком сосонської волости, на якого тепер прийшла частинна кара.

Мої козаки розїздяться по хатах, де були сільські большевики і сексоти, що спільно з чекістами нераз брали участь в облавах проти нас. По деякому часі приводять до мене самого Кожуховського із кількома його підпомагачами. Їхні баби й дорослі діти йдуть за ними з плачем. Плачем нас в той час ніхто не міг зворушити. Козаки нагайками розганяють натовп баб і молоді. За селом комісар Кожуховський пробує втікати, маючи зв'язані зі заду руки. Його козаки ловлять і всіх арештованих під дулами крісів ставлять на коліна. Арештованих 10 душ: стільки, скільки з їхніх рук в жакхливий спосіб згинуло в 20 році новстанців. Символічно і справедливо! На мій наказ всім тим большевикам козаки позрубували голови.

До пізнього вечора ми ще були в трьох селах, де зловили 8 сексотів і їх знищили. В той спосіб, за один день Великодня знищено 45 сексотів і большевиків штабу 10 полку. Район від ворогів українського народу був добре прочищений. Чутки про це підуть далеко.

Для попередження місць, куди мають зголошуватись делегати, сам не їду, а висилаю козака Харка-Сензюка з 10 козаками, а сам залишаюся на Кипоровім Яру. Люди й

коні мають що їсти з конфіскати худоби й вівса в Яцківцях. На Великодні проводи збираюся в подорож у район Летичева. Ранком стоїмо в селі Миколаївці, де годуємо коней і людей. Маємо зі собою 15 запасових коней штабу 10-го полку. Я замінив свого на англо-арабку, забрану в Святогора, командира цього полку.

Десять коло год. 11-ої впало кілька стрілів. Селяни кажуть, що наступає большевницька кіннота. Вартові прогавили, як підїхала до села большевицька стежа, побачила моїх козаків, кілька разів вистрілила і зникла.

Хорунжий Грабик мав тоді службу дижурового старшини. Він так не освоївся з тактикою повсанців-партизаяів, що сів на свого коня, за собою потягнув ще кількох козаків і почвалував через село. В тривозі мої козаки подумали, що то я проїхав, тому душ 75 козаків погналося доганяти Грабика.

Спокійно посідали на коней козаки Ониська Грабарчука і дали мені знати, що вона є готові. Підїжджаю до козаків біля останніх хат з північно-східної частини села. Є козаків 24. Бачу, як розвинута кіннота червоних показує голови з-за горба, що є перед селом.

Приходить мені така думка. Моїх решта козаків десть тут недалеко. Кажу Оннськові, щоб він заговорював большевикам найдовше зуби, а я кинуся за моїми козаками, дожену їх упорядкую та заатакую з долини з-за села ліве крило червоної кінноти. Коли б до того часу большевики гонили Грабарчука, то він мусить відійти до хутора під лісом, звідтам боронитись, поки вдасться, а

дальше боронитись скраю Хмельницького лісу. Большевиків є шабель 350—400, значить цілий 1 полк кінноти. Моя атака могла попасти навіть на їх зади тому, що червоні були заафероваіі козаками Ониська.

Мчуся арабкою командира 10-го кінного полку через село. Дивлюсь по слідах, які ведуть в долину вздовж річки по другім березі, сліди вриваються, а коней не видно. Небезпечно мені самому їх шукати, бо можу натрапити на бічну стежу червоних і вскочити їм сам у руки. Відкидаю думку здібати більшість своїх козаків. Вертаюся назад, але не дорогою, а поза селом: большевики є з одного боку, а я з другого боку села. Раптом чую стріли: то Онисько стріляє, або до нього бють большевики. Вийжджаю конем за село і пускаюсь чвалом по збочі горба. Мій кінь стрягне в мокрій ріллі, пристає помалу. Мене від большевиків ділить широка долина: вони є на другім збочі на пасовиську, і їх коні не стрягнуть. Вони мене побачили й стали стріляти з крісів і ручних кулеметів. Кулі сипляться густо, з віддалі всього яких 300 метрів, яка щораз зменшується. Чую оклики: „Кобиліца 10-го полка, держі отамана". А мій кінь зменшує ходу. Думаю, що було б, якби тепер червоні попали мого коня: пропав би ні за цапову душу. Чи й так вийду? Можуть мене цілою масою, якою їдуть в долину, догнати. По ріллі від них не втечу. Мушу конечно зіхати на биту дорогу, що в долині веде з села до лісу. Бачу перед собою групу кінних може з 20. Це певно Онисько. Але кого це вони рубають під хутором? Дивлюсь — під самим лісом також якась група кінних... Вони стріляють

до нас з віддалі 800—900 метрів... Мені вже стало ясно: під лісом Онисько, а я попав між дві групи большевиків.

Жену чвалом дорогою. За мною купою большевики може у віддалі 150 метрів, а моя віддаль до передньої групи тих двадцять кінних червоних з кожним скоком коня зменшується.

Одним рухом закидаю за спину малий кріс, хапаю в руки два револьвери: великий мавзер і парабелю. Єдиний вихід: стрілами з двох револьверів у спину передніх червоних прочистити собі дорогу. Шаблюка моя гойдається на шкур'яному тембляку іна перегибі руки, щоби заслонитися нею на випадок ударів ворожих шабель. З віддалі кількох кроків стріляю одночасно з двох револьверів в їх спини. Крик, стогін, їхні коні розбігаються на всі боки. Бачу, що кількох червоних вояків звалилось з коней. Натиснув острогами свою англо-арабку і проскакую серед червоних. Задні червоні вже не стріляють, не хочуть поцілити своїх. Ті, через яких я проскочив, мають у руках лише шаблі. Моя арабка на твердій дорозі несе вихром. Оглядаюсь, а за мною двох „кудрявих парнів". Здержую коня, обертаюсь і гукаю до червоних, що також стали: „Подезджай, сукін син, получиш..." — і показую їм мавзера, в якому не було набоїв, бо в гальопі трудно було набити револьвер.

З берега лісу стріляють густо козаки Онньська. Кулі посвистують близько. Значить, можуть поцілити свої після тієї надзвичайної халепи з большевиками. Даю знак шапкою в напрямі лісу Онисько льорнеткою пізнав мене, большевики за мною не гналися, тому мої козаки перестали стріляти.

Коли червоні пізнали коня командира 10 полку, то значить це був 10. полк. Вторік вони взяли мого каштана, а тепер у заміну маю англо-арабку їх командира. „Бог справедливий”, сказав би магометанин.

Підїжджаю до своїх козаків. Онисько здає звіт, як то він виїхав на зустріч червоним. Довший час їх командир не підїздив: пропонував, щоб покласти зброю і підїхати до нього, а він так само зробить. Потім прийшло до стрілів. Стрілив перший Онисько, а потім „оперся” об самітний хугір, де всі злізли з коней. Коли червоні натиснули — всі всіли на коней, тільки одгін козак не вспів уже сісти, бо сідло пішло під живіт коневі. Став козак поправляти сідло, наскочило кількох червоних і зарубали його. Був то молодий 17-літній юнак. Коня з сідлом забрали червоні.

Я вилаяв Ониська Грабарчука і всіх козаків за несолідарність. За 23 козаками їхало 20 червоних на найкращих конях. Решта червоних була в 250 кроків. Треба було кинутись на ту 20-ку, а свого козака бодай попід руки між двома кіньми вирвати з небезпеки. А так пропав молодий хлопчина ні за нюх табаки.

Зі мною було дуже небезпечно, бо могли мені коня застрілити. Я був у середині червоних. Совітська „будьоновка” також допомгла, бо передня 20-ка не зорієнтувалась, хто їм в спину стріляє. Я вийшов чудом — тільки завдяки сміливості і негайної реакції.

Це був останній день квітня. Треба шукати решти козаків, які напевно десь в районі Слобідки. Так і було: вчором я знайшов їх усіх. Зібрав і вилаяв за те, що на

зломання карку полетіли у безвість. Добре, що Онисько стягнув всі удари на себе, але на нашій сумлінній життєвості молодого хлопчини, який довірився нашому досвідові. Всі нарікали на хорунжого, купаного в гарячій воді. І його я зіхав, як Сидір свою козу, загрозивши карою. Повстанцям самопас урозтіч вткати нк« більно. Коли б я був дїгнав козаків, то не ми від них втікали б, а завдали б їм доброго чосу.

Наші коні були заправлені до довгих маршів. Заправив їх особливо наш останній рейд. Після короткого відпочинку, цілий відділ їде в лєтичівський ліс під Вербицький Майдан.

Є ми там ранком 1 травня, і до вечора стоїмо в лісі. Вечором беру всіх делегатів на нараду. Коноплянко вибрав місце в одній стодолі за селом на „салю нарад". Відділ козаків стоїть у лісі. Біля стодолі варта з довірених козаків з ручними кулеметами. Мої післанці обїздили всі „пункти зголошення" і впроваджують делегатів. Є їх 36 з цілого Поділля. Делегати знають, що під власними іменами і прізвищами вони не можуть виступати. Я приходжу зі своїми старшинами і визначнішими козаками. Підполк. Коноплянко відкривав засідання при світлі свічок в ліхтарнях і пропонує на голову зборів пор. Кохана, начальника повітової лєтичівської міліції. Пор. Кохан обіймає головування, покликуює одного стенографіста на секретаря, який має протокол зборів відразу шифрувати. Потім запізнає приєднаних із програмою зборів.

Пункт 1: Побіжне справоздання отамана Орла з повстанчої діяльності за 1½ року.

2. Утворення Подільської Повстанчої Групи.

3. Вибір і затвердження коменданта Подільської Повстанчої Групи.

4. Побіжний плян діяльності до кінця біжучого року.

5. Вшанування намити поляглих повстанців за Волю України.

6. Вільні внески.

Предсідник дає мені слово. Вітаю делегатів, що в тих навіть виїмкових умовах, проїхавши сотки км., вони прибули до нас. В часі шпіонажі ГПУ трудно заховати таємницю, але ми зробили все можливе, щоби дотримати конспірації. На щастя я знаю майже всіх делегатів, а вони мене, чи то особисто, чи зі слів інших осіб, які працюють в повстанчих організаціях. Оповідую коротко, що зроблено до цього часу. Я робив із власної ініціативи, ніким не вибраний, не призначений, за винятком усного наказу от. Карого. Тому, коли голова зборів подасть 2-й і 3-й пункти під дискусію, то прошу апробувати другий пункт, щоб оформити повстанчу акцію і вибрати собі отамана. Моєю особою можете не проймається. Серед вас є багато старшин, з котрих кожний може бути командантом повстанчих загонів, а я обмежусь до ролі помічника, старшини штабу і т. п.

Другий пункт збори затверджують. Коли надійшла третя точка, то всі одноголосно вибирають і затверджують отаманом Подільської Повсталोї Групи мене. Я дякую зборам за довіря і в загальних рисах подаю до відома плян майбутньої діяльності. Одному відділові повстанців трудно боротись, бо за ним хмари червоних гоняться цілий час. Правда, ми завсіди вміємо зникати і

мати в своїх руках ініціативу. Та я буду організувати 10 повстанчих Загонів. Коли мені в цілях тактичних буде потрібна більша сила, то 3—4 загони будуть стягнені під мою команду для виконання поважнішого завдання. Будемо часто міняти псевдоніми, зїздитись відділами раз на місяць, отамани будуть ділати пляново по моїм директивам. Одним псевдонімом будуть користуватись всі повстанчі команданти від одного зїзду до другого.

На місцях треба поширювати пасивні організації, проявляти більшу активність. Може бути, що дійде цього літа до поважного повстання, тоді всі „пасивні" змісця увійдуть до „активних частин, і дійдемо до утворення фронту і регулярної армії. Здібніші козаки в повстанчих відділах будуть призначувані до командування сотнями, що два-три тижні на зміну. В цей спосіб набиратимуть певности для командування сотнями кінноти і піхоти. Я, як командант групи, з правами і компетенціями команданта дивізії, матиму право карати старшин і козаків. Останні за бойові вчинки авансуватимуть до ступня підхорунжних-бунчужних. Буде створений при штабі групи надзвичайний суд, який розглядатиме справи своїх злочинців і чужих. Присуди я матиму право затверджувати, або відкидати і замінювати іншою карою. Для виконання присуду буде зорганізована при штабі Чота Повстанчої Жандармерії.

Память поляглих у боях і розстріляних большевиками приявні вшанували двомінутною мовчанкою. Вільних внесків не було ніяких. Поручник Кохан замкнув збори. Та я попросив ще всіх вийти з клуні і потім по черзі

закликав до себе делегатів у справі звітів із місць та вказівок для дальшої діяльності. Делегати були зі всіх повітів, за винятком Балтського. Поручник Кохан з летичівського повіту відразу залишився при штабі. Те саме зробив сотник Погиба з 9-ма козаками з кам'янецького повіту.

Після зборів і моєї конференції з делегатами в клуні з'явилась на столах їжа і горілка. Дві години перед днем всі делегати пішли на свої квартири в супроводі козаків. Деякі розіхалися в день, маючи відповідні документи, а шести делегаціям я дав козаків, по 10 душ на кожну делегацію, щоб на другу ніч довели делегації до їх районів, а потім повернулися в означене місце.

Сотника Добровольського з тими 25 пішими козаками не було на зїзді повстанчих організацій. Я післав до нього звязкового в район над річку Згарок, де дня 3 травня мав він бути з пішими козаками. Козаки і звязковий прибули до нас 5 травня, але без сотника. Ними командував один підстаршина. На запит, де дівся сотник Добровольський, козаки відповіли, що його вже дві доби немає. До нього прибула в селі Стасів Майдан його наречена з Ліптіна, і в ночі з 2. на 3. травня Добровольський пішов до неї та більше не вернувся. Пішов з ним тоді і козак Шмалій із Літинки і перед своїм відходом сказав він одному козакові, що має досить повстанчої діяльності і тому йде до дому. Решті козаків він доказував, що їх боротьба небезпечна, що всі будуть винищені, тому краще задалегідь подбати про спасіння...

Дня 5. травня прийшов післанець від організатора з Ліптіна з шифрованим донесенням, що сот. Добровольський і козак

Шмалій є в Літині, та що вони в товаристві нареченої сотника і кількох агентів ГПУ проходжуються в місті. Чекісти дуже вдоволені, бо Добровольський здемаксував кількох людей з організації в Літині, і ті люди арештовані. Провід організації втікає з Літина, тому їй не може бути там ніякої праці, і не варто тепер туди нікого присилати.

Безумовно, Добровольський почне свою „працю" за Літином. Знає він багато, як старшина, але майже місяць тому був окремо. Зимові звязки вже не актуальні. Про них знає Добровольський, як знав козак Грицько, Шмалій та Ляшук. В результаті зрада Добровольського багато лиха заподіяти не може, бо організаційних таємниць він зовсім не знав. Не приємний сам факт, що зраджує старшина-сотник. На козаків зрада впливає негативно, бо підривається авторитет старшини в їхніх очах, але сотника Добровольського козаки й перед тим не шанували.

Ми в той час стояли в лісі, недалеко Літинецького Майдану, біля Монастирка. Місцевість мала назву „Монастирок" тому, що там у лісі стояла невеличка церквіця з кількома господарськими будинками, огороженими штахетами. Був один будинок, в якому жило душ 8 монахів. В тім числі був ігумен. Церква стояла над криницею, з якої било джерело води. Перекази твердили ли, що біля тієї криниці з'явився образ Покрови Божої Матері.

Ми до монахів ніколи не заходили з двох причин: були то переважно москалі, не хотів я їх провокувати в очах совітської влади. До того всього вони ледве животіли, такі були бідні.

Є година 9 ранку. Вартові доносять, що з Літина в бойовому ладі, з передніми й бічними захоронами, посувається большевницька кіннота. Є їх більше полку, з тачанками, але без обозу. Пізніше я довідався, що це була бригада з 2-гої кінної дивізії.

Большевикн переїжджають біля фільварку, правильніше — великого хутора, в яким є Маруся, заїздять в долину недалеко циганської оселі. Та долина виходить з лісу від Монастирка і тягнеться в село Майдан Літинський. Колись в тій долині були ставки, бо залишилися розкопані греблі, через які протікає річечка з досить грузькими берегами.

Є тут зі мною всі старшини: Ковбасюк, Коноплянко, Кохан, Погиба, хор. Бабієнко, хор. Грабик і інші, але козаків кінних я маю 60 шабель та 25 піших. Відчуваю, що буде бій, і приготівляюсь до нього.

Червоні заїхали в долину за горбом, який є перед нами, значить, звідтам наступатимуть спішеним ладом або кінно, мої піші козаки під командою підполк. Коноплянка будуть здержувати червоних спереду, відходячи крок за кроком із боєм у глибину лісу, я з кіннотою заатакую червоних перед лісом, або з їх правого крила в рідкому лісі.

Пройшло кілька хвилин. Мої стежинки вистрілили кілька рачів на горбі перед лісом і втікають через яр, що ділить ліс від горба, до нас. З'являються на горбі в лаві червоні, залягають і підсувають кулемети. Отже червоні хочуть воювати з нами пішо. Вони є на горбі, а ми в лісі — їхня позиція краща, але ми їх у лісі бачимо, а вони нас

— ні. Де кінчаються крила червоних, нам не видно, але по стрілах і головах тих, що стріляють пізнати що утворений ними „фронт" має до 250 метрів. Стрілянина червоних іде пожвавлена, а козака Коноплянка лише зрідка відповідають. Мої кращі стрільці віддають свої коні сусідам і собі вибігають до пішої лінії та влучно стріляють: червоні мають напевно кількох забитих і ранених. Від крісових та кулеметних стрілів, мої відходять з кіньми далі в глибину лісу, щоб забезпечити коні від поранення. Я відкликаю кінних стрільців з лінії і даю наказ сідати на коней. Питаю сот. Погиби, чи він рішається з нами брати уділ в кінній атаці, чи зі своїми 8 козаками зміцнить пішу нашу позицію. Погиба таки хоче їхати з нами, що мені дуже подобалось.

Ідемо „гусакон" вгору напроти правого крила та повертаємо на краю лісу конячі голови праворуч. Я зліз з коня, щоби докладно зорієнтуватися у фронті червоних, які мають втрати і чи вперед не спішаються. Мені звідсіль не видно, де заховані коноводи і тачанки. Бачу, що напроти нас крутиться, недалеко хутора, двох кінних большевиків. Був тоді чудовий весняний день. На небі ні хмаринки. Теплий вітерець продував краєм лісу. На полях в білих сорочках селяни, в кольорових спідницях молодиці та дівчата садили картоплі. Ті, які були в поблизу бою, повтікали, інші з тривогою і зацікавленням очікували, що далі. Зараз і побачать.

Подаю останні завваги і команду: „Шаблі до рук!"

Вийзимо лавою. Як і стояли, так чвалом кидаємось на вороже крило. Довшу хвилину большевики не реагують.

Щойно з віддалі 100—150 кроків нас завважили. Деякі повернулися на місця і стріляють до нас. Затарахкотів і їх ручний кулемет один-другий, але вогонь нас не може спинити, бо стріли не цільні. Бачу, що найближчі від нас не витримують нервово, встають, встає їх щораз більше, і біжать купою в напрямі свого лівого крила. Ці 2 большевики на конях вже давно завернули і зникли в долині. Ще кілька кінських скоків, і ми рубаємо червоних, збиваємо з ніг грудьми коней. Деякі не бороняться зовсім і втікають. Інші відстрілюються, бо не мають багнетів і так заслонюються крісами від ударів. Онисько, Петро, Патлай рубають, бачу, якогось большевика, який завзято борониться крісом: то стріляє, то криється від ударів. Під Петром падає кінь, поцілений в голову. Другий козак підїхав і дістав кулю в долоню. Нарешті козакові Патласві вдається одним ударом шаблі повалити большевика — величезного росту і потужної будови. Козак Патлай був також надзвичайно сильний фізично. На удари його шаблі було страшно дивитись. З документів та по відзнаках я довідався, що вбитий — це командир бригади. Червоні свого бригадира залишили самого, а самі втекли разом зі своїм командиром полку в ліс, туди, в напрямі „монастирка”.

Чотовому 2-ої чоти я дав наказ переслідувати червоних, а сам з першою чотою поїхав біля циганських курінів, де ми зимою пересиджували. Стоїть одна циганка, ломить руки і каже: „Доміні! Доміні!”, коли ми вихром пролітали біля неї. Блиснуло мені в думці: „Чи бачить мене Маруся з хутора, чи пізнала?... ” Після бою сот. Погиба і його 8 козаків

просто захоплювались атакою. Сотникові Погибі і в думці не було, що ми можемо атакувати ворога вдень, розбити його, хоча він числом 12 разів більший. Він не уявляв собі, що я без наказу з верхівки, по своїй вольній волі, можу йти в атаку як дівка до танцю. Вони не знали, що часом є внутрішня konieczність: ніхто тобі не наказує, а мусиш дану чинність виконати. Вони брали чинник матеріальний, число, перевагу сил, а я кермувався завсіди моральним чинником — заскоченням та ініціативою.

Нас, налітаючих, побачили большевицькі коноводи, які посідали на коней і держать в руках по 6—8 коней додатково. Лише декілька шабель блиснуло в руках большевиків серед 700-800 кінського табуна. Що нам червоні зроблять? Їхні верхівці вже втікають лісом. Щоб була ще друга чота, то кожна було б всі коні забрати, коли б моїх з 10 козаків було з того боку долини. Коноводи не боряться, і хтось із них з кількома кінськими в долину і через багно якось перескакує. За ним їде решта коноводів, і майже всі коні рушили до болотистої річечки. Хоча коні западалися по животи, але проскочили. Щоб зловити бодай частину коней, я з кількома козаками обїхав ще далі ліворуч долину і перескочив на другий бік, однак ті червоні, що мали шаблі в руках, щосили втікали, а табун верхових коней за ними. Мої козаки зловили щось 12 коней і то гірших.

Завертаю з рештою козаків праворуч, рубаємо кількох большевиків, які десь тут взялися, обїздимо будинки Монастирка і віздимо в ліс. Прямуюємо на поодинокі стріли. Доганяємо 2-у чоту і з лівого боку далі переслідуюємо червоних серед рідкого лісу. Чому не чути козаків Коноплянка? Чому

він не йшов на переріз дороги відвороту червоним? За кілька хвилин вони вскочать у густий грабник з ліщиною, як „ліхотинці“, а ми там. кінно нічого не зробимо. Що було краще? Чи переслідувати коноводів в чистім полі, чи їхній спішений відділ? Щось диктувало, що треба переслідувати після поразки ті сили, які ще можуть ставити опір — це є людей, а не коней.

Бачу 3—4 трупи, які поклали мої козаки в погоні за червоними. І я вирвався наперед та хочу дігнати якусь групку, що біжить з якимсь большевиком в червоних штанях. Добігають вони до густих корчів, а власник червоних штанів обернувся над ровом, приклався і хоче випалити в мене. На мить бачу чорну круглу точку крісового дула. Роблю раптовий відхил цілим корпусом в праворуч, гримнув стріл, але мимо. Тепер пускаю в обернуту спину большевика кілька стрілів з парабелюма з віддалі 5 кроків. Мій противник пробіг кілька кроків в корчах і падає. Може спотикнувся? Немає часу перевіряти. Ми їдемо далі через гушавину і гонимо червоних на відкриту площу перед с. Дяківцями. Вони групами по 20—50 душ далеко вже. Кажу козакам, щоби спішилися і переслідували червоних огнем. За мить стріляють з крісів і двох ручних кулеметів. Чому в цей день я не мав всієї своєї кінноти? Адже половина її, десь тепер групами по 10 душ, вертає з провозання делегатів в інші повіті. Коли б було не 69 шабель з сотником Погибою, а 129 шабель, то ні коні червоних не втекли б, ні їхні люди не втекли б, відбиваючись.

Чому не дописали мені мої спішені козаки? Видно, підполк. Коноплянко не знав положення. Він відбивався деякий час, а коли побачив, що червоні біжать купюю в

напрямі Монастирка, то певно подумав, що це червоні хотять обійти з правого боку 25 його козаків. Тому він дав наказ відходити в глибину ліса і не перешкоджав їм втікати. Коли б підполк. Коноплянко був тоді вдарив на червоних збоку, а ми ззаду, то мало хто з них був би врятувався: більшість червоних ми були б перебили, поки вони добігли б до гущавника.

Однак і так гаразд. Маємо на разі одного козака раненого й одного коня убитого, а розігнали неповні два полки — 10-ий і 11-ий совітської кінноти, забрали 12 коней і вбили яких з 30 червоних. Мусіли серед них бути і легко ранені, але вони відійшли. Було це 5-го травня між 10-ою і 12-ою годиною. Такі випадки добре памятається...

Після бою я зібрав всю свою кінноту та обіздив побоєвище. Від ранених і забитих большевиків забрано зброю і набої. Для пропаганда я наказав перевязати большезницьких ранених, і ми відіхали.

Треба шукати підполк. Коноплянка. Він не мусів далеко відійти. В напрямі його правдоподібного відвороту я післав стежу, і по годині він був разом із нами. Час садовити всіх на коні. 15 коней, які ми привели з собою, штаб 10-го полку, були за Вербицьким Майданом. 12 коней здобули ми сьогодні. Ще за дня привели привели всі коні в ліс. Одного вибрав собі Коноплянко, бо, коли вибирав після бою в Уладівці, то на ньому їздив сотник Ковбасюк. Другого коня дав я поручникові Коханові. Решту коней поділив ад'ютант всім козакам.

Добре, що ті 15 коней не пропали, коли нас заскочили червоні на проводах в Миколаївці.

Роблю перегляд козаків: є всіх 87 та 8 козаків сот. Погніби — разом 96 шабель. Коли спокійно сьогодні вночі, і завтра прибуде з подорожі ще 60 кінних, то буде разом 156 шабель. В повстанчих умовнах — це вже поважний відділ. Маю на меті зробити нову організацію повстанчого Штабу Подільської Повстанчої Групи. Тому говорю докладно зі сотником Погибою, бо хочу його призначити своїм заступником. Погиба є кубанцем з округи Армавір. Був у різних частинах української армії. Працював як сотенний в українській військовій юнацькій школі. Коли з табору з Каліша йшов в Україну хорунжий Богданенко через Львівську Експозитуру і руки ген. Тютюнника, то з ним разом прибув для повстанчої діяльності сот. Погиба, який задержався в летичівському повіті й там, при допомозі Богданенка — „вріс в групу" та почав повстанчу акцію на межах летичівського й кам'янецького повіту. Погиба мав велику інтелігенцію, був рухливий, енергійний, розвинутий умово, мав багато військових відомостей. Вдачу мав веселу, жартівливу. Як старшина б. регулярної армії, Погиба був карний, сміливий і вироблений. В нім я бачив корисного співпрацівника.

Погиба оповідав, що в околиці Ялпушкова та Ушиці і Кам'яниця Подільськ. є добрий повстаючий ґрунт, про що зрештою і мені було відомо. В останній час, беручи приклад з мене та моїх повстанців, коли прибув з-за кордону поручіник Яків Голюк, є в районі за Комарівцями до 50 душ повстанців. Погиба приїхав від тих повстанців, як делегат на зїзд, та конечно просить мене, з цілим відділом туди прибути. Для мене ще й краще пізнати докладно частину

летичівського повіту там за залізничним тором Жмеринка — Проскурів. Час поширити район своїх дій на кам'янецький, ушицький, ямпільський та могиливіський повіт.

Перед вечором роблю таку організацію Штабу:

1. Я — командант Повстанчої Подільської Групи.
2. Погиба — помічник Команданта.
3. Підполк. Коноплянко — Начальник Штабу Групи.
4. Сотник Ковбасюк — адютант Штабу Групи.
5. Поруч. Кохан — командант Штабу і начальник розвідки.
6. Хорунжий Бабієнко — командант полевої жандармерії.
7. Хорунжий Грабик — начальник постачання групи.
8. Підхорунжий О. Грабарчук — командант 1. сотні штабу групи.
9. Підхорунжий Рарога — командант 2 сотні штабу групи.
10. Козак Яковина — начальник агітаційно-пропагандового відділу.

Решту відділів Штабу Групи я не обсаджував, бо не було ким, і не було тепер потреби їх організувати. Вся канцелярія була в сидлах відповідних старшин. Листа псевдонімів і чисел була шифрована на цілий склад. Брак було нам доктора, тому хвилево заступив його буковинець — поручник Мотрук, який колись вчився на медичнім факультеті в Австрії.

Головою Суду при Штабі був підполк. Коноплянко. Суддею — правник Погиба. Прокуратором пор. Кохан. Двох членів суду і секретар були козаки з відділу.

Викликав я до себе — б. сопинську вчительку з села Літинки, п. Шуру, і дав їй завдання дібратись на Київщину і звязатись там з от. під полк. Карим, про якого мав чутки, що він щось робить на Київщині. Усно вона мусіла поінформувати повстанців на Київщині, що в нас робиться та сказати Карому, щоб періодично прислав до нас своїх людей, як курієрів.

В тім часі буди вістки від моїх звідунів з Волині, що в районі Овруч — Коростень є поветанча організація отамана Петрика, який залишився там із повстанців ген. Тютюнника. З місцевих визначніших повстанців були там: підхорунжий української армії, а перед тим підстаршина фльоти, — Костюшко та сотник Дідковський. До отамана Петрика я вислав учительку з Вербицького Майдану. Дав своїм курієркам гроші і підводи за ріку Бог, і ранком вони виїхали.

Я жду на решту своїх козаків. Прибуло вже 4 партії по 10 душ. Оповідають про свої пригоди. Дещо бачу перебільшують, фантазують, але козаки слухають з зацікавленням. Ми стоїмо в лісі біля Вербки. Дві години козаки пасли коні в совхозькій пшениці, інші буди післані в Майдан Вербицький по їжу для коней і людей. Нарешті коні стоять в лісі, люди відпочивають. Вартові чуйно пильнують. Молодий місяць обливає нас своїм блідим світлом через віття дерев, а соловейки аж заливаються в корчах.

Вдосвіта приїздять останні дві групи, які шукали нас в Вербницькім Майдані, де звернулися до батька відподк.

Коноплянка. Той бачився з сином і зі мною, знав місце нашого постою і привів козаків до нас.

Тепер ми всі разом. Перебудемо ще один день, а завтра вечором їдемо в район сот. Погибн. На світанку міняємо місце постою, переходимо з летичівських лісів на заможні хуторі в районі на південний захід від містечка Буднів.

III.

Дня 9-го травня вечором ідемо повз стадію і містечко Комарівці. Без пригод доїздимо рано до якогось великого села, яке переїздимо вдень. Повно людей святочно одягнених, дивляться на нас. Біля полудня приїздимо під село, в яким були знайомі сот. Погиби. Від них він довідався, де є поручник Голюк та пор. Коростовський. Сот. Погиба зі своїми козаками попровадив нас за село, в малий лісок. Там було 30 повстанців Голюка. Поручник Коростовський оповідає, що він був з кількома козаками в тім великім селі на празнику. Коли він і козаки побачили такий великий відділ понад 150 шабель, то думали, що то їдуть большевики. Тимбільше, що ми були переважно в совітських уніформах. Це так налякало Коростовського, що він полями прибіг до села, в яким були летичівські повстанці, залярмував їх, і з Голяком вийшли в ліс.

Мої повстанці й місцеві — разом поважна сила, бо понад 186 шабель. Тому ми спокійно добули до вечора в лісі, а потім всі разом віхали в село. Козаків дуже щиро прийняли селяни, а всіх старшин запросив пор. Голюк до одного інтелігентного дому. Пригадую собі, що були там панночки, які зі справжньою українською гостинністю опікувалися моїми старшинами.

Підчас вечері я проводив балачку загального змісту, а по вечері говорив конкретно з Голюком і Коростовським. Тому, що поручник Голюк повернувся недавно з Польщі, я питав його докладно про політичну сучасну ситуацію, про Головного Отамана, еміграційний уряд та інтерновану українську армію. Знав я багато, але хотів ще дещо почути, як виглядає наша справа за кордоном та як достосувати нашу повстанчу акцію до внутрішніх і зовнішніх обставин. Голюк нічого не сказав. Все характеризував з питомим собі гумором та критицизмом. Загальне вражіння було таке, що — треба бути наївними, щоби сподіватися рятунку з-за кордону. За політичний союз Уряду УНР — Польща в подяку посадила своїх товаришів зброї — за дроти. Дала вона дозвіл на перебування у своїй державі урядові УНР з пізнішим заміром використати українські впливові особи в своїй внутрішній і зовнішній політиці. Як це все виглядає — то ми бачили вже в 1920 році, як ген. Тютюнник розпочав карколомну диверсію трагедією під Базаром.

Нераз були різні типи з-за кордону й малювали все в рожевих кольорах. Такі безсумнівні баналюковці оперували аргументом, що „буде війна Польщі з большевиками", а тим особам треба було пояснити, що вся Європа по світовій війні змучена та спочиває — одні на лаврах, а другі пригноблені, але всі знесилені фінансово, господарчо й економічно. Нова війна може бути і буде напевно, однак по здегенерованні переможців світової війни та соліднім приготуванні переможених і покривджених Версальським миром. Щодо можливостей війни між Совітами і Польщею, то вона існує в

нездорових головах наших емігрантів. Совіти перебудовуються на нових соціальних засадах, а Польща молода, слаба держава. Не було війни з приводу диверсії Тютюнника, не буде її тепер. Нам треба самим собі радити, бо еміграція, відірвана від рідного ґрунту, серед злиднів животіє і не може відіграти рішальної ролі у визвольних змаганнях здалека: роля всіх еміграцій завсіди мінімальна, допомагаюча. Тільки винятково сильні, революційні одиниці можуть в часі революції прибути з-за кордону і обняти провід, та революція мусить бути викликана місцевим елементом.

Що нам залишається робити? Бути тим „місцевим елементом", який, як дріжджі в тісті, ворушить цілою густою масою українського народу в дусі національної боротьби. Мусимо опиратися тільки на свої власні сили. Ми є свідомі того, що не маємо навколо сприяючих нам сусідів. З Москвою боремося, з Польщею не по дорозі, бо вона боїться незалежної України, не хочуть того й румуни, мадяри, чехи загарбали Підкарпаття — отже кому бажана Україна? Литві, білорусам, слабим балтійським державам, далекій Фінляндії, до певної міри туркам. Інтереси відбудовання України є поза орбітою зацікавлення Франції з огляду на її „дочку" Польщу, Англію Україна не цікавить, бо вона не зазублюється з лініями англійської експанзії і лежить далеко від її імперіяльних шляхів.

З числа великих держав нами може цікавитися Німеччина та Італія, які тепер мають свої важніші справи. Є стара засада, що хто знає біду, то іншому в біді допоможе. Тому можіна дивуватися, що наші політики провадили „свою політику" і знайшли собі осідок якраз там, де не треба — в

Польщі, Чехії, Румунії, Франції. Ми в Україні не раз завдавали собі питання, чому вся наша еміграція не зосередилась в Берліні, Литві, Турції, Фінляндії, Італії. Чому Головний Отаман сидить у Варшаві зі всіма своїми міністрами?

Ми зупинялись над тим, що наша національна боротьба надзвичайно складна, бо Україна пошматована Версальським трактатом між 4-ох сусідів, і жоден з них не може бути нашим контрагентом у політиці. Навпаки, всі вони дійдуть до порозуміння нашим коштом. Краще для нас було б мати всі землі під одною окупацією. Тому мусить колись наступити, внаслідок нової війни, упадок цих держав, які захопили наші землі, а на їхніх руїнах, прийде й воля.

Те, що ми робимо, має значіння: даємо ворогові знати про своє життя, а світові підкреслюємо, що ворог є окупантом України. Нехай і не виграємо бою, а ворогів покладемо тисячі. Нас може і не стати, але залишимо по собі пам'ять, легенду, для нових борців. Тепер будемо розростатись у силу, організуватись та бити комуністів. Щоб викликати загальне повстання, бракує нам і кermуючої еліти. Інтелігенція наша вже перенищена, а та, що залишилась, залякана, інертна: лише енергічніші одиниці є в наших руках, або працюють на місцях.

При обміні думок з пор. Голюком ми рішємо, що далі робити. Отже козаки Голюка не всі кінні. Треба буде негайно посадити всіх на коні. Це зробимо в найближчих днях. Тиждень всі летнчівці поїздять з нами, а потім Голюк буде діяти самостійно, як командант 1-ої Подільської Кінної Бригади.

Ми стали на постій під містом Ялтушковом. З міста Жмеринки проти нас виїхав відділ ІПУ в складі 150 шабель. В лісі під Ялтушковом ми нежданно заатакували чекістів і в погоні здобули 38 коней з сідлами. Дня 12 травня мав пор. Голюк всіх своїх людей на конях. Сотник Погиба залишився при мені, а 8 його козаків я призначив до Голюка. Разом з ним було 52 кінних старшин і козаків. Начальником штабу от. Голюка, що прийняв псевдонім „Байди", став пор. Коростовський.

За кілька днів прибув із-за кордону підхор. Богданенко. Від нього ми не довідалися багато. Богданенко мав щераз повернутися до Львова, і хотів побачитися з ген. Тютюнником. Десь у половині травня він подався в свою дорогу. Я наказав йому поїхати до Варшави і поінформувати там Головного Отамана, аїбо когось з його найближчих, про нашу діяльність. Другим завданням було: купити у Львові побільше револьверових набоїв, бо було їх у нас обмаль.

Поїхали ми в ушицький повіт. Тут зустріли організаторів: пор. Лісового і хор. Надію. Вони обидва втікли з Полтавщини, проживали в одній цукроварні і провадили організаційну роботу. Лісового і Надію я забрав зі собою на „курс" повстанчої діяльності на два тижні. Коли прийде час, я мав намір Лісового з „ядром" виділити від себе, мав утворити його штаб, дати йому своїх козаків, яких він поповнить людьми з ушицького і могиливіського повіту та почне діяти самостійно.

З району ушицького повіту ми вернулись в летичівський, де наступило врочисте виділення загону отамана Байди. Для нього під поглядом організаційно-тактичним я приділив 4

повіті: летичівський, кам'янець-подільський, проскурівський і могиливіський. Умовляюся з Голюком, коли зустрінемося, та щоби він надіслав до мене підхор Богданенка, як цей повернеться з тамтого боку. Повторюю ще раз головніші завдання отамана Байди, і ми роз'їздимось.

Яків Голюк, псевдонім Байда, був родом з Летичівщини. Колись служив волосним писарем, а як почалася творити українська армія, він вступає до неї з самого початку та за бойові вчинки стає хорунжим, потім поручником у Київській дивізії. За заслуги на користь Батьківщини, на мій внесок, отаман Голюк-Байда в 1922 році був підвищений до сотника Української Армії. Характеристичними рисами вдачі Голюка були його енергія, рішучість та велика відвага. Інтелект Голюка розвинутий, він здібний і спритний, має також хист на провідника. При всіх цих позитивних рисах блідне відемна риса, що не хутко він узнає над собою чийсь авторитет, який може з іронією критикувати. Та у відношенні до мене був усе карним старшиною і одним з найцінніших повстанчих отаманів. Коли б у будуччині цей старшина пройшов вищий фаховий курс, то з нього був би і добрий командант полку.

Ми мали відїздити в район між містечком Баром і Комарівцями, де я хотів побачити хор. Лиховського, який там діяв проти большевиків зі своїми 10—15 козаками. Лиховського я знав та мав на увазі взяти і його на окремого ватажка повстанчого відділу. Він навіть мав більшу повстанчу практику від Лісового. Перед відїздом підходить до мене пор. Лісовий зі своїм помічником і ад'ютантом

Надією та просить, щоб я його відразу виділив. Держучи цупкий контакт з Байдою, він дасть собі раду. Погоджуюсь, притримуючись засади, що людей треба пускати на глибоку воду, щоб навчити їх пливати: довге провадження за руку шкідливе, бо вбиває ініціативу, а постійна боротьба, небезпека, вчать провідника краще всяких вказівок, інструкцій, коли він має голову на карку.

Вечором визначаю двох своїх хорунжих: Грабика і Петришина. та даю Лісовому 45 козаків з 2 ручними кулеметами. Таким робом в половині тразня утворився ще один повстанчий відділ отамана Лісозого. Дано йому: південну Летичівщину, жмеринський район, ущицький повіт, ямпільський повіт і вапнярський район.

Василь Лісовий був фанатиком у боротьбі, людина незвичайно ідейна. На жаль, не був муштровим старшиною, а поручником-урядовцем. Децю за повільний з рішеннях, але що раз вирішив, доводив до кінця. Для свого доповнення мав молодого хорунжого — живої, енергійної вдачі. Мої козаки призвичаїлись до мене і неохоче пішли під нову команду, але я їм доказував необхідність такого вчинку. По кількох тижнях отаман Лісовий поповниться своїми людьми, і тоді я зможу козаків забрати знову до себе. Для них краще діяти в чужім районі, щоб не бачили їх близько домів свої сексоти. Лісовий поїхав по короткій нараді зі мною у свій район. Врешті їдемо і ми. Залишилось нас до 100 шабель. Фактично, більш і не треба, бо сотня відповідна і до оборони, і до нападу. Сотню легко вигодувати — є вона звинна і добра до заховання. Тому то я не радив Байді та Лісовому побільшувати своїх відділів більше ніж на 100—150 шабель.

Ми є на барських хуторах, де, після сніданку в хатах, стоїмо в лісі. При допомозі звязкових вдалося мені розшукати хор. Лиховського з його пішими козаками. Цілий день мав я розмову з ним. Лиховський місцевий, і його почали переслідувати червоні, тоді він з крісом пішов у ліс. Хутко біля нього зібралися душ 10 добре озброєних козаків. Пробували до Лиховського навіть зголошуватись зlodії, але він їх не приймав. Лиховський щуплий блондин, але з характером і волею. Він не нападав на червоних часто, бо мав за малу силу, але більшого відділу не хотів організувати з приводу труднощів у виживленні та законспірованні.

Кажу хор. Лиховському, що відсьогодні він розпочне ширшу діяльність. Буде побільшувати свій відділ до 100 людей, але відповідних, та намагатиметься. посадити їх на коні. Коли б це йому було трудно, то я здобуду для нього коней і при другій зустрічі йому передам. Зараз зі собою Лиховського не беру, бо він і всі його люди піші. Наказав йому душити сміло сексотів, робити засідки на малі відділи червоних, а зlodіїв свого району винищити, бо вони підшиваються під повстанців і нас компромітують. Це ми мусимо робити, бо я маю вістки, що ГПУ навмисне випускає зловлених зlodіїв, навіть зі зброєю, каже їм грабувати безборонне населення та нападати на шляху під видом „Орлівців”.

Сотник Погиба мав якусь пильну зустріч в районі Деражні: хотів, щоб я відпустив його з 10 козаками. Пощо він має їхати з такою малою силою? Їдемо вночі туди цілим відділом. По дорозі, здається в селі Шпичинцях, через які переїздимо, натрапляємо на 60 червоноармійців з

командиром в ранзі „комполка". Негайно обезброюємо червоних в будинку школи і ловимо їхнього командира. Здобуваємо один кулемет „Максима". Мої козаки ще полюють за поодинокими червоними по селі. Червоноармійців обезброєних ми пустили, а командира за селом пор. Кохан розстріляв з ексекуційним відділом „жандармів".

Здобуті кріси, 50 штук, і важкий кулемет, до речі, не дуже справний, ладуємо на підводі й від'їзимо. Сотник Погиба поговорив тут з поважним селянином, в якого сидів два тижні і до якого мав прибути з-за кордону приятель Погиби. По розмові ми не затримувались і поїхали далі через хутори вовковинецькі, де стали на денний відпочинок у Буцнянськ Майдані. Село це в лісі, ніби є сотворене для повстанців. Тому ще з весни я дав наказ козакам, щоби поводитися зі селянами ввічливо, давали їм дарунки і т. п. Одне лихо — з того села був комуніст-приблуда, який одружився в Майдані і жив у Летичеві. Він зрідка приїздив до свого тестя, але якось так поведився, що не спроваджував на село большевиків, не вербував собі інформаторів з-поміж селян. Тому ми завжди в Майдані Буцнянськ почували себе добре та безпечно. Того ми ніколи ніде не робили, але в Майдані то залишилися на постій на дві доби. Тут, у порозумінні з молодицями, попрали собі білля, почистили зброю, облатались. Багато моїх козаків радило собі з біллям в цей спосіб, що здобуто в „воєнкопах" мануфактуру давали шити сільським швачкам. В той спосіб в цілій районі кожний козак мав 10—15 пар білля. Щоб не заводилась „нужа", то мали ми також і шовкову білизну,

20 травня, по кількох постоях у лети́чівськи́х лісах, ми стали біля Монасти́рка під Літинецьким Майданом. Чимало місцевих козаків звернулося мене ще в районі села Сахнів, щоби пустити додому на одну добу. Вони давно бачились з родинами, з дітьми, і не знають, що там діється. Я заборонив відпустку одинцем, а дозволив їхати всім зголошеним чотирма партіями по 10 козаків. В селі не вільно розходитись: коли один козак буде вдома, то решта мусить бути в поблизу на сторожі й терпеливо ждати. В кожній партії був старший, якого всі мусіли слухати. Коні можуть собі поховати на день у якійсь stodoli, організувати розвідку й обсервацію. В разі появи червоних треба заздалегідь щезнути зі села. Так пустив я сахнівських козаків, літинецьких, багринівських і лети́чівських з району Вербин і Верби́нський Майдан. Умовляюсь зі старшими відпусткових груп, де нас шукати на другу ніч.

При штабі залишається всіх 60 козаків. Пускаємо голодних наших коней в лісі на поляні пастися, бо вже є пополудні година 3-тя. Даю приказ вартовому козакові, щоб всі коні держати в руках, і то принаймні один козак мусить держати три коні, а два може відпочивати на зміну. Варта навколо. Штаб Повстанчої Групи в густім ялі близько рову, що ділить гущавник від поляни, колись засівної площі монахів.

Мій приказ щодо тримання коней козаки по деякому часі прибули: деякі держать коней в руках, а більшість коней ходить самопас. О год. 16-ій раптом стріли вартових з напрямку Монасти́рка, потім ціла маса стрілів, крики „ура!“, і ми бачимо перед собою на поляні дві сотні червоних.

Зриваємось. Ми були, встидно признатися, заскочені, але чи то раз таке бувало? Стріляє по большевикам 2 мої легкі кулемети Люїса. 2 сотні червоних у віддалі 100 кроків, по кількох кружках набоїв, прорідилися наполовину. Забиті коні, ранені люди падають, а решта під цільним вогнем наших крісів і кулеметів іде врозтіч.

Наші коні від перших стрілів злякалися та почали були втікати, а козаки їх ловили. Мого коня і свого зловив підхорунжий Харко та підвів мені, і я сідаю на нього. При мені ще з 5 козаків. Гонимо чвалом поляною, де бачимо своїх козаків: ледве зібралося душ 15 кінних. Оглядаюся і бачу таку картину: двох большевиків гонить мого козака, що тягне свого коня в напрямку гущавника. Обернув я коня на місці і скачу проти цих большевиків. Козак зі Стасьового Майдану пустив коня й ледве скочив у корчі, а большевик нагнувся і ловить здобутого коня за повід. Я з малим крісом біля большевика. Він підвів голову, подивився на мене і каже: „Єдва, єдва не зарубіл,„" Це тому він мені звітує, що я мав на рукаві відзнаки розстріляного нами командира полку в Шпичницях, а на голові кубанську козацьку шапку з большевицькою зіркою. Після його слів я спрямовую в його груди кріс, але він затявся. Большевик пускає повід здобутого коня й обертається за той час, як я викинув невипал з крісу і дослав другий набій. Стріляю йому в спину: падає раптом кінь большевика; той злазить з сідла, пускає з рук шаблю, береться обома руками за груди і реве з болю. Моя куля прострілила наскрізь большевика і попала в голову між вуха коня: їздець смертельно ранений, а кінь забитий намісці. Це перший випадок у моїй бойовій

практиці. Найжджаю на большевика і бю його сильно по голові крісом. Від удару червоний замовк навіки. Його товариш, що їхав разом, рієнтувався в пору і втік. Все це не тривало довше мінути.

Біля мене є підполк. Коноплянко, пор. Кохай і найбільше 16 козаків на конях. Бачу знову хмару червоних, яка суне на поляну кінно й пішо. Всакуємо в корчі та стріляємо з ручних кулеметів, а червоні йдуть... І ліворуч, з гущавника чую рясну стрілянину; то певно козаки бються, бо й на них, певно, наступають червоні, переважно піші. Нас обходять масами з боків, бо чую голоси, командування. Сідаємо на коней і їдемо з револьверами в руках через гущавник. Не бачимо, але чуємо, що нас обходять піші большевики. Стаємо. Злізаємо з коней і ручними гранатами бємо в чоту червоних, які розлітаються. За гущавником поруби, через які проїздить група червоних. Голосно питаю їх: „Какая часть?" „Второй ескадрон Брацлавского полка". „Ето наші" — кажу та моргаю на своїх, що зараз будемо атакувати. Ідемо скісно. Є ми в 50 кроках. Кидаємось на них — їх багато але не витримують заскочення, втікають. Багато з них зіскакує з коней, і втікають пішки. Я з них зарубав кількох. Козаки ловлять декілька коней і прив'язують у корчах, бо я заборонив їм їх тепер забирати.

Чую стрілянину в різних місцях. Деякі з моїх козаків поза колом, яким нас оточено, та стрілами і атаками тривожать червоних. Пізніше виявилось, що то був сот. Погиба з 30-ма козаками. Він зорієнтувався, що з нами може бути погано, тому сміло наїздив на червоних зі заду, шарпав

їх, як міг, використовуючи добрий підхід лісом. Погиба зі своїми козаками опинився за вогнем бою навколо мене. Червоні встигли нас обійти зі всіх боків, і тепер намагаються знищити. Червоних повно, вони поміщалися не тільки в рячках своїх сотень, але і в рячках чужих полків і бригад. Це нам облегло самооборону.

Хоча нас мало, боронимось відважно, а маючи на собі совітські уніформи, навіть нежданно нападаємо. Знову милимо їх і зблизька стріляємо до червоноармійців та кладемо їх цільними стрілами. Ще два рази атакуємо необережні групи червоних, що їздять по лісі: червоні думають, що то непорозуміння та кричать, що вони „свої!”

Проти сили нічого не вдієш! Червоноармійці таки натискають, і їх багато. Мені не подобається, що вони мають спішені сотні. Зустріч наша з ними, коли ми на конях, не дуже то приємна. Вже таких кілька піших груп ми зустріли. Підкравшись пішим шиком, розігнали Гранатами. Врешті вони витискають уже нас із лісу на величезні поруби в напрямі Дяковців. Тут був колись старий ліс, але підчас революції селяни його вирізали. Тому, що матеріял не був купований, то при різанню навіть нікому не хотілось згинати з пилкою. Не забирали й гілляк. Тому то на зрубі сторчали стовбурі пнів у ріст чоловіка та цілі купи повідрізованих та порозкиданих гілляк.

Перед нами останній малий лісок. Це вже мабуть приватна власність якогось селянина, бо грабник окопаний ровом. За тим лісом починається чисте поле. Коли червові на тім полі нас побачать, рушать у погоню. Тому хочу за всяку ціну боронити цей лісок, тим більше, що зближається вечір.

Спішуємось, ставимо два люїси на ривець, де залягають всі козаки, бо коні їх поприв'язувані. Раптом з корчів вискакує кільканадцять кінних з Ковбасюком. За ними пре аж кілька сотень большевицької кінноти. Кличу, щоб їхали скоріше, бо їх доганяють червоні. Ковбасюк і Онисько Грабарчук їздять у лісок. Проти нас виїхало також яких 200 шабель червоних та посуваються звільна порубами. Але нас тепер уже більше на 30 козаків і 3 ручні кулемети. З такою силою, коли добре і сміло вдарити в одне місце, то можна пробитись назад у ліс.

Та мені раптом приходить у голову: боронитись у ліску ризиковано, бо большевики сміло атакують, переб'ють багато коней і винищать нас. Краще підпустити їх ближче, розбити на дві частини, а потім цими „воротами" вскочити назад у ліс. Вже й так западає ніч...

Стріляємо до червоних, які зі шаблями в руках поволі підсуваються ближче. Падають забиті їзді та коні. Большевики дійсно починають розступатися – пробують обіхати лісок із двох боків.

Є вони від нас може на кроків 250. Бачу, що напроти, на крик червоних: „Резерв вперед!" – підсувається в колоні ще одна їх сотня. Сіємо по них кілька кулеметних серій, здержуємо їх, а тоді я гукаю на своїх: „На коней!" Кажу козакам, що нам також єдиний вихід: вдарити на резерву і пробитися з поворотом у ліс. „За мною!" – кричу і зі шаблею в одній та револьвером у другій руці пускаюся вперед.

Час дорогий. Оглядаюсь, а мої козаки виїхали з ліска і... нерішучі, в 50 кроках позаду за мною. Ще раз кричу – „вперед". Вже бачу обличчя широкоплечих татарів. Вимахую в повітрі шаблею і гучую: „Я вам покажу, як рубать!" Думаю я

тоді, що згину, і йшов на певну смерть. І ось диво: передні татарчуки, чи башкірці дивились довший час, як заворожені, а потім з шаблями в руках повернули коней. Налітаю на першого й рубаю. Бачать це мої козаки і починають стріляти з коней в утікаючу купу червоних. Їхній командир, а був то „комбриг“, у сивій шапці на голові, в гарній сукняній бекеші на карому коні, добув нагана і стріляє до мене взад, утікаючи. Чую голос Коноплянка: „Вперед, бо в отамана стріляють!“ Я не можу комбрига дігнати, бо він має доброго коня. Беру парабеллом, прицілююсь у спину комбрига, але револьвер не випалив. Хапаю другий — бровнінг і шістьма кулями збиваю з коня большевицького командира.

Пізніше винницька большевицька газета писала, що комбриг цей сам застрілився, а червоноармійці принесли його нагана в подарунок „комкорові“ Примакову. Той подякував за нього, похвалив „героїчну смерть“ свого бойового товариша та обіцяв червоноармійцям, що коли він знайдеться в безвихідній ситуації, то з того нагана пустить собі кулю в лоб. „Комкор“ Примаков не знав, що тов. Сталін у Москві відліє іншу кулю пізніше для нього і накаже його розстріляти з іншого револьвера, разом зі своїм маршалом Тугачевським.

Рубаю далі большевиків, що одинцем позлізали, чи попадали з коней; мої козаки докінчують за мною. Врешті нагналися червоні на якісь засіки, якими було обгороджене жито в лісі. Я піднявся в стременах, схопив ручну граїнату та жбурнув нею в їх купу. Вибух розігнав большевицькі коні. Тоді вже решта козаків з шаблями доганяла червоних і рубала їх куди попало. Я оглянувся назад. За нами ті

червоні, що були по боках у лісочку – не їхали. Тоді мене огорнула в той день якась дивна втома і реакція. Знаю, що в той день я порубав багато большевиків, і почув, що болить права рука. Говорити не можу, бо з крику охрип. Вже темніє. Стріли і крики затихли. Кажу козакам їхати обережно, бо може бути засідка в лісі.

Їдемо на берег лісу під Літинецький майданок. Сотник Ковбасюк оповідає, що бачив, як застрілився козак з Літинки – Навалюк, коли його оточили в корчах спішені большевики. Грабарчук додав, що козак з Гути Літинської, Ліпецький, який недавно прибув до нас і не мав охоронного одягу, забитий. Він мав на собі льяну куртку, що послужила червоним за добру ціль. А де сотник Погиба і решта козаків? Хто з них загинув? Мені здавалося, що вони мусіли вийти живі, коли ми з такого положення вийшли ціло. Треба їх шукати. Сот. Погиба знав, де мали зустрітися зі мною мої відпусківці. Шкода, що їх не було. Взагалі шкода, що нас всіх не було разом в бою. Та червоним ми таки наклали. Ще не знаємо скільки, але хутко дізнаємось.

Посилаю кількох козаків у Літинецький Майдан. Коли вони виїхали з лісу і стали наближатися до села, то посипалися крісові і кулеметні стріли. Кулі летіли навіть до нас, а рекошети від дерев не свистали, а дивно фуркали. Ми хутко виїхали з-під обстрілу. Значить червоні в селі. Потім я довідався, що там був штаб 2-ої червоної дивізії та санітарна поміч. Командант дивізії Дубовой в селі Сахнах хвалився, що „за пол. часа банди не станет“, такий був впевнений перемоги. Звичайно дивізія виїхала „на війну“ з нами без

ліків і лікарського приладдя. Ранених було багато. Тому селянки з Майдану реквізували все льняне полотно для перевязування ранених. Було того дня ранених до 100 душ червоних, а вбитих 120. Бій тривав від години 16-ої до 21-ої. Такі великі втрати мали червоні завдяки нашим ручним кулеметам і близькій віддалі ручного бою, до якого ми добре приготувані, а большевики, хоча в силі 6-ох полків, але лізли купую. І сотник Погиба мав 3 ручні кулемети, з якими підкрадався близько до інатовпу червоної кінноти. Завдасть червоним чосу, сідає на коней і в другому місці робить те саме. Два осередки бою цілком дезорієнтували червоних, і вони під кінець зробилися мляві й апатичні. Треба сказати, що то був один з найтяжчих і найдовших боїв, які мала Подільська Повстанча Група. В регулярній війні є це неможливе, щоби з такою малою силою, як 60 з чимось шабель боронитися перед кількома тисячами воорга. З цього висновок, що, коли команда й козаки морально не заломляться та будуть рішучо битися, то з кожного положення можна вийти, навіть з оточення. Правда треба брати під увагу й те, що нам багато допомогла большевицька уніформа, що при неочікуваних зустрічах милила червоних.

Вечором я знайшов всіх своїх козаків на хуторах біля „Млинка" під Буцнами. Всі були живі і здорові, значить ми втратили двох козаків і декілька коней.

В часі постою на хуторах, і розмові зі селянами, я довідався, що в цих днях прибув з-за Збруча отаман Хмара. Родом він був з летичівського повіту — б. учитель, жінку мав селянку. Називався Семен Харченко, а прибрав собі псевдонім „Хмара". Освіту мав середню, але й мав

сприт українського селянина. Багато допомогла його інтелектуальному розвитку служба в російській армії, де Хмара дослужився до старшого „унтера”. Хмара був мрійник, закоханий в традиції минулої козаччини, мав тенденції зарозумілості. Був трохи хвалько, любив і добре випити, та був він патріот, готовий на смерть, відважний, а при тому товариський. Дивно, що він жив більше почуваннями, ніж розсудливістю; орієнтаційний змісл був у нього слабо розвинутий. Хто йому імпував, до того він був карний, здисциплінований. але кого Хмара не любив то заховувався визиваючо і ображаючо, хоча б це був і його зверхник. В 1922 році Хмара мав років 32, росту був середнього, з українськими довгими вусами, ходив цілий час в баранковій сивій шапці, а на одній щоці мав велику „бурульку” та, на загал, виглядав на того козака з картини Ріпіна: „Як війна, то війна...”

Отже отаман Хмара мав вторік невеликий відділ і разом зі своїм помічником, поручником Антоньчиком, приєднався до полк. Палія. Видно Палій післав Хмару звязковим до ген. Тютюнника, у якого він залишився комендантом кінноти з 50 шабель. Ген. Тютюнник затвердив за отаманом Хмарою рангу сотника української армії, і оце знову сотник Хмара прибув в Україну.

Один зі селян оповідав мені, що отаман Хмара був у нього і говорив про свої пляни: має він бути „загальним отаманом”, а тим всім, як Орел, Шепель і т. ін., то Хмара дасть райони, бо так „казав” йому Гол, От. Петлюра й ген. Тютюнник. Від того селянина я довідався, де Хмару шукати.

На другий вечір ми були в 10 км. від „Млинка" в лісі на захід. Звідсіль я післав козаків під проводом підхорунжого Харка, щоб знайшли мені Хмару й показали йому дорогу до мене. Отаман Хмара був без коня, тому я дав козакам запасового коня зі сідлом. По кількох годинах Харко-Сензюк повернувся з 10 козаками, з ним приїхав і отаман Хмара. Харко розказував, що Хмара при зустрічі думав, що це червоні, і почав ховатися; аж господар, який знав Харка, впевнив його, щоб не боявся, тоді козаки з отаманом зустрілися.

Входить отаман до хати, де ми були. Очі всіх моїх старшин з зацікавленням звернені в його бік. Хмара не знає, хто є серед них комендантом, а старшини на його запит, показали на мене. Він підходить, вітаємось, знайомлю Хмару зі старшинами. Всі сідаємо. Я перший говорю:

— Ви, пане сотнику, (вже два тижні в нашій районі і не бажали нас бачити. Чи можна знати причину?

— Я, пане отамане, по-перше боявся, щоби мене не взяли за большевицького агента, а по-друге — бачите, як виглядаю: обдертий, босий. Думав одягнутись, підібрати кілька козаків і тоді з вами балакати.

— Чи ваша балачка зі мною мала виглядати так, як ви балакали з бабами на Млинку? Виразніше: ви говорили там селянам, що стаєте начальником всіх повстанців, а мені і іншим даєте відповідні райони. Згоджують, лише давайте наказ від Головного Отамана, бо коли наказу не маєте, то мусите мати на увазі, що я є офіційно вибраний і затверджений 1. 5. б. р. зїздом повстанців організацій Поділля. А від того часу маю такий звичай, що місцевим отаманам і

прибуваючим з-за кордону я приділюю відповідні райони для повстанчої діяльності. Для координації боротьби з червовими всі повстанчі ватажки отримують від диспозиції мене. Ніхто з отаманів не діє на свою руку, а всі разом, пляново ми боремось з червоними. Отже, пане сотнику, чи згоджуєтесь співпрацювати з нами, чи підете своєю дорогою?

— Згоджуюся працювати з вами, пане отамане.

— Щиро вам дякую. Моє рішення таке; ви побудете два тижні з нами для ознайомлення з методами боротьби. Ми вас причепуємо, озброїмо, а по двох тижнях дам вам кількох старшин і з пів сотні козаків. Від 7—8 червня ви будете самостійним командантом кінної повстанчої бригади ч. 1.

Офіційна розмова скінчилася. Отаман Хмара почав інформувати нас, що в Польщі чути. Говорив, що українці в таборах вже отримали зброю, що десь біля 15, 8. будуть над Україною літати літаки, робити мертві пелі, а це означуватиме початок загального повстання в Україні. Ще багато говорив сот. Хмара про розмову з Головним Отаманом на Алеї Руж у Варшаві, та ген. Тютюнником у Львові.

Інформації отамана Хмари були пропагандового характеру й ніяк не надавались для нашого сприймання, як старшин. Тому я запитав Хмару, чи він вірить в те, що говорить. Хмара відповів, що він хоче підтримати нашого духа. Кажу сотникові, що ми не потребуємо штучних застриків. Не підтримував нашого духа ніхто вже два роки, то й тепер підбрехеньок не потребуємо. Хочемо лише голу правду, яка нас не злякає — навіть найгірша — але чиста.

Після вечері я післав одного старшину з 15 козаками до села Ревухи. Довідався, що з Харкова приїхав комісар

Ревуцький на відпустку. Того визначного комуніста козаки арештували, а його брат утік. Мій старшина дістав повновасть розстріляти Ревуцького., що він і зробив. Пізніше виявилось, що власне втік комуніст із Харкова, а розстріляно його брата, члена летичівського Ревкому,

Допит цього Ревуцького дав деякий матеріал з життя комуністів у Летичеві. Їх діяльність, особливо жидків-комуністів, мене денервувала. В повітовій в'язниці було багато арештованих за так зв. „бандитизм". Рішив знайти отамана Байду-Голока і спільно з ним заатакувати Летичів, тим більше, що війська багато там не було. Місто Летичів я здобував вже декілька разів: перший раз у грудні 1918 року, коли там вибухнуло большевицьке повстання, а другий раз перед приходом української влади в літі 1919 р.

Чути поодинокі вистріли з крісів, револьверів; інколи коротку серію кулемета. Козаки господарюють хутко. Вже заладовано декілька підвод з мануфактурою та різними виробами з воєнної кооперації. Політичних в'язнів в числі 17 випущено: десять із них проситься, щоб прийняти їх до себе. Приймаю їх, а сім звільнених наганяю домів. Криміналісти залишилися у в'язниці під ключем.

ГПУ оточене 6-метровим колючим дротом і бережене окремою охороною, пробувало боронитись. Кілька ручних гранат і серій з люїсів позбавили відваги „героїчних" жидків. Моя козачня впала до будинку, ломом і стрілами повідчиняла двері. Варта обеззброєна, на місці забита. 8-ох чекістів ми схопили, бо колючий дріт не дав їм змоги втікти. На питання, де арештовані, відповіли, що на долі, в льоху. Козаки й там виломали двері. В одній кімнаті

була „мордовня". На цементовій долівці крові, як у різні: стік крові провадить рівчаком у кут — на стінах плями крові, присохлого мозку. Всюди валяються шматки волосся зі шкірою, шкіри з вирваним мясом, зуби, сухі очі, видовбані загостраними чайними ложочками, повиривані нігті, повиломлювані пальці, обрізані вуха, носи. Є тут кілька крісел і табoretів, стоїть один столик у куті, а більший під стіною. На стінах знаки від револьверових куль. Два віконця запхані войлоком і виходять на подвіря — вони добре закратовані.

З огидою виходимо з цієї різні людей. Ламають козаки другі штаби і двері. Та двері не піддаються, бо міцно оковані. Знаходяться ключі. Відчиняємо двері напроти мордовні чреэвчайки. Тут сиділо душ 10 людських істот, різного віку — чоловіки і жінки. Одна була з малою дитиною. Нічого не питаємо, хто вони, звідки, за що сидять. Хутчій кажемо їм іти на волю. Даю наказ випровадити до „бойні" 8 чекісток і чекістів та негайно розстріляти: їх кров змішалася в ринштоку з кровю їхніх жертв.

Була година 2-га, коли три наші відділи, в коротких відступах до 100 кроків, виїхали з Летичева. Напрямок був поданий на Літин, а в 3-ох км. ми звернули праворуч у ліси, якими повз Буцни увійшли в район Вовковинецьких хуторів, попереділюваних зрідка лісами. В однім такім ліску стояли цілий день. Козаки весело балакали про свої вчинки та епізоди бою в Летичеві. Здобуті речі я наказав поділити між козаків, для яких найважнішим був перкаль на сорочки.

Вночі, на запросини отамана Байди-Голюка, ми вирушили в його район. Він запізнав мене з одним дуже інтелігентним хлопцем, Яковиною, ще при першій нашій зустрічі. Тепер я хотів бачити Яковину, щоб доручити йому пропагандовий матеріал, писаний переважно мною, на пенях. Мав я передати Яковині чимало різного паперу, здобутого в Летичеві. Ми захопили й одну машину до писання. Ту машину я також мав залишити Яковині. Очікуваний був у цих днях зі Львова хорунжий Богданенко, якому я доручив, крім набоїв, купити шапірограф із різними додатками до нього. На тім шапірографі мала друкуватися наша пролагандова література.

Вечором другого дня все це забрав Яковина від мене. Обговорив я з ним зміст і форму карикатур на совітських достойників, особливо Лейби Бронштайна-Троцького. Були видані різні накази, відозви в мовах українській і російській. Працюючи ночами ще з двома молодими хлопцями, Яковина мав за днів 10 — все те видрукувати.

Після виходу Яковини прийняв я хорунжого Богданенка, який прибув з Польщі вже три дні тому. Загальна ситуація без змін. Богданенко переходив кордон з відома поляків, яким приніс цікаві вістки з України та кілька документів. За них поляки Богданенкові солідно заплатили, а він ужив ті гроші на кутаю револьверових набоїв та шапірографа. Бачився Богданенко з ген. Тютюнником, який цікавився моєю особою та сказав, що коли отаман Орел матиме одну до пів тисячі шабель, то тоді він щераз прибуде в Україну до мене.

До Варшави Богданенко не мав можливості доїхати, щоб побачити Головного Отамана, але мій рапорт залишив

ген. Тютюнникові, який мав передати до рук Гол. От. Петлюри. Я був лихий з цього приводу, бо мав вістки з Києва і Харкова що Тютюнник обставлений агентами ГПУ від двох років. В готелі, в якому він перебуває у Львові кельнери й кельнерки були на службі ГПУ, а деякі до того служили і в політичній польській поліції Безумовно, що мій звіт стане відомий агентам ГПУ. І самого Богданенка я остеріг, щоб найменше говорив своєму б. комендантові Київської Дивізії, бо він оточений ГПУ, і може навіть цього не знати. Щодо звязків з поляками то також не варто міцно звязуватись. Вони використають, а потім викинуть на смітник. Крім того всякі переводи кордону тільки до часу, бо хто лазив часто через кордон, закінчив смертю, або його зловили. За чий інтерес? Коли нам треба буде когось післати, то він, по переході кордону, сяде собі з польськими грішми й поїде куди захоче.

Тоді хор. Богданенко сказав мені, що він більше не піде до Львова, хіба з мого наказу, як кур'єр до Головного Отамана, а при кінці просить у мене приділу до якогось відділу. Охоче взяв би я хор. Богданенка до Штабу, але отаман Байда хотів його в себе мати, тому приділив хорунжого до відділу Байди-Голнжа.

На інспекцію до отамана Лісового вислав я з конвою сот. Погибу, даючи йому 20 козаків. Без великих пригод сот. Погиба повернувся з Могилівщини по 4-ох днях. Я був зі штабом на контролі праці отамана Лиховського. Він мав вже 35 козаків, але всі піші. На коней не сідав, хоч мав 11 коней, бо не вмів кінно провадити боротьби. Тоді вчором я забрав у Лиховського коні і посадив на них тих

з летицівської в'язниці 10 душ, які мали по кількох днях іти до отамана Хмари. Взагалі я тепер при Штабі збирав певних козаків і побільшував штабовий відділ з цією думкою, що буду виділяти більше загонів.

Щодо Лісового сот. Погиба здав звіт, що Лісовому щось не йшло діло якслід. Він був більше організатор, як вояк. Кілька разів уже червоні його гонили, розбивши. Потім відділ знову збирався. Лісовий мало побільшив свій загін. Має тепер 55 шабель, Погиба наказав йому, щоб зібрав до 100 шабель, бо в противному разі відділ буде розформований. З інспекції від Лиховського прибув я під Комарівці у ліс, а вечором приїхав під село, де ми перший раз зустрілися з Голюком. Ще на кілька кілометрів почули ми бій: стріли з важких кулеметів і і крісів, хоча вже вечір. Приспішаємо ходи, а вперед рушило 2 стежі. Хто може битись? Або червоні з червоними, або Байда з ними. Ця думка правдивіша. Стежі стверджують прихвність большевиків у самому селі. Стаємо за садками, спішуємось і негайно йдемо в село. Попадаємо на червоних і вбиваємо кого вдасться. Не питаємо, скільки їх. На другій вулиці робить те саме друга моя сотня. Маємо з 15 полонених і ловимо з 20 коней. Хутко село було нами очищене. Тепер шукаємо отамана Байду, щоб дати знати, що то приятелі прийшли. Знаходять козаків Голюка з другого боку села, в лісі. Знову зєднуємось і по вечері у перестрашених селян пускаємо рано коні цілого відділу в колхозський овес. Коні хапливо пасуться.

Вже світає. Я наказую козакам тримати коней в руках, виставляю варту й сам лягаю на горбочку в вівсі подрімати.

Ще добре не заснув, коли в пів дрімоті бачу виразно трьох большевиків, з кілометр від нас. Вони їдуть на конях вперед, а за кими з 300—400 метрів решта большевицької кінноти, не менше полку. Бачу, як іде пил з-під копит. Щоб побачити, чи козаки держать коні в руках, я схоплююсь. Дивлюсь: дійсно, багато коней ходить самопас. Буде таке, як біля Монастирка. А тут уже біжить вартовий із горбка. Питаю, що там. Каже — їде багато кінноти, і показує рукою. Диблюсь у лъорнету й бачу, здивований, що саму картину, яку бачив у пів сні: Цих трьох большевиків попереду, ця сама довга колона кінноти, від якої несеться курява. Збігаємо з горбка, я кажу будити козаків і старшин та ловимо коней. Отаман Байда сідає на коня. Кажу йому, щоб зі своїми він ослонював наш відхід через яр в напрямку великого зінківського лісу.

Відїздимо з розлогої долини, а Байда поїхав на зустріч большевикам. Завязується бій о годині 5-ій рано.

Ми відїхали з 1—1½ км., а за нами 1 км. „грається" з большевиками отаман Голюк та відходить перед перевагою червоних, яких є дуже багато — не менше бригади. В той час перший раз появилася 1-ша Дивізія Черв. Козацтва та почала з нами змагатись.

5 км. простору до лісу ми проїхали хутко. Тут в глибині лісу я зорганізував засідку зі своїх козаків, а коней ми заховали за нами в ярі, щоб їх не ранили кулі. Підїздить до лісу отаман Байда. Кажу йому про свій плян і даю завдання втягувати червоних у засідку, а потім з правого крила вдарити на них.

Під лісом стали червоні обережніші, але Голюк їх дrouchив, втікав, то знову висувався вперед, і втікав. Така поведінка додала сміливості ворогам, які поступово віхали кількома рядами до рідкого дубового лісу. За ними віхало пізніше ще кілька сотень. Ми вже обсервуємо з гущавини рухи кінноти, бо Байда-Голюк проїхав через нас і зосередився на нашій лівій крилі, а не на правій, тому, що краще було звідтам атакувати червоних. Щоб допомогти Голюкові в кінній атаці, то по кількох сальвах я наказав підпровадити блище до нас коней, щоб скорше сісти на них.

Все є згідно з моїм планом. Козаки не стріляють, поки большевики не піддуть більшою силою на 50—60 кроків. Врешті стрілив сотник Ковбасюк, а за ним — відозвався клекіт цілої лінії крісів і 8-ох люїсів. Червоних немов викинула вбік якась надлюдська сила. Сідаємо на коней, бо Голюк вже атакує з лівого боку. Я проваджу хутчій своїх козаків праворуч від місця засідки і — впадаємо на червоних, які вже втікали від 60 козаків Голюка. Коли ми цілою силою коней вискочили в поле — ціла бригада з 2-ох полків втікла нам з очей в ярі. Лише на полі впало кілька підстрілених в лісі коней і большевиків. Мої козаки їх не залишили: позбирали сідла, половили здорових большевиків, які попадали з коней. В лісі на місці засідки вбито й ранено до 30 большевиків.

З району м. Зінькова і лісу переїхали ми в район села Пашківці, де колись, за часів української влади, матроси організували свою пашківську „республіку". Отаман Голюк в той час, напевно, був в околиці Кам'янця Подільського. В Пашківцях я наказав арештувати кількох

злочинців та б. членів цього „республіканського уряду“. Вісім осіб матросів та злочинців, за напади на частини української армії і транспорти в 1919 році, я наказав розстріляти над ставом. Село Пашківці напевно не перейшло б до історії українського визвольного руху, коли б сильна карна експедиція була приїхала на терен „республіки“ та що десятого бунтівника розстріляла. Пашківці та довколишні села були би зрівнані з землею, а на місці їх на пожарищі поставлено б величезні хрести з написом: „Село Пашківці за бунт проти рідної влади змєтене з лиця землі, і назва його зникає раз назавсіді“.

З села Пашковець ми виїхали в район Межибожа і русанівської волости, бо я довідався, що після розбиття бригади кінноти 1. Червонокозачої Дивізії є лісі під Зіньковом, вся 1. кінна дивізія, якої штаб стояв в Проскурові, залярмоваи. Кінні полки з Антоніна під Староконстантиновом, Проскуровом і Чорним Островом направлялись в район Богданівна — Деражня. Полки 2-ої кінної дивізії з району Хмельника йшли в напрямі Літин — Комарівці — Вовковиці. Такі „кліщі“ видумав для мене штаб 1-го кінного корпусу Прімакова. 24 кінний полк з Межибожа виїхав до міста Летичева. Цей полк був приналежний до 24-ої Самарської Пішої Дивізії зі штабом у Жмеринці. Наш наскок на Летичів так заметушив червону кінноту. Мені випадало відійти в бік, на північ від району концентрації червоної кінної маси. Меці одна дорога, а їм, щоби мене знайти, безліч шляхів: хай шукають вітру в полі!

Під Межибожом здибаємо бричку, на якій їде кількох червоних. Затримуємо їх і звертаємо зі шляху в одне село,

що в лісі. Виявилося, що бричкою їхав новопризначений командир 1 кінного полку до Староконстантинова. Кохан перевіряв багаж і документи „комполку”. Знайдено великий зшиток, в якому „комполк” цисав свої вірші та різні спостереження. Вірші були в російській мові і дуже патріотичні. Автор плакав над долею матушки-Росії, натякав на злу відьму комуну і т. п. Говоримо з ним. Він є осаул Донського Козацтва. Вже другий рік, як його змобілізували, і отес він має призначення на командира полку. їде спокійно, бо мусить їхати. Має свого джуру, свою зброю та речі. Старшини виявляють осаулові, що він затриманий повстанцями. Це його трохи випроваджує з рівноваги, блідне. В хаті готується сніданок, старшини ставлять на стіл кілька пляшок спирту. До столу я прошу командира. Сідає, але схвильований, мало їсть і мало пє. По віршах того осаула я пізнав, що він не комуніст, навіть не большевик.

Підполк. Коноплянко, коли я вийшов з хати, не втерпів і запитав осаула, чи він чув про отамана Орла? Так, чув, це „удалой парень” — каже командир. Коли я ввійшов у хату, то осаул пильно мені придивився.

Після сніданку кажу осаулові, що ми його звільняємо, але це треба буде зробити в цей спосіб, немов він утік з-під розстрілу. Отже ми інсценізуємо розстріл: виводимо осаула, стріляємо, а він втікає. Дуже йому шкода було шаблі, але я обіцяв йому її переслати. Те саме робимо з його джурую, але його ранять легко в бік, і він також втікає. За свого погонича він не ручив, тому ми його на правду розстріляли. — Характеристично, що осаул сподівався війни і говорив, що поставить свій полк у такі

умовини, що він на фронті, або буде перебитий, або буде змушений піддатися. Я умовився з командиром полку з 1. кінної дивізії „в чотири" очі про певну співпрацю зі мною. В той спосіб я мав і 1-у дивізію „в руках", як до цього часу мав 2-гу дивізію совітської кінноти...

Я наказав селянам, що пуцу їхнє село з димом, коли вони донесуть до Межибожа про наш постій в селі, бо довідався, що в „лагернім полі" під самим містом стоїть ціла 24-а Самарська Дивізія. В тім районі, хоча були ліси, однак ріка Бог була від сходу, річка Вовк на південь, а багна допливу Богу з півночі, ну, а з Заходу повно кінноти 1-ої дивізії в районі Деражні та піхота під Межибогом. Літній день довгий, тому я передбачував, що мусить бути в тім районі до вечора бій в не вигідному для нас місці. Тому я в день доїжджу до р. Бог і в селі, де був колись жіночий монастир (між Летичевом і Мажибожем), ми переправилися на лівий беріг Богу. Звідтам штаб подався на північ, в ліси русанівської волости. Совітської піхоти ми не боялися, бо вона не може дорівняти повстанчій кінноті в маневруванні.

До вечора ми не бачили червоних, а вечором ми вїхали в село Русанівці. В 1918 році це село було осередком большевизму. Тут мали свій осідок жидівські комуністи — Мушлін та Лайнер. Практичне перепровадження „ідеальних ідей" большевизму зовсім протверезило голови селян цього села. Адже район Межибожа і Русанівець в грудні спалахнув комуністичним повстанням під проводом Лайнерів і Мушлінів. Я тоді з отаманом Волинцем криваво здушив цей рух проти Директорії, і дивно, що

селяни пізнали мене, Дуже гостинно нас привітали та обдарували на дорогу.

З Русанівець ми цілу ніч їхали на південний схід — в напрямі Уладівки. Тут ми здобули вдосвіта цілу господарчу частину 2-ої дивізії, забрали ручні кулемети, зброю, військовий одяг. Бочки з нафтою і бензиною спалили. Ранком козаки і старшини постягали совітських „дам" в одну кімнату. Були тут жінки начальника господарчої частини, командира 11-го полку і ще з 10 інших жінок. Вони думали, що з ними буде якесь нещастя, знущання. Їх чоловіки виїхали на обласу а околиці Вовковинець — Деражня. Ми намагались бути для совітських жінок ввічливими: просили вибачити, що їх так рано побудили та зібрали в одній кімнаті, однак я хотів їм представити своїх старшин, щоб вони не думали, що ми якісь дикуни. До жінок ми відносились з пошаною, просимо їх впливати на своїх чоловіків, щоб військо не робило насильств над селянами та родинами повстанців. В противному разі ми будемо забирати жінок червоних командирів і перепустимо їх через руки всіх повстанців та селян, яким знасилувано дружини чи доньки. От і тепер ми могли б забрати 12 жінок зі собою у ліс, і звідтам рідко яка повернула б. На працання повстанчий хор заспівав кілька пісень, та заграла наша оркестра. Вирази облич „совітських дам" злагідніли, деякі почали розмови зі старшинами і т. п. По кількох годинах відділ виїхав. У Забужі з охорони 50-ох червоноармійців мої козаки, при обеззброєні, вбили 14, а решта розбіглася. Потім ми виїхали в ліси Кипорового Яру.

На сніданок відділ заїхав у село Слобідку. Решта козаків в лісі сховала здобичу. Ще ми добре не розпростували ніг після цілонічної їзди та сутички в Уладівці на Забужжі, коли почулася стрілянина. Підїхав вузькаторовий панцирний потяг зі стації Калинівки і Уладівки та почав бити з гармати по лісі. Транспорт з Бердичева і Калинівки підїхала совітська піхота і почала наближатися до лісу від сторони Уладівки. На Слобідці, з боку Хмельника, зявилося ранком біля 10-ої год. багато кінноти й піхоти на возах. Видко, моя варта їх прогавила, бо червоні підїхали близько, нас побачили і почали стріляти. Деякі мої козаки відповідають. Бачу льорнеткою, що червоні стягають з возів важкі кулемети, уставляють на ровах і відкривають по нас вогонь. Ми вже віхали з села в ліс, бо пощо я маю заводити з червоними бій там і тоді, коли вони захочуть.

Ідемо під кулями лісом. Раптом чую, як підполк. Коноплянко кричить, що ранений. Побачив на своєму лівому чоботі повно крови. Нічого дивного, бо часто ранений почує біль, коли побачить кров. Заїжджаю з правого боку коня, на якому їхав Коноплянко, дивлюсь, а це ранена його кобила під передньою лопаткою лівої ноги.

Трудно, треба її дострілити. Кажу підполк. Коноплянкові злізти з коня. Підвели йому запасового верхівця. Козаки зняли з кобили сідло і осідлали ним цього запасового коня. Я підїхав до карої раненої кобили та стрілом у вухо з револьвера прикоротив її терпіння. Потім ми з задньою та бічними і передньою захоронами поїхали лісом аж під село Пеньківку

IV.

Було вже біля 20-го червня. Надійшов час на виділення із штабу групи отамана Хмари, якого я предбачував виділити 7—8-ого червня. Щоб сотник Хмара мав роботу, то я поінформував його, які будуть у нього старшини та козаки, і нехай він ближче до них придивиться.

З району Пеньківки ьдемо вночі через Дашківці і кермуємось праворуч від Гнівання під Ялтушків — Бар. В цій околиці я умовився на зустріч з отаманом Голюком та Лісовим. Зустріч дійсно відбулася в лісах біля Ялтушкова на другий день після нашого приїзду. Від отамана Голюка я довідуюсь, що в Барі ночуватиме бригада піхоти 24-ої Самарської Дивізії, яка з Межибожа машерує до Жмеринки, а друга бригада тієїж дивізії йде до Винниці і кватируватиме в 5 км. від Бару. Ці вістки принесли звідуни отамана Голюка від кватерунковних відділів большевиків.

По докладних розмовах, справоздааннях з діяльності отамана Байди й Лісового, та після видання їм інструкцій на цілий місяць, я сказав, що відбудеться в при явності їх відділів сформування відділу отамана Хмари-Харченка. Вечором всі відділи усталились, викликаю отамана Хмару, сотника Карабчевського, хорунжого Бабієнка, хорунжого Митришна. Ад'ютант Ковбасюк відчитує наказ про утворення штабу бригади ч. 4.

Комендант повстанчої бригади — сотник Хмара, начальник штабу сотник Карабчсвський, командант штабової сотні — хорунжий Бабієнко, старшина штабу бригади — хорунжий Димінський, другий хорунжий Митришин.

Після того викликав я своїх 45 козаків з 4-ма ручними кулеметами і приділив до отамана Хмари. Від отамана Голюка-Байди кількох козаків бажало перейти до Хмари, на що я згодився, тим більше, що Голюк мав уже 70 шабель, Лісовий 60 шабель, Хмара 55, а при моїм штабі залишилося 75 козаків. Разом нас було на цій першій зустрічі 260 шабель. Серце раділо, не тільки нам, старшинам, але й кожний козак був певний, що ніякі більші відділи червоних нам не страшні.

Я вислав удень своїх звідунів до Бару. Отаманам ще нічого не кажу, поки ці звідуні не повернуться. Нарешті маю вичерпуючі відомості. Збираю комендантів окремих загонів і кажу, що сьогодні вночі всі відділи під мою команду мають здобути Бар. На шкідках були всі об'єкти, які ми мали атакувати. По черзі отамани дістали завдання, сотенні також. На випадок невдачі було визначене місце збірки. Кінець акції мусів настати до години 2-ої, а потім відїзд у Вовковинецькі хутори.

Виїздимо всі на вихідні пункти. Є ми під Баром. Година 23-тя, тому три години мусить нам вистарчити. Повстанчі відділи розїхались навколо Бару і в визначених місцях спішилися. Друга моя сотня з 35 козаків атакує пошту, а потім гуральню. Я 40-а козаками на конях їжджу групами, по 6 козаків, вулицями, де вже працює моя „піхота". Штаб

бригада заатакований Голюком: там чути вже стріли і вибухи ручних гранат. Отаман Лісовий розганяє ППУ. Отаман Хмара здемолював місцевий „ревком" та міліцію, і помагає Голюкові-Байді гонити заспаних червоноармійців. Онисько Грабарчук тримає під вогнем люїсів алярмову площу напроти штабу бригади. Я з козаками починаю кінно їздити по Барі та шаблями полохаємо втікаючих большевиків. Потім я знову повернувся на північну частину міста, де була пошта. Підійджаю з черкеською шаблею й рубаю телефонічні й телеграфічні дроти, щоби не хутко можна було їх направити. В середині вже давно повідрізувані „штепслі" біля централі.

Гуральня здобута після короткого бою з охороною. Бачу відчинений магазин на долі: там повно бочок на рейках зі спиртом. Всі бочки металеві. Кажу козакам бути обережним з вогнем і тоді повідкручувати металеві заткала відповідним ключем. Одну велику бочку спирту козаки ладують на фабричний віз із кіньми. Майже всі бочки відкриті, і спирт ллється на цементову долівку. Біля нас крутиться якийсь панок в цивільнім одязі. Питаю, хто він? Відповідає, що службовець гуральні. Кажу, що зараз запалюємо спирт, і цілий будинок буде в вогні. Цивільний благає мене, щоб цього не робити, бо на поверсі є помешкання службовців — 8 родин з жінками і дітьми. В останню хвилину зміню наказ, і спирту не підпалюємо.

Висилаю по трьох козаків до повстанчих отаманів, що в них діється, і пригадую вдержувати зі мною ще тісніший звязок. Все в порядку — всі пункти опору легко здобуті, і козаки їх викінчують. Загорівся якийсь будинок: це

підпалили „ревком", щоб лишився слід по нас. Отаман Лісовий прибіг перший до мене, а потім Хмара й Байда. Ще немає 2-ої години. Повстанці команданти здають мені звіт. Кілька цивільних українців крутиться коло нас. Питаю, хто вони? — Відповідають, що свідомі українці і хотіли би вступити до повстанців. Кличу пор. Мотрука, бо він жив перед тим у Барі, то може знає цих людей. Пор. Мотрук придивився і каже, що майже всіх 15 знає. Приймаю їх, і вони сідають на здобуті коні, вже деякі виміняні козаками на „кращі". Та для нових повстанців і такі добрі. Цих свіжих охотників я приділив до другої сотні, з застереженням, що ще кожного з них перепитаю, побачу, як справуються в бою, і тоді вирішу, чи буде козаком, чи піде до дому сіяти гречку.

Ми виїхали, бо почало світати. На сніданок затрималися в селі, 10 км. від Бару. Зголосилася делегація, щоб дати козакам спірту. Я прикликав старшину свого, штабу й дав йому доручення видати всім козакам горілки. Та знайшлися спритярі, що брали на 2—5 своїх товаришів і для тих, що алькоголю не вживають. Мої отамани, особливо Хмара, також хотіли попробувати, чи добра горілка. Післав я, щоб і для нас вартовий старшина видав 1 літр. Хутко виявилося, що нам мало, і післанець пішов по другу. На 16—17 старшин це не було багато, та від безсонної ночі, слабого відживлювання горілка вдарила в голову старшинам і козакам.

Після короткого відпочинку ми виїхали зі села поза залізничний тор на північ і стали постоем в малім ліску. Я не спав уже 3 доби, хіба що на коні, тому ліг заснути й казав підполк. Коноплянкові аж тоді мене збудити, коли б

зближалися большевики. Коноплянко подумав, що то дві чарки спирту так мене нагнули до сну. Правда, кілька козаків таки було підпитих, і я біля воза зі спиртом наказав поставити варту.

На Вовковинецьких хуторах ми перебули до вечора спокійно. Підполк. Коноплянко мав якесь непорозуміння з отаманом Хмарою й скаржився на нього. Крім мене, у Хмари не було більше авторитету, але я його прикликав і без свідків звернув Хмарі увагу, щоб особисті антипатії заховав глибоко, але авторитет мого начальника штабу мусить бути шанований.

Вечором Коноплянко почав мені говорити, що „амнестувався" якийсь козак з села Вербки, який був всього один день у нас, коли ми билися під Монастирком. Тоді підполк. Коноплянко командував „піхотою" без коней. В числі тієї піхоти був козак з Вербки, чи Вербицького Майдану. Тепер він їздить з большевиками. В цих днях була чревичайка з Летичева в домі Коноплянка. Дружина і швагерка втекли, а за все відповів батько Коноплянка, якого чекісти добре збили. Тепер дружина просить рятунку в мужа.

Те саме було з моєю дружиною: козак Шмалій з Літинки якимсь робом пронюхав, що Маруся на хуторі, і почав лякати господаря всіми муками пекла за переховання її. Чому Шмалій не приїхав арештувати Марусю, як агент ГПУ., а ніби попередив господаря застрашуванням — невідомо. Того вечора я вислав дві підводи з хуторів, щоб забрати наших жінок і родину Коноплянка, яка складалася з дружини Коноплянка і їх 3-літнього сінка — Бориса, зі швагерки його — Полі, і старогонього 62-літнього батька

Степана Коноплянка. Тетяна, дружина Коноплянка, тоді заізналася з моєю Марусею, і обидві були уміщені в домі емеритованого російського підполк.-українця Покерта на Возковинецьких хуторах. Родина емерита була дуже мила. Він має дві гарні доньки, старша з них з першого таки вечора закохалася в моїм ад'ютанті Ковбасюку, а молодша в сот. Погибі. В товаристві гостинної родини та старшин-повстанців ми всі пробули до півночі. Потім я наказав всім повстанцям отаманам приборати псевдонім „Орла" на цілий місяць. Чергова зустріч мала відбутися 25-го липня в районі „Млинка" недалеко містечка Буцнів, і всі ми розіхались у свої райони. Отаман Хмара дістав проскурівський, літинськоий і винницький повіти.

Я своїм отаманам не сказав, що тепер поїду в далекий рейд через Бердичівщину, Брацлавщину, Гайсинщину, Уманьщину, у балтський та ольгопільський повіти. Звідтам буду вертатися через ямпільський, могилівський, ушицький повіти і знову опинюся в летичівському повіті. Цей рейд мав я відбути впродовж цілого місяця.

Я зник з околиці, де червоні призвичаїлись бачити й чути „Орла-Гальчевського", але на моє місце зродилося аж 4-ох "отаманів-Орлів". Ті повстанці і їхні козаки вже мали великий досвід. Тому нехай в часі моєї неприявності вони приймають удари, призначені для правдивого отамані Орла, а тимчасом він буде далеко в цілях організації-інспекційних. Перед виїздом ми добре погодували коней, підкували їх, самі перебравлись в чисте білля, підлатались, набрали на Кипоровім Ярі запасу набоїв по 500 штук на кожного і 1500 набоїв люїса. Кожний козак мав по 4

ручні гранати. Люїсів ми мали аж 10 штук, а „кругляки" до них возилось на 3-ох запасових конях. Ті коні я брав тепер завсіди на випадок, коли б якийсь кінь впав у бою, щоб не залишився козак на пішки.

Знаною вже добре мені дорогою через місто Янів ми переїхали за Бог. Далі їхали ночами, а днем скривалися в лісах. Лише звечора заїхали в село, повечеряли з трудом, коней попасли на ланах „совхозів" та їхали визначеною трасою. Зачіпок зі совітами ми не шукали, навіть уникали їх. Чим далі на південь, тим трудніша була справа з харчами. Я не буду описувати свого походу з повстанчим відділом, бо навіть не було цікавих моментів. Хочу звернути увагу на страшне явище 1922 року — на голод у південній Україні.

Отож большевицька грабунікова господарка з „продналогами" викотила весь хліб з південного Поділля, Херсонщини, Катеринославщини й Таврії. В 1922 році був неурожай з приводу посухи. Ці села вимерли, і рятунку їм бандитський совітський уряд не дав, — мовляв: „Нехай вмирають хахли!" На нашій чорноземній півдні і давніше бували вже неурожайні роки, але там не було хлібороба, який не мав би річного запасу збіжжя та паші для худоби. Крім того, прийде голодний рік, то кожне село мало ще громадський великий магазин збіжжя. Рік перебудеться, а другий дасть за два. Тепер інакше: всякі Александрови, Лапови, лотиші все до зерна вивезли. Господарка жидів по совхозах і колхозах така, як і їх життя в містечковій Гетті перед революцією. Без приватної власности, ніхто не думає під жидівською командою на дармоїдів-комуністів працювати.

Великі обшари не засіяні, порослі травою, бо селянин сів лише „для себе". В колхозі та совхозі все робиться з примусу, не в пору і без найменшого розуміння господарсько-земельно-хліборобської справи. Тому там покоси мокнуть, тому буйний степовий вірець витеребить достиглу пшеницю в землю. Коли дещо зберуть, вимолотять, звезуть на стації, — висиплять під голим небом, з браку вагонів та мішків, то тоді жито й пшениця поросте. Совітський уряд, через свій жидівський „Внешторг", більшу частину зібраного збіжжя, відібраного силою від українського селянина, вивозить за границю по найнижчих цінах, майже задармо, щоб в той спосіб здобути чужу вартісну валюту, при тому масовим ввозом хліба в певні краї викликати там господарську кризу в наслідок надпродукції збіжжя.

Вже в баттських і ольгопільських повітах бачили ми селян з Херсонщини з познаками голоду. Вони були худі, як тараня, з тонкими шиями, запалими очима, що блищали гарячково. Носили в мішках упряж, полотно, одержу міняти на хліб, але в цій південній частині Поділля того хліба також не було. Ми для себе не могли дістати хліба: козаки живилися молоком без хліба, молодими картоплями, дозріваючим горохом з поля. Вже жито переквітло, і селяни теребили молоді зернята (з молочком) з колосків, сушили, а потім мололи на жорнах. Такий хліб був чорний, як вугіль, але треба було їсти. Старшини затримувалися по домах священиків та дяків. Духовні особи мали білі сухарі з Великодня. Коли вони довідувались, що ми повстанці, то сухарів досить було ще на дорогу.

Москва, як виявили пізніші роки її тактику в Україні, впроваджувала зорганізовано голод на наших землях. Вічна боротьба з українським „бандитизмом“, „петлюровщиною“, „сепаратистичним ухилом“, „націоналістичним ухилом“ спонукувала московських окупантів до метод, ненотованих ніякими хроніками в історії людства: вони організували на приказ узурпатора, ката-Сталіна голод, щоби приборкати „проклятих хахлів“. Що збереглося після чрезвычайок, ГПУ, треба було виморити голодом на місцях. Частину населення вивезено на північ, на примусові роботи, де з голоду та фізичного вичерпання падали мільйони.

І так комуністичні мордовні винищили за 20 років в Україні людей всіх шарів української національності біля 8,000.000, з голоду в 1922 і 1923 роках вимерло понад 7,000.000 людей, вивезено з України на примусові роботи до 5,000.000, разом комуністичне пекло коштувало Україну за 20 років до 20 мільйонів жертв. Тому навіть формальна совітська статистика за 20 років не могла вказати в Україні збільшення населення, а лише зменшення.

Після переїзду через південне Поділля, ми на собі відчули, що таке голод, тому скоріше звідтіля поїхали в район Тульчин — Ямпіль — Могилів і тут відчувався цей „переднівок“. Ми бачили селян, які йшли в поле, та замість хліба, несли кислиці в торбі.

В часі цього рейду я довідався, що отамана Артема розстріляли большевики. Отамана Лиха застрілив амнестований козак з його відділу. Отаман Заболотний переживав із своїм відділом моральну депресію, і трудно було його навіть знайти. Одне добре, що я зв'язався зі своїм

добрим знайомим в ольгопільськiм повіті — поручником Марчуком, та отаманом Левченком у балтськiм повіті. Ці два повстанці вже знали від делегатів нашого зїзду 1. травня, що я командую Подільською Повстанчою Групою і охоче мені підпорядкувалися. Отамани Марчук і Левченко мали мішані відділи з кінноти й піхоти. Я порадив їм мати виключно кінноту. В обидвох повстаючих відділах було по сотні повстанців. Тому, що Марчук і Левченко були на самiм півдні Поділля, я наказав поширити їм свою акцію на терен, північної Херсонщини, але вже в часі жнив, чи по жнивях, коли децю там голод зменшиться.

Після рейду по цілому Поділлі я знову прибув в кінці липня в район летичівського повіту. Від своїх звідунів знав я, що приявність відділів отамана Орла, одночасно в різних місцях Поділля, впровадила серед військових совітських командирів та адміністративних чинників констернацію та здивування. Це мені дало підставу до думки, щоб улаштувати спільну акцію в будуччині в часі і в просторі.

Отаман Байда був дуже активний. Він мав протягом трьох тижнів аж кілька поважних боїв та нападів на червоних, які тепер були подразнені як оси — всюди нищпорили, їздили, шукали. Голюка я не шукав, бо він був у кам'янецькiм повіті. Я знав, що він дасть собі раду. Мене цікавило, як іде організація в отамана Хмари. Невесело поводилось отаманові Лісовому, про якого я чув, його десь у Могилівщині заскочили большевики, кількох козаків убили і ледве не зловили хорунжого Надії.

Для свого постою я вибрав Зiньківські великі ліси, де стояв дві доби, щоби коні й люди відпочили після великого

рейду. Вечорами я розсилав стежі, щоби довідатися про отамана Хмару. Мої стежі знайшли його в районі Деражні і сказали, де мене шукати. Хмара приїхав у ліс, що лежить 2 км. на схід від Зінькова. І я туди переїхав на постій.

Отаман Хмара поінформував мене, що зробив за той час. Мав він два бої з червоною кіннотою, сам виконав два напади на червоних. Свій відділ стаман Хмара збільшив на 15 козаків. Має тепер 70 шабель. Потім я балакав зі своїм козаком-агентом у відділі отамана Хмари. Загальна реляція випала середньо. Грабункових і насильних вчинків не було у відділі. Отаман мало обережний, і на постій вибирає невідповідні місця. В ночі Хмара дуже слабо орієнтується в незнайомому собі терені й часто блудить. Це спостеріг сот. Карабчевський і завжди з провідником сам веде відділ. До мене отаман Хмара відноситься з пошаною. Було кілька вечірок, коли отаман впився, тоді Карабчевський казав його садовити на коня, і виїздили з підпитим у безпечне місце. Між інш. сот. Карабчевський мав надзвичайну інтуїцію. Він иапр. казав мені завжди, коли буде бій, а коли пройде день спокійно. Сот. Карабчевський — це синок російського генерала родом з Києва. Учився він у кадетському корпусі, а потім кінчив артилерійську військову школу. Вже як старшина ходив до консерваторії, яку скінчив з вирізненням. Сот. Карабчевський чув себе українцем, але говорити по українська лише тепер учився. Була це людина висококультурна — ідеаліст, надзвичайно чесний та відданий ідеї української самостійності. Його змобілізували большевики, в яких він командував

батерією артилерії, деякий час Карабчевський був моїм інформатором, а потім утік від них до повстанців.

Інформації про внутрішню ситуацію у відділі Хмари послужили мені матеріалом для розмови з ним в чотирі очі. До речі, я мав своїх інформаторів у всіх відділах, які ділали виключно на підставі моїх вказівок. Не тому я це робив, що не вірив повстанчим ватажкам, а з засади: знати все, щоб ніщо мене не могло заскочити. З другого боку досвід диктував мені нікому не вірити, бо не один повстанець згинув з причин надмірного довіря. Було, здається, 1. серпня. Мої переодягнуті звідуні доносять, що в селах навколо нас концентрується кіннота большевиків. Біля 10 години ранку почали стежі червоної кінноти підїздити до лісу й знову завертати. Ми поховали свої коні в ярі на випадок бою, бо з лісу не хотів я вдень виїздити. Крім того, нас є 150 шабель у двох відділах — сили нашої досить, щоб провчити червоних. Біля коней залишаю 10 козаків з двома кулеметами, а 140 повстанців розміщую в лісі над шляхом до Зінькова у двох групах. Правою групою командує отаман Хмара при візді до лісу, а я розмістив своїх козаків душ 60 напроти лісничівки і поляни біля неї. 20 козаків залишаю в резерві.

Большевики все більше робляться сміливими — їх стежа їздить по дорозі. Нас не видно. Нарешті віздить цілий дивізіон з правого боку й рівняється з засідкою отамана Хмари. Його козаки з засідки відкривають густий вогонь, люїсів.

З лівого боку доносять мені, що віздить в ліс по обох боках дороги знову кілька сотень червоної кінноти. Кажу обсервувати рух цієї кінноти, чи не піде вона в обхід на нас. Ні, пхаються дорогою в напрямі стрільв відділу Хмари. Передніх ми пропускаємо, а в центральну купу валимо з крісів, ручних кулеметів і навіть ручних гранат. Деякі втікають узад, а багато женеться вперед і там попадають під обстріл Хмари, та знову завертають. По кількох хвилинах червоних у лісі немає — зникають, за винятком забитих і ранених людей га коней.

Вслід за ворогами вийшли в обидва кінці дороги, яким віздили большевицькі дивізіони, мої стежі і стали на краю лісу. Тоді визначені козаки позабирали здобич: зброю, набої, сідла. Ранені коні були дострілені, а ранених большевиків залишили ми на місці, лише позабирали в них документи, на підставі яких ми довідалися, що це був 3-ій кінний полк 1-ої кінної дивізії. Пор. Кохан і пполк. Коноплянко наказали припровадити 2-х ранених до себе на допит. Добре зробили: начальник штабу і начальник розвідки знають своє діло й напевно витиснуть цікаві інформації.

Я почувався змореним і пішов до коноводів біля криниці, де хутко заснув. Сотник Карабчевський прибув від Хмари до мене, напівсонного, і каже, що перед вечором ми ще будемо мати бій з червоними другий раз, але він передчуває, що ми большевикам дамо порядну „сипку". І дійсно, біля години 15-ої мої обсерватори зголошують наступ червоної кінноти на ліс, де ми перебували. Я сів на коня, щоб особисто побачити силу й заховання червоних та напрямки їхнього удару. З півночі їде в розстрільний цілий полк кінноти, за

яким їдуть тачанки. З півдня бачу таксамо не менше полку. За полком з півночі посувався ще полк кінноти, від якої відділилася сотня і почали заїздити повз лісу зі заходу,

Алнрмую своїх козаків. Старшинам даю ясні й прості накази. Червоних перед лісом не затримувати, а випустити в ліс, допустити на цільні стріли і тоді бити: ціляти докладно і спокійно. З місць обстрілу не рухатись. Я з резервною буду кидатись у всі боки та на зади, щоби відбити загрозу.

Сміло й з галасом кидаються червоні сотні з півночі шляхом до лісничівки. Всі на конях. Кулемети отамана Хмари строчать по большевиках, які пробують втиснутися в ліс. Тоді підполк. Коноплянко, Ковбасюк, Погиба, Кохан почали раптом шалений вогонь до червоних з віддалі 50 кроків. Із-за дороги, з лісу, переїхав по червоних підхорунжий Лихо з 10 козаками та з 1 люїсом, Полк кінноти з південного боку сміло влітає на шлях, видно, з наміром допомогти своїм біля лісничівки. Отаман Хмара косить цілу большевицьку колону з кулеметів та крісів. Ми з резервою займаємо становища і з боку бємо в купу червоних, які галасують, командують, кленуть і вертаються на місці. Підтягаю два свої люїси з резерви. Сам лягаю до одного люїса і пускаю кілька кружків. Цільний вогонь робить своє, і червоні з поворотом починають втікати туди, звідкіля приїхали. Ранені й забиті червоні ще густіше встелили шлях. Отаман Хмара переслідує червоних на коротку віддаль і обертається до бою з червоними біля лісничівки. Я раптом почув стріли в долині, біля криниці, де стояли наші коні. Затарахкотів наш кулемет. Кидаюся

гущавником на стріли. Хутко я побачив спішених большевиків душ 50—60, які хотіли атакувати наші коні. Ми ручними гранатами розпорощуємо червоних. Вони втікають, сідають на коней, та кількох падає. Бачу цілу сотню червоних: вона спішилась з коней і була близько наших коноводів, а тепер втікає на північ навколо лісу.

Бій кипить далі. Мої козаки держаться міцно: ручними гранатами відбили два піші наступи, з великими втратами для атакуючих. Отаман Хмара корчами, зі своїми козаками, підсунувся до правого крила моїх козаків. Спішені червоні заатакували моє ліве крило обходом від лісничівки. Я в пору з'явився на лівім крилі, бо побачив відбігаючих своїх козаків, які, перестрашені, загинали крило. Задержую їх і втягаю до своєї резерви. Тихенько, але хутко протискаємось корчами в zagrożений бік. Я побачив червоних і крикнув: „гранати, сальва!". Після вибуху біжимо вперед і стріляємо большевикам, з крісів і револьверів, в спину з віддалі 2—3-х кроків. Гонимо большевиків на край лісу, де стоїть червоних добіса. Вмент залягаємо та з люїсів сиплемо в компактну масу: то був резервовий полк.

Час летить хутко. Сонце вже показує надвечір. Нерви й воля червоних біля лісничівки не витримали, і вони почали відїздити до резервового полку. Отаман Хмара підняв своїх козаків і почав гнатися за большевиками. За його прикладом пішли інші мої старшини. При виході з лісу цілий мій відділ почав бити немилосердно в скупчений натовп червоної кінноти. Під вогнем 12 люїсів два полки не витримали і з втратами зникли за горбом.

На місці бою знову було чимало забитих коней. Ранених большевиків майже не було, бо їх виносили санітарі з місця бою. Із забитих коней були забрані сідла. Наказую козакам деякі свої гірші сідла вимінати на кращі совітські. Разом за ці два бої здобуто на забитих і ранених конях 62 сідел, біля забитих людей 32 кріси, 2 револьвери, 1 люїс. Середньо треба брати, що большевики тоді зі складу 1-ої кінної дивізії втратили за цілий день ранених 46, забитих 55. Наші втрати — 1 козак з відділу отамана Хмари легко ранений кулею в праве плече.

Було трохи дивно дивитися, що така сила кінських трупів валяється на шляху. Ми перемогли. Большевики були досить сміливі, дуже галасливі, кричали, щось командували, мало робили, тільки зі східним спокоєм зносили втрати. Ми знали одне: треба нищити ворога тихо і спокійно. Після 2-ої дивізії я починаю давати лекцію за лекцією 1-й дивізії „козацтва”.

Зїзд всіх відділів біля „Млинка” не відбувся. Лісовому після поразки треба було набрати спокою. Байда знав від мого курієра, що зїзд повстанчих загонів не відбудеться. Хмару я маю перед очима. Лиховського на днях я бачитиму, а до Марчука й Левченка висилаю курієрів.

Виїздимо з місця бою: отаман Хмара через пашківську волость у район Староконстантинова, я зі штабом Групи прямую в літинський повіт. Дня 2 серпня були ми зі штабом в густім лісі напроти села Літинський Майдан, недалеко Монастирка. Так як 20 травня був несподіваний напад червоної дивізії, так і тепер: о год. 13-й стріляють мої вартіві в трьох місцях одночасно й біжать до нас. Бачу, що це не жарти — схоплююся і кричу: „До зброї”. А червоні

кавалеристи 20 кроків від нас – над ровом, який ділить гущавину від рідкого лісу. Стріляємо, стоячи: 7 із них падає. Дві сотні кінноти ми пішо, стріляючи, проганяємо від себе.

Раптом чуємо крик: „Ура! ура!“ – в густій грабині, де стоять наші козаки. Я кричу до своїх: „Вертайтесь! За гранати! Люїси на рів!“ Поки червоні продерлись через гущавник, впало на них з 20 гранат, затаракотіли люїси. Це їх заломило. Даю знак до атаки і першим вискакую на рів, а за мною кількох козаків. Раптом – з кущів вибігає світський старшина, а з ним 5-6 червоноармійців. Я в кубанській шапці, червоних штаних. Світський командир, з крісом „до штурму“, підносить руку, немов би хотів сказати: „гальо!“ Я палю до нього з віддалі 2-х кроків просто в лоб, аж кістка з черепа відлупилась. І мої козаки стріляють до червоноармійців, що тимчасом зникають у кущах. Я за ними вспів жбурнути ручною гранатою.

Атака большевиків заломилася, і вони почали втікати. Ми пустилися за ними в погоню. Пробігаємо біля наших коней, з яких більша частина вже відв’язана. Значить, червоні зробили помилку: замість, щоби цілою силою вдарити на нас, стали відв’язувати наші коні. Їх командир узяв мене за большевика, що його і згубило. Потім ми перейшли до контратаки – червоні здеморалізувалися, погубились в густім лісі. Тепер втікають, а ми їх переслідуюмо. „Викурюємо“ на поляну за гущавником. Вони біжать до того ліску, звідки я тоді 20 травня кинувся був пробиватись через большевиків до 200-300 душ. Хутко кладемо люїси на рів – залягають добрі стрільці лягають добрі стрільці і переслідують большевиків ще

кроків 300—400 вогнем. Під Дяківцями бачу льорнетою повно підвід. Кажу кулеметчикам і їх почастувати. Після кількох серій підводи пішли врозгін.

По документах забитих стверджую, що перед кількома хвилинами ми бились з винницькою школою піхотних червоних командирів. Забиті кінні були також із Винниці — з відділу ППУ. Застрілений мною „красний командир” був у школі курсантів комендантом 1-ої роти (сотні).

Після цього другого випадку почав я підозрівати, що нас хтось спритно слідить, а потім так підведе червоних близько, що ледве за зброю встигнемо вхопити. І план червоних, що знали докладно наше місце, був сміливий, простий, але цілком можливий до зреалізування: рідким лісом атакує нас 2 сотні кінноти, як демонстранти, що абсорбують нашу увагу. В той час дві сотні вперед, 3-тя в резерві, підкрадаються гушавником іззаду і неочікувано нас заскакують. Сила 3-ох сотень курсантів в той спосіб могла нас накрити навіть напівсонних. Треба признатись, що з боку гушавника не було нашої стійки. Червоні курсанти без шороху підкралися на 50—70 кроків, лише густий ліс, наші коні й негайна наша реакція не дали можливості нас заскочити.

Пор. Кохан натискав свій цілий „механізм” і від 20 травня працював над тим, хто тоді підвів до нас так близько червону кінноту. Тепер він приходить до мене й каже, що вже догадується. Він бачив серед втікаючих курсантів цивільного типа, який білсю хусточкою закривав чорну бороду і біг підобравши не то „халат” жидівський, не то рясу. Отже він підвів з цього боку большевників, звідки саме вони

ніяк не могли з'явитись без помочі якогось лісового чоловіка — агента.

Вечором у селі Сахнах довідуємося, що аматорський гурток при лознянській цукроварні робить сьогодні вечором виставу. Початок вистави с години 9-йй вечором, є оркестра, добрий буфет, а після вистави будуть танці до ранку. Маю перед собою оголошення. З розвідів знаю, що там є охорона цукроварні біля 70 піших і командант цукроварні, присланий комуніст, але людяний.

Кажу до своїх старшин і козаків після вечері, що ми поїдемо на виставу в Лозни. Виїзд негайно, поки брами не замкнені і вартових не поставлено в цукроварні. Коли ми будемо на терені цукроварні, то негайно ставимо всюди свою варту на брамах, при управі, касарні. Пунктуально о 9-йй вечором, коли більшість большевиків буде в театрі, половина відділу ввійде на виставу під проводом О. Грабарчука й стане озброєна іззаду під стіною. Друга половина назовні. Я зі своїм цілим штабом та охоронниками піду на перші місця, сядемо і будемо дивитися на виставу, не звертаючи ніякої уваги ні на команданта, ні на його залогу.

Ми так і зробили. Тихо виповнили салю мої козаки зі зброєю готовою до стрілу. Цілий штаб, в довгих військових плащах, дзвонячи острогами, висунувся наперед. Мій ад'ютант підійшов до директора з проханням дати місце для нас всіх. Командант цукроварні, малий, рухливий чоловічок, встав і хотів щось питати сот. Ковбасюка, але ад'ютант спитав його: „Ви, таваріш, будете комендант?" — „Так, я, а

что?" — „Отаман Орел велел мне предупредить вас, чтобы вы не волновались і сіделі спокійно до кінця представлення".

Комуніст сів, але одним оком дивився на сцену, а другим у наш бік.

Скінчилась вистава. Аматорки й аматори нам були знані. Вони й нас пізнали, але грали тремтячими голосами до кінця. В довгій салі був увесь час піднесений настрій і страх, щоб не наступила сутичка. Та після вистави, не сказавши нікому ні слова, ми вийшли, сіли на коней і зникли. Дорогу показали на Багринівці, а потім віхали в ліс, обіхали село Лозни зі заходу й повернули в бік буцнівського лісу. В ночі перебралися ми в село Гуту, де здобули трохи продуктів і стали на денний постій.

Вечором прийшов до мене один селянин і каже, що службовець летичівського повітового Ревкому хоче мене конечно бачити. Він українець, б. боротьбист, а тепер комуніст, однак людям кривди не робить. В Гуті живе зі своєю дружиною-українкою. Беру сильну охорону зі собою, кількох старшин, і заходимо до цього комуніста-українця. Вітаємось. Господар дому лежить у ліжку.

— Ви, товаришу, нас запрошували? — питаю.

— Так, але вибачте, недомагаю й лежу в ліжку

— Хорим людям зайва гостина шкодить — кажу, — тому уважаю ваші запросини нетактовним посуненням.

— Ще раз вибачте мені, панове, але я хотів поділитися з вами, як з українцями, певними думками.

— Ми слухаємо вас, товаришу — говорю.

— Може закусите, панове і вніпете за моє здоров'я?

— Ми не формалі — можемо випити й закусити разом з господарем — каже сотник Ковбасюк.

— З господарем-комуністом і це трудно було б зробити, тому дякуємо за гостинність — відповідаю. — Прошу мені виразно сказати про ціль ваших запитань. Цікавість? Га? А щоб менше було й сміливості у нас, то ви хорим прикинулись, аби ми вас із хати не вивели? Ви запитали до себе таких, перед якими Комуністична Правобережна Україна дрижить, а самі в ліжку? А чи ви знаєте, що від вчорашнього дня, коли я помилював команданта лознянської цукроварні — комуніста, то це перший, а ви останній випадок, що комуніст мене побачив і живе. Гаразд.

І ми вийшли з дому.

Я ледве не стрілив йому в лоб, але мені заїмпонувала його відвага. Знав я також, що це запрошення з наказу його влади, і тепер напише він великий звіт: отже ще й тому я залишив комуніста живим, щоби він міг здати це справоздання. На другий рік, коли вже наша боротьба прийняла інші форми, я дуже шкодував, що не знищив цього сміливого большевика.

Подібний випадок був і в селі Голенищеві, летицького повіту. Там так само пристав у прийми до господаря-українця большевик з Богунівської бригади. Таращаніська і Богунівська бригада — це військові частини партизанського характеру, сформовані большевиками десь у районі брянських лісів з наших „самоотвержених малоросів" — збольшевичених українців. Здеклясований, буйний большевицький елемент з цілої України був спрямований до цих бригад. Під впливом спритних агітаторів

комуністи виробили з них справжніх яничарів, які сліпо, з фанатизмом і садизмом помагали нищити в Україні всі прояви національного і українського руху.

Коли „червоні негри” зробили своє діло, то мусіли відійти, бо ж не дурні москалі держати в Україні чисто українські, хоча б і комуністичні військові відділи. Обидві бригади були сформовані з несвідомих звичайних армійців, яких опісля розкинули по московських частинах, а спритніших повітові Ревкоми взяли до себе на посаду, причому виконали таємний наказ — поженити цих відважних партизанів по українських селах. В той спосіб молоді новоженці брали під свій вплив села, були очима й ухами комуністичної влади. Ці люди нас остерігали, але проти нас не виступали, коли ми мали силу, селян не оскаржували, а ждали. Та коли побачили, що перевага переходить на бік червоних, тоді показували свої пазурі проти нас та селян сусідніх сіл. Ми плювали собі в бороду, але безсилі були досягти своїх яничарів 20 віку. Висновок звідсіль ясний: своїх, які перейнялися ворожими ідеями та тим ідеям служать — треба знищити. І не раз говорив я своїм старшинам та козакам, що коли б не було серед нас запродавців, не було б і неволі.

Учителька з Вербицького Майдану повернулася з Волині від отамана Петрика. Вона мала вражіння, що у проводі Волинського Повстанчого Руху стоїть провокатор. Описувала, як виглядає отаман Петрик: середнього росту, ходить в селянській одежі, має довгу, чорну бороду, і не має зброї. Коли говорить до селян, то в його голосі брешуть нотки безапеляційності і апостольського післанництва. Одним

словом, Петрикові скорше лицювало б бути протоєреєм чи ігуменом. Бачила ця моя кур'єрка і кількох співробітників Петрика. Серед всіх них якесь дивне пригноблення, хоча умови там доволі легкі. Наприклад, в селі збирається 100 хлопців зі зброєю, роблять вправи в селі, розійдуться по хатах, і ніхто не видає їх. Про це в нас і подумати годі.

Отаман Петрик дещо вислухав про подільських повстанців, про себе і свої організації нічого не сказав і нічого не передав. Він ніякими зв'язками не цікавився й ніби то боявся, щоби хтось про нього не довідався, та не вплинув на позбавлення чарів, якими обкутував волинських „дикунів". Серед селян учителька чула, що вони шанують авторитет повстанців: Дідковського, Костюшка й інших більше, ніж авторитет „поручника" — отамана Петрика. В останній час почалися арешти серед повстанців, які нічого не зробили, нікого не забили, а лише один гріх мали — що ш хтось дав був зброю, втягнув до організації» а тепер видає партіями большевицькій владі. Є підозріння, що це робить сам Петрик..

Я маю своїх людей в ПТУ в Житомирі та Бердичеві. Даю завдання пор. Коханові перевірити волинського отамана. Може ще встиємо поїхати у волинські ліси під Коростень і здемаскуватч цього афериста родом з Херсонщини. Я задавав собі питання, чому він не згинув під Базаром? Лише 50 шабель кінноти урятувалось, а всіх піхотинців большевики переловили. Може він раніш здезертирував, а може його, як одного з агентів, які оснували сіткою Тютюнника, звільнили й дали відразу

місце провокатора почстанчого руху в такім важнім стратегічнім вузлі, як стація Коростень.

Кур'єрка до от. Карого не вернулася: її арештували в бердичівським повіті кілька днів після її прибуття. Отамана Карого вона вже не застала бо на Великдень цього року вийшло таке: Підпол. Карий — Яворський зайшов до одного хуторянина. З ним було декілька старшин і козаків. Господар був такий „гостинний" і так напоїв горілкою всіх, що повстанці задрімали, а він, вийнявши револьвер отам. Карому, пострілив його в обидві ноги, при чому сонних повстанців пов'язав перед тим з допомогою своїх хатних, а наймита післав до Козятина по большевиків. Вони, з'явнвшись, забрали всіх повстанців разом з позбавленим можливості ходити, отаманом. Це була пімста того селянина за те, що в 1919 році отаман Карий розстріляв його рідного брата, у якого був на Великдень.

Коли Карого вели в Києві на розстріл то він голосно кричав: „Я, отаман Карий йду на смерть за Україну. Попався катам по глупому, тому передайте всім повстанцям, щоб не були такі дурні!" Нехай земля буде пером цьому повстанцеві, бо цю землю рідну він кохав понад усе.

Прийши вістки і з Катеринославщиня, що червоні врешті прикрутили хвоста відомому Махнові — анархістові. Вже не помагала його тактика вганятися по степу тачанками. ГПУ випихало щораз більше своїх агентів до „батька Махна", здеморалізувало його силу і навіть „гвардію" — „чортівську кінну сотню". Багато Махнівців, коли під прикриттям ідеї анархізму чимало

награбило, пішло на амнестію до червоних. І населення було вже перемучене й не дуже сприяло шаленому Махнові. Під натиском і терором червоних селяни перестали боятися махнівців. Літом він залишився тільки з найближчими своїми прибічниками і штабом. Большевики не давали йому ні хвилини спочинку, а врешті так його притиснули, що дні й ночі гнався він до румунського кордону на Дністер, через який ледве вдалося передістати, коли червоні були над берегом. У цей спосіб урятувався один із буйних степових типів. Махно був цікавою індивідуальністю. Не маючи ніякої ідеї, виніс з царської каторги ідеї Кропоткіна та Бакуніна та став їх впроваджувати практично в життя. Накоїв він чимало Україні лиха, саме розбудженій у вогні — підсилюючи анархію і руйнуючи запілля, коли приходилось воювати з ворогами. Та коли б була тоді рука, що змогла би, як колись гетьман Богдан Хмельницький, взяти його за чуба — хто знає, чи не вийшов би був із нього новітній Кривоніс на пожиток Батьківщині. А так воротам на користь . . .

V.

Зі села Гути Ідемо в ночі знаними шляхам в район, де працював Яковина.

Підпол. Коноплянка хоче конче відвіти свою родину.

Заїздимо до емеритованого підпол. Покерта з кількома козаками, а відділ залишили ми пів км. позаду. Батько Коноплянка просить мене щоб його прийняти до повстанців, бо тут йому немає що робити. Запитую старого Коноплянка чи він добре продумав, що значить його крок, та чи здоров'я дозволить 62-літній людині зносити всі ці труди — голод, холод, нервові потрясення? Відповідає, що його рішення невідкличне, що він хоче посвятити рештки свого життя Україні відімститися за стареньку дружину, яку большевики розстріляли на Херсонщині. Згоджуюсь і даю старого повстанця під опіку його синові.

Маруся відкликала мене набік і каже, щ бажала б жити десь окремо, бо в тому домі нервова атмосфера. Дружина Коноплянка і її сестра Поля денервуються та нарікають, що ними, мовляв і чоловіки не цікавляться. Я сказав Марусі заждати ще декілька днів, ми будемо вертатися, тоді знайдемо інше приміщення. Підполк. Коноплянка я підганяю, бо час нам виїздити — далека дорога. Коли ми

їхали з відділом, то Коноплянко довгий час мовчав, а потім звернувся до мене. Каже він, що нам конечно треба забезпечити свої родини та вислати їх за кордон. Безумовно думка хороша, але ми не маємо грошей. В чужій державі, поки буде праця, треба мати гроші в золоті, а де їх взяти? Тому нехай буде, як доля судила. . .

Приїздимо в район сіл, де був осередок руху отамана Голюка. Довідуємося, що відділ Голюка є в ліску „Діда“, який любив повстанців і помагав їм чим міг та скільки міг. Всі мої старшини і козаки любили щиро цю типову українську родину — діда й бгбу, в самотній хатині в лісі. З отаманом Голюком ми також буди кілька разів в хаті тих милих, добрячих старих істот. Чи живіть вони? За багато часу пройшло і застарі вони були, щоб вижити. І прокляте ГПУ не дало їм вмерти звичайною смертю, хоча обоє стояли над могилою.

Зустріч з отаманом Голюком була сердечна. Давно ми бачились. Він нагнав уже страху червоним. Не лише відбував удари, але й сам завдавав їх. Не так давно заатакував Кам'янець і здобув залізничну станцію, де наробив чимало шкоди больтаєвикам. Про свою діяльність отаман Голюк розповів у подробицях. Мав уже 80 кінних повстанців.

Я післав козаків за начальником Відділу Пропаганди. Приходить Яковина в товаристві двох козаків і приносить зразки своєї і моєї праці, видрукованих на шпалірографі і гектографі. В розмові порушуємо з Яковиною актуальні теми, на які можна малювати карикатури. Я даю йому ще цілий зшиток написаних наказів, відозв, оголошень. Ті,

які вже були готові, я вечорі забрав і розділив між старшин і козаків обох наших відділів, щоб вивішувати ці пропагандивні речі по селах і роздавати селянам, большевикам, комуністам.

Наша реакція була дуже на часі, тому я на казав заангажувати людей на місцях, щоб можливо ширший район охопити своїм друкованим словом. До речі, мені показує отаман Голюк відозву кам'янецького повітового Ревкому та летичівського пов. Ревкому до місцевого населення. Там говорилося про те, що ми є „пахолками польської буржуазії, що маємо польські плащі, а французькі фабричні знаки на кулеметах; що отаман Гальчевський, який презвався Орлом, є поляк, його батько польський генерал і дідич, тому селяни не повинні Орлові-Гальчевському вірити і помагати, бо то було б нещастя для селян і робітників, колиб Гальчевські опанували країну і взяли її у панське ярмо. Повстанці кажуть, що вони нищать лише комуністів, а подивіться, кого вони знищили: представника бідноти тов. Ревуцького, селян таких то і таких". При кінці був, ще заклик до боротьби з повстанчими бандитами.

Згадуючи про вбитих селян, відозва не згадала, що то були секоти і агенти ГПУ. В тих відозвах зовсім не згадувалось жидів і москалів та військових, які згинули в боротьбі з нами. Їх тіла совітська влада розвозила по всіх містах і містечках Поділля. На площах, де колись відбувались наради, стоять камінні стовпи, завершені п'ятираменними червоними зорями. Рік-річно, в день жовтневого свого свята комуністи згадують цих

„героїв", що ми їх винищували, як шкідливих скажених собак, за те, що були ворогами української нації.

Всі козаки та й селяни кількох повітів, знали моє родинне й соціальне положення, бачили вони нераз, як ми „шинелі" брали в большевицьких магазинах, а кулемети не з французькими, а англійськими печатками, ми відбирали у тих самих большевиків. Всю зброю, сідла, коні, набої, обмундування ми здобували від окупантів. Наша засада така: кінджал дає в руки револьвер, — револьвер здобуває кріс, — крісом здобувається кулемет, а кулеметом опановується гармата, а все разом дає повстанцям міста, знаряддя і владу.

Такі відозви видрукували всі повітові Ревкоми, де діяли мої повстанці. Мені навіть подобалось, що губерніяльна влада диригує своїм повітам, щоб ті боролись з нами, крім зброї — друкованим словом. Отже і я починаю боротьбу з окупантами вогненним словом.

Цікаве було тоді явище. Наприклад, жиди з Літина, Ялтушкова, Бару, Летичева, хотіли вступати до мого повстанчого відділу. Це тому, що я був противником всяких погромів і грабунків. Жиди це пересвідчили на собі і хотіли „віддячитись", щоб їхні люди були серед повстанців. Особливо розголосила про нас одна жидівська родина, яка їхала з Америки до Проскурова через Літин на Летичів. Тут ця родина була затримана, бо проектувалася засідка. При ревізії мої старшими знайшли в жидів 25.000 доларів і питалися, мають з цими грішми робити? Я казав гроші віддати. По дорозі зустріли їх большевники: не то

гроші й речі забрали, а навіть пончохи з жидівок постягали. Та до повстанців я ні одного жида прийняв. При штабових сотнях був 1 циган і двох москалів-старшин, однак не довго вони буди з нами. В бою 20 травня всі „національні меншини" пропали без вісті. Так було з поручником Капустяном, пор. Димінським. Був один Димінський - українець в ранзі хорунжого, який нічого не мав спільного з Димінським-москалем. Тих обидвох росіян, а скоріше — малоросів, вишукав десь у летичівському повіті пполк. Коноплянко. Вони з'явились і зникли, як метеори, за лісом, де був бій.

По багатьох залізничних стаціях було чимало моїх симпатинів. Серед службовиків я мав багато телеграфістів — своїх хлопців. Посилаю стежу в одне місце з пор. Коханом на зустріч з моїми інформаторами зі стації Жмеринка, які затримались на стації Вовковинці. Приїздить пор. Кохан і каже, що є повідомлення, що воєнком С. С. С. Р. Троцький проїздитиме до Проскурова на перегляд частин 1 кінної дивізії. Подає такий відпис розпорядження штабу 1. кінного корпусу, щоб не їздили тепер меншими відділами, як двополковими бригадами кінноти.

Думаю, що його зробити? Адже така груба риба, сам Троцький, рідко буває в наших краях- Приїхав тепер, але як він смів показатись у повстанчий район? Що не буде, але цей пархатий жил з України, що в подяку за хліб, на якому виріс, залив її кровю, мусить дістати научку. Інформатори кажуть, що Троцький їхав з Києва в той спосіб, що один панцирний потяг був попереду сальонки б. царя Миколи II, в якій сидів цей Лейба зі своїм штабом,

а позаду їхав другий панцирник. Щоб б. царську сальонку можна було боронити безпосередньо, то вона була між панцирними вагонами, в яких сиділа залога з важкими кулеметами та ручними гранатами. Напевне ще з більшою парадною їхатиме Троцький до Проскурова. З великими руками його не візьмеш, коли він навіть гавбиці має на своїх панцирниках та два поверхи кулеметів. Придумую іншу штуку. Отамана Голюка залишаю з тим, що біля 22 серпня зустрінемося на загальних зборах загонів. Я маю поручника — підричника Петренка. Питаю його фахової ради. Петренко каже, що треба вибухового матеріялу кілька кг., машинки до запалення, біксфордівського шнура, розміряного на час спалення, коли надїздитиме паровоз з сальонкою. Треба буде закопати під шинами тору залізничі пероксидні, або тротиль. Роботу провадити виключно вночі і добре замаскувати.

На щастя, маю 25 кг. пероксидіни в сидлах при запасових конях. Цієї кількості мусить вистарчити. Доручаю спритнішим козакам дістати машинку в якомусь місті, або містечку. Коли є потреба і наказ, то козачня все дістане. Машинку з коробкою, що витворює іскру, дістали на другий день мої козаки в Жмеринці, а сьогодні вже йтиме праця на торі з вечора до ранку. Відділ стояв в 3-х км. від Вовковинець і стації. Над тором був густий лісок. Там стояли в глибині лісу, в ярі, наші коні.

Лише Петренко закінчив з козаками працю і при світлі дня докінчив маскування, як почали вздовж тору їздити кінні большевики, а недалеко на переїзді станула тачанка. Дістаю відомості зі стації, що поїзд Троцького

вийде сьогодні рано, тому совітська кіннота так пильно стереже залізничного шляху. Ми залишились. Інформую козаків, щоби вони були при конях, щоб ті не їржали. Раптом о год. 10-ій ранком чую стріл в лісі. Большевики, які їхали тором, здригнулись, стали, а потім скоро понеслись до переїзду. Біжу на місце і бачу підхорунжого з полку Костя Гордієнка, теперішнього мого повстанця, як лежить на траві з простріленою головою. Він сидів у гурті козаків і грався в „американку" з наганом: вийняв 5 куль, а лишив 2 набої. Потім крутив барабаном — за котримсь там разом барабан так повернувся, що револьвер ненадіжно вистрілив просто в голову.

Що за випадок? Я ледве не бив тоді конаючого підхорунжого, який зіпсував цілу справу. Адже стріл в лісі над тором налякав червоних. Вони за деякий час прийдуть сюди з облавою. Даю наказ зірвати тор залізниці. Вище лісу вилетіли підклади з кавалками шин. Беремо шатро між два коні, кладемо нещасну жертву і відїздимо. На полудневім кінці лісу викопали козаки яму, настелили сіна і спустили туди свого товариша. Тихо ми відмовили „Отче наш" і негайно виїхали з лісу, по яким червоні вже стріляли.

Лейба Троцький таки до Проскурова не поїхав, і зі Жмеринки трусливо завернув до Кисва, де видав наकाа військам К. В. О. (київської військової округи): „Приказиваю унічтожить петлюрівських гадоф! Л. Троцький". Уф! Сердитий був Лейба! Отже тільки сліпий випадок урятував цього парха, шо десть сік зубами зі страху і злости.

Перебралися ми за залізницею на північ. Тут козаки на Вовковинецьких хуторах затримали одну бричку, якою їхало молоде подружжя з кількалітньою дівчинкою. Вони доїхали з Одеси через Жмеринку до Вовковинець. Муж тієї пані служив в Губчека Винниці, потім в Губчека (тепер ГПУ) Одеси і в обидвох катівнях був катом. Виглядав мізерний, блідий, немов вимочений в якомусь квасі. Жінка його — українка з Летичівщини — дуже миле робила вражіння, донечка немов янголятко. У большевицького ката така жінка і така дитина? Аж дивно! Задержуємо того чоловіка в себе з приводу „неформальних документів", а жінці кажемо їхати до своєї матері. Козаки відрухово, знаючи, що вона не побачить свого чоловіка, а дівчинка — батька, почали кидати в бричку світські гроші і наскидали кілька мільонів рублів. Тоді можна було за 100 рублів купити 1 фунт масла.

Жінка поїхала в найкращій вірі, що її чоловік хутко повернеться, але ми його взяли на допит. Тоді кат признався, що він у Винниці розстріляв тисяч 5 і в Одесі не дармував так, що разом з офісами фльоти буде тисяч 6 розстріляних. Даю наказ, щоб цей кат отримав належну кару.

З ловнянської цукроварні приїзять тепер охоронники башкірці на Вовковинецькі хутори. Є їх душ 100. Вони не ощаджують навіть 12-літніх підлітків і насилують, тому всі жінки при їх появі і дівчата втікають. Я собі це запам'ятав. Довідуємось, що попередню охорону цукроварні влада відкликала, команданта віддала під суд, а на його місце призначила кінних башкірців і татарів з новин командантом, який все дозволяє своїй воякам.

Посилаю підхорунжого Харка по Марусю, щоб її з товаристві кількох довірених козаків він забрав і перевів на хутір, цілком захований в перелісках над долиною. Таким робом Маруся від Тані яких $3\frac{1}{2}$ —4 км. на північний схід, але Коноплянкова, здається, не знала, де є Маруся на Вовковинецьких хуторах. Я вже вспів переговорити з господарями, поки поїхав Харко, і Маруся лишилася сама, а ми відїхали.

На постій стали ми в лісі $\frac{1}{2}$ км. від того хутора, де була на новім місті Маруся. Ніч перебули ми спокійно. Мали сало й хліб для себе та обрік для коней. Коноплянко й Ковбасюк почали мені говорити, як я так можу серед козаків бути, коли Маруся близько, і господарі могли б добрий обід зготовити, бодай для старшин. Я під їх намовою післав на хутір підхорунжого Харка, щоби приготували господарі на 8 старшин обід. Перед півднем ми зайшли у хутір. Ледве зіли обід, коли влітає блідий господар і каже, що зі сотня большевиків підїздить до хутора, а решта йде долиною й поза хутір горбом.

Коли ми вискочили з хати в корчі, то червоні були на подвірі і щось питали господарів. Корчами бігом ми перескочили впору долину й прибігли до місця постою. Большевики звернули дорогою ліворуч, переїхали біля лісу, де ми стояли і поїхали далі. Був то якийсь полк 1 черв. кінної дивізії. Ми могли його добре потріпати, але дали спокій. Я звернувся до старшин і спитав, чи смакував обід, а на будуче застерігся, щоб не докучали мені такими кулінарними справами. Вечором того дня їдемо в дорогу. Виїздимо з ліску і доїздимо до дороги, яка

провадить до стації Комарівці. Я їхав спереду і побачив колону большевиків.

Чую оклик: „Стої! хто їдет?" — „Свої" — відповідаю й стріляю в найближчого. Сталася дивна річ: мої козаки в більшості завернули коні і поїхали в один бік, а червоні почали втікати в другий бік, аж кукурудза шелестіла.

Мій стріл не пропав на марно, бо я побачив забитого коня з сідлом, але за большевиками і слід простиг. Коли б мої були не втекли від неочікуваного стрілу, то можна було б вночі погонити червоних і відучити від нічних мандрівок. А так ми лише в кількох пігнали червоних з кіннотою і завернули. В той час вже були зібрані мої „хоробрі" повстанці. Прочитав я їм добру науку, і ми поїхали в район села Літинки.

Ранком біля 10 серпня пор. Кохан просить мене, щоб наш постій був недалеко Монастирка, бо має він там пильну справу. Я згодився. Кохан взяв зі собою 10 своїх козаків і кудись пішов. Повернувся по кількох годинах та привів якогось монаха з чорною бородою.

З реляцій пор. Кохана виходило, що коли ми стояли б лісі недалеко Монастирка, то цей монах скрадаючись, став стежити за місцем нашого постю. Та пор. Кохан зі своїми козаками слідкував за ним здалека. Монах підглянув, де ми стоїмо, і хутко пустився до Літинецького Майдану, але козаки перехопили його і привели назад.

Цей монах був москаль аж з Пензенської губернії. Він признається, що слідкував за нами з наказу большевицької влади. Його забрала була чревичайка до міста Винниці, передягнула, почала лякати, розстрілюючи на його очах

людей, і це так вплинула, що він впав у „іскушення“ і згодився доносити про українських „бандитів“. Саме він видав нас 20. 5. і недавно курсантам... Коли большевики з'являлись в цій районі, то його завжди викликував цивільний „товариш“ і змушував ходити по лісі. Якщо тільки коли побачив повстанців, то через Лїтинський Майдан, через одного сексота, який їхав конем до лїтинського ІПУ, подавав вістки далі. Під тортурами монахів мусів видати свого співпрацівника. Я післав негайно козаків по того сексота. Понурого дядька привели звязаного. Перед вечором обидва зависли в лісі на грабках. Решті кацапів з Монастирка наказав я виїхати, при церкві в тому лісі залишилося тільки трьох монахів-українців.

Небо заволіклося хмарами, почали бити громи, блискавиці прорізували осліплюючими батогами небо. Буде вночі буря. Ми всі на конях під лісом. Збираю козаків і старшин, кажучи, що нехай там буря, але ми мусимо покарати насильників. Буря нам лише допоможе, тому гайда до Лознів.

Підїздимо. Ділю спішених козаків на групи, призначую провідників. Перелазимо через мур, підпираючи один одного, по військовому. Маємо одну ціль — касарню башкірців.

Підкрадаємось групами до неї. Дощ ллє, як з відра. Дві стежі пішли покінчити з башкірською вартою при брамах. Вартівника при дверях касарні схопили за горло. Питаємо його, де мешкання команданта. Показує. Пів сотні моїх козаків вскочило в касарню — захопили зброю, будять башкірців та вяжуть парами. Козаки приводять вартових від брам будинку Управи. Врешті волочуть команданта

цукроварні — татарина. Ставлю свою сторожу назовні. Вікон касарні таксамо пильнують мої хлопці. Світиться електричне світло, Починається допит. Питання, хто насилував жінок і дівчат? Мовчать. Щераз питаю, хто з них в часі виїздів насилував жінок і дівчат по хуторах? Коли не скажуть, то всі будуть скастровані. Коли видадуть тільки винувників, то тільки ті понесуть кару.

Грожу й наказую починати від команданта цукроварні. Башкірці почали тоді видавати один другого й плакати — заводити по вовчому. В той спосіб одні других видали душ 35. Я наказав всіх їх покарати, а решті нічого не зробив.

Мої козаки забрали 15 кращих коней з сідлами і всі шаблі та кріси. В год. 2-й вночі ми виїхали з цукроварні. Після цього випадку далеко рознеслися легенди. Серед большевиків ходили чутки, що комкорові Прімакову я ніби то прислав повну скриньку на доказ... Пізніше видала військова влада наказ, щоб не озлоблювати населення. І дійсно, потім я не чув уже про насилування червоноармійцями наших дівчат.

Після постійних небезпек і нервової напруги прийшла моральна криза й до штабових сотень Причини цього явища були різні. Старші козаки мали за собою світову війну, службу в Українській Армії і війну з большевиками, а тепер вже третій рік стоять щоденно в обличчі смерті в рядах повстанців. У дома вони мають жінок, дітей і знищене агентами ГПУ сяке-таке господарство. Тепер вже місяць серпень, а там сумна осінь надійде і зима зі снігами та морозами. І знову в лісах, на снігу і студені. А коли ж кінець?

Цього ніхто, навіть їхній отаман, не знає й не скаже. Всіх повстанців жде один кінець — смерть ти хочеться. Манить життя і в найгіршій біді, лише, щоб була певність, що того життя ніхто не відбере. Немає мови і про опіку на випадок поранення. Ніхто не дасть нагороди за божевільну відвагу й хоробрість. Коли ж смерть буйне це життя прикоротить, то не буде людського похорону, не заплаче родина, лише товариші закриють очі і без домовини покладуть у землю.

Що там отаман і старшини не говорять про иебшпеку амнесії, але козаки бачать, що амнестовані живуть „спокійно" вдома, і большевики їх не займають. Про всі радощі „амнесії" говорять амнестовані козаки батькам і родині своїх повстанців. Коли я дам відпустку повстанцеві до дому, то звідтам він приходить сумний, понурий. Збирає такий відпустковець своїх приятелів га оповідає, що казав амнестовець його батькові, мамі, жінці, братові, сестрі. Розмови ведуться так, щоб отаман і старшини не бачили та щоб заушники отамана не підслухали. Захитані душі нараджуються, хотілося б піти з признанням до влади, і страх огортає, коли то є правдою, що говорив отаман: амнестовані козаки живуть доти, поки інші козаки при отаманові. Більш активні старшини і підстаршини, коли б амнестувались, то жили б поки живе отаман. Коли б його не стало, то всіх амнестованих червоні вистріляють. Це ж жидівські і московські голови є в ГПУ. Вони вміють чекати і ніколи провини нікому не подарують. Вони вже дискутують над проектом закону про смертну кару для малолітніх. В їхнім кодексі немає задавнення провин: і по 50 роках бідний „гой" мусить

відповідати перед жидівсько-совітським сінедріоном в ГПУ, хоча б і протягом півстоліття пальцем не кивнув ти проти „пролетарів", які мають в закордонних банках мільйонові конта.

Пустив я всіх козаків з Літинки на відпустку додому на одну добу. Пройшло дві доби, а їх немає. На третій день в куріні під Сахнами з 10 повстанців з Літина — припадково мої козаки, знайшли 5 козаків, а друга п'ятка зовсім не прийшла. Питаю підхорунжого Рарогу, де решта? Він мнеться, а потім каже, що половина пішла до ГПУ на амністію. Чому вони, на чолі з Рарогою, пропустили добу і тепер не хотіли явитися? Видко, таксамо роздумували над амністією, але не знали, куди рішитися. Пізніше я довідався, що то була правда: пішла перше партія дурніших і сміліших, ждали ці тут на результат — та я довідався і перешкодив. Характеристично, що на амністію тягнуло всіх бувших шепелівців.

Своїм певним козакам і пор. Коханові даю завдання пильно уважати на прояви життя в штабових сотнях та дух цілого відділу. 15. 8. має відбутися зїзд всіх повстанчих відділів у лісі в районі Буцни — с. Гути. Щоб цього місця не демаскувати, я перейшов з цілим відділом на Барсьхї хутори, де ми стояли за залізничним шляхом. Рано мені доносять, що 15 козаків з Кипорового Яру, під проводом Ониська Грабарчука, вночі самочинно відїхали. Куди? Хіба не на амністію? Видко, що й серед моєї „гвардії" є бакцилі, які деморалізують найкращих козаків. Підставою могло бути те що козаки зі Слобідки й Кипорового Яру вже півтора місяця не були в своїй околиці й не бачилися з ріднею. Чому ж мені не сказали?

Ці люди є зі мною вже 2 роки. Кому ж тепер вірити. Нікому!

Вчинок Ониська не давав мені спокою. Відтоді я почав, по нараді зі старшинами, завжди ставити при собі вартових із „жандармерії“ пор. Кохана. Крім того утворив окрему групу з козаків, яка на мій знак мала негайно реагувати. Це були засоби обережності, щоб свої неочікувано не зробили з цілого штабу „подарунку“ ГПУ: такі випадки на повстанні вже бували. Мої охоронники — Харко, Лихо, Король постійно слідкували. Самоволою я рішив суворо покарати. Я знав, що Онисько Грабарчук, молодий хлопець, з поривом, гарячий, мало думає і ділав під чийось впливом. Довго він сам не поїздить в цій атмосфері „малої війни“: комуністи не дадуть йому їздити 15-особовим збором і гонитимуть його день і ніч. Тоді він сам мене шукатиме, бо не з його головою бути тепер самотійним повстанцем.

Завтра зїзд загонів північного Поділля. До отаманів Левченка і Марчука я післав звязкових і організацій. Це добре, що в часі кризи в моїм відділі відбудеться зустріч чотирьох отаманів. Дух їхніх відділів вплине на моїх людей. Ще маю зі собою 75 козаків. Ідемо в ліс під село Голенищівський Майдан, де стоїмо цілий день. Опівночі перекидаємось на місце зустрічі отаманів. Ми приїхали перші. Виставляємо варту з козаків, які знають всіх отаманів, старшин та козаків у інших ьдділах, щоб не було стрілянини між своїми. На всі сторони висилаю переодягнутих козаків з револьверами та гранатами, щоб

заздалегідь вийшли на зустріч і запросили до нас тих, що приїдуть.

Приїждить отаман Байда-Голюк. Вітаємось. Говоримо. Ждемо інших. Другим по Голюкові показався відділ Хмари. Чомусь вартові взяли відділ Хмари за большевиків, бо ті їхали тюпком з голими шаблями. Впало кілька стрілів. Ми хутко зльокалізували непорозуміння. Вже нас є трьох і кожний має 75—80 шабель. Приїждить отаман Лиховський з 60 козаками кінними, а душ 30 залишив на місці, бо вони не мають коней. Думаю, чому ми не забрали з 50 коней в лознянській цукроварні від башкірців. Даю отаманові Лиховському зайвих своїх коней з сідлами, і нехай він має свій відділ 75 козаків на конях після зїзду. В напрямку стації Вовковинці ми почули стрілянину. Це напевно отаман Лісовий нежданно спіткався з червоними. Відходячи, він спровадить червоних на місце нашого постюю. Тому підпорядковую отамана Лиховського отаманові Голюкові і кажу, щоб останній вирятував з тарапат отамана Лісового. Голюк місцевість добре знав. Негайно два відділи посідали на коней і зникли.

Отаман Голюк наскочив на відділ комуніста Каші від заду й негайно заатакував. Лісовий зорієнтувався і з другого боку пішов на шаблі. З 300 червоних всі три отамани зарубали 30 червоних і зловили 12 коней. Большевик Каша, колишній червоний партизан, ледве урятувався з рештою своїх, втікаючи аж під місто Бар. О год 10 ранку приїздить. Отаман Лісовий має 65 козаків на конях. Після звітів всіх ад'ютантів є нас всіх 27 старшин і 354 козаків, 42 ручних

кулеметів. Коли б додати ще кінних отамана Левченка та отамана Марчука, то було б 500 шабель напевно Інший на мойому місці додав би ще одного нуля, але я подаю число, яке було в дійсності.. Можу одно твердити, що моральна вартість тих людей перевищувала дух совітської регулярної армії в 10 разів.

Після розмов начальників штабів з моїм начальником штабу, ад'ютантів окремих відділів з сот. Ковбасюком, я зібрав всіх отаманів на окрему довірочну нараду. При мені був лише сот. Погиба, як мій заступник. Я сказав отаманам, що висилаю за-кордон до Головного Отамана куріара з проганням відвистити всіх старшин в рангах та за інформаціями: підіймати загальне повстання, чи провадити боротьбу так, як досі? Чи є надія на інтервенцію других держав у випадку поширення повстанчого руху в Україні, чи ми будемо самі собі радити? Прошу також Головного Отамана за повновласті в повстанчій акції затвердження моїх підвищень повстанців до ступня підхорунжих за бойові заслуги. Курієр відіде завтра 16. 8., а повертається за 10 днів, т. зн. 25-26 серпня. На ті дні знову прибудуть повстане отамани на це саме місце. Сьогодні мій ад'ютант відчитає перед фронтом всіх відділів підвищення поданих отаманами козаків-підстаршин до ступня підхорунжих, звичайних козаків до старших стрільців і молодших підстаршин. Входить у відділи зараза амнесії, на яку треба звернути пильну увагу. Штабові сотні власне переживають цю депресію. Маю відомості, що штаб корпусу у Винниці співпрацює з ГПУ, щоб виконати наказ Лейби Троцького: „знищити петлюрівських гадів". значить нас. Ніби

Всеукраїнський Повстанчий Комітет хоче з нами навязати контакт, і курієри від Комітету ніби вештаються в нашій районі, шукаючи з нами звязку. Треба бути обережними, щоби ця акція не була ділом рук Всеукраїнського ППУ з Харкова. Я взагалі не вірю ніяким комітетам, бо де є комітети, то там не може бути конспірації. Стверджено, що кожний повстанком мав агентів ППУ. До всіх курієрів із-за кордону, зокрема від ген. Тютюнника, треба ставитися з недовірям, бо він не знає того, що є в руках провокаторів..

Далі умовляюся з отаманами щодо плану нашої діяльності. Подаю дати, щоби такого то дня були знищенні всі телеграфічні сполучення на просторі половини Поділля. Друга дата відносилася до всіх дерев'яних мостів. Наказую отаманам ділати більше на уяву ворогів і свого населення, а тому треба ночами палити всякі військові об'єкти. Обгорілі стовбурі й димарі ще довго після нас „говоритимуть" про нас. Не шкодуймо майна: буде своя держава, то на місці зруйнованого чи спаленого дому поставимо палати.

Це головні тези моєї розмови з отаманами. Залишається отаман Байда, а решта відходить. Кличу хорунжого Богданенка і кажу йому, що він піде за Збруч з дуже важними документами. У Львові він не мусить до нікого заходити, а через Львів поїде до Варшави. Там зайде на Алею Руж 6 і коли там не буде Головного Отамана, то має приватну адресу, де він мешкає. Показую всі папери, які має забрати Богданенко. Між іншим звіт з нашої діяльності, справоздання з сучасного господарського, економічного і політичного положення в Україні, внесок на підвищення в

ступнях старшин повстанців і декілька запитів з проханням бодай усних директив. Отаман Голюк-Байда з цілим своїм відділом, або найменше чотою відпровадить кур'єра до річки Збруча вночі. Буде спритом Богданенка так переплисти Збруч, чи пройти бродом, щоби польська сторожа не бачила й не затримала його. Даю 15 карбованців у золоті і 30 сріблом хор. Богданенкові на дорогу. В Гусятині чи Копичинцях він виміняє гроші на польські марки і сміло поїде до Варшави. Так-само треба їхати назад: намагатися більше запам'ятати і менше брати зі собою документів. З поворотом очікую Богданенка до 25, найпізніше 26 серпня. Місце зголошення в Голюка.

Перед заходом сонця стали готувитись всі відділи до збірки. Звіт відділами закінчений. До козаків я промовив: „Козаки! На нашій святій землі, яку сплюгавили москалі й жида, що одягнули на себе криваві тоги комуністів, давно не було такої збройної сили, як наша. В Україні ми є тепер повстанчим осередком, силою, яка зганяє сон окупантам. Ми, повстанці, боремось під національними прапорами за велику ідею, і за цю ідею ми не боїмося ні смерти, ні мук. Ми є месниками за кривди, заподіяні Москвою нашій нації впродовж віків. Ще рік назад нас було кілька одиниць, сьогодні є сотні, завтра може бути тисячі таких борців. На нашій поневоленій Батьківщині може спалахнути вогонь боротьби, коли до нас приєднаються мільйони наших братів. В запалі боротьби ми звільнимо Україну й кинемо революційний вогонь на землі Московщини. Коли хто з нас впаде в бою, то його смерть буде цеглиною під рідний національний будинок, і слава про нього не загине по віки

вічні. Памятайте, козаки, що ворог вживає всіх, доступних чортам, метод і способів, щоб нас знищити. Він знає, що поки ми є, то Україна ним не опанована. Поки ми є, то окупанти не можуть використати колоніальних метод правління. Брежнею є гасло: „Влада селян і робітників" — є влада москалів і жидів над селянами і робітниками. Брежнею є девіза: „Пролетарі всіх країв єднайтеся". Єднайтеся всі під скиптром Москви, а коли не хочете, то ми татарів і башкірців пошлемо, а ті вас приєднають!... Козаки? Ворог ласкаво приймає повстанців до себе, „дарує" їм провини, возить їх автами, деяким дає в дарунку шкіряні куртки. Це тому, щоби зменшити ряди повстанців. Всі амнестовані б. повстанці будуть нещадно винищені, коли нас не стане. Коли б мене сьогодні вбито, завтра чекісти розстріляють амнестованих. Коли ми витримали так довго, загартували свої характери і волю, то чи нам тепер йти на поклони до зайдів півночі? Ні, наша воля все переможе. Маймо віру в святе своє діло. Вірте всі своєму проводові! Вірте своєму отаманові! Сильна воля, хоробрість і віра дадуть нам перемогу. Слава!"

Після тієї промови даю знак сотн. Ковбасюкові прочитати наказ Подільської Повстанчої Групи. В тім наказі було про підвищення кількох десятків козаків і підстаршин. Це мало надзвичайний вплив на всіх козаків. Видно було, що зустріч отаманів і відділів досягла тієї мети, яку і собі поставив.

Зайшло сонце. Темніє. Повстанчі відділи готові до відїзду. Начальник штабу підполк. Коноплянко розділив привезену отаманом Голуком нашу пропагандову

літературу між відділи, Отаман Байда-Голюк їде в напрямі кордону, щоби підпровадити над Збруч Богданенка.

Я зі своїм відділом проваджу отамана Лісового. На Шпиченських хуторах вечором зустрічаємо якусь бричку, яку затримуємо.

На бричці є двох совітських старшин, джура й червоноармієць візник. Затриманих обезброюємо. Козаки провадять їх в одну хату на допит. Один з цих старшин викидає по дорозі свої документи, а сотник Ковбасюк збирає їх, ідучи позаду. При світлі в хаті нрівірка документів. Виявилося, що один затриманий є москаль, б. гвардійський сотник, Александрович — тепер командант совітської бригади 24. Самарської дивізії, другий — втікач із Галичини — українець, ветеринарний лікар тієї ж дивізії.

Цей Александрович втік, коли була диверсія ген. Тюпоники, зі своєю бригадою спалив у кам'янецькім і новоушицькім повітах низку сіл і нещадно здусив повстанчий рух. За це Лейба Троцький, підчас паради на Червоній площі в Москві, нагородив Александровича другим з черги орденом червоного прапора і розцілував його.

Тепер бачу на грудях цього бувшого царського гвардійця два ордери від жида. З блискучого гвардійця — кривавий комуніст!

Александрович вертиться, крутиться, думає втекти. Смішно, як він наївно комбінував, що ми — дурні. Отож звертається до мене: „Ви будете господін отаман?" — „Я!" — „Могли б ми поговорити на відокремленні?" — каже. — „Можна" — відповідаю. — „Я б хотів..." і бе головою в віконну раму, калічить обличчя склом та просовує голову на зовні, де

вартів козаки бють Александровича прикладами. Я схопив „комбрига” за пас і приклав бровнінг до його потилиці. Під ударами — він назад, зрезигнований, сів на канапі. Входять старшини мого штабу. Я кажу до Александровича: „Ми з вами обійшлись, як з офіцером, а ви зробили, як блазень, а блазнів бють”... — і я з розмаху дав Александровичу кілька поличників та наказав зв’язати йому руки.

Не маємо часу довго забавлятися. Садовимо всіх на їхню бричку і виїздимо. Під ліском стаємо: „Злізай, герою двох ордерів, на тамтой світ підеш” — каже пор. Кохан до Александрова і дає знак жандармам, які тільки махнули шаблями. Тут Прискочив Лісовий і став рубати, приговорюючи: „Отсе тобі, гаде, за спалені села, за розстріли, за гвалти!...”

Коди докінчували Алексадровича. то галичанин -ветеринар тільки лепетував: „Оттак йому, але яневинен...” Підходжу до нього і кажу, що кому нічого не буде, бо він як утікач перед польською нагінкою попав з-під ринви на дощ. Хоча б навіть мусів бути комуністом, то ми даруємо йому життя. Прийде час, коли всі того роду українські комуністи будуть знову завзятими націоналістами. Залишаю йому вільну дорогу на чотири сторони світу, але даю завдання: заразити кілька тисяч коней в совітській армії. Він згодився і бричкою, поганяючи сам кіньми, відїхав. Двох червоноармійців треба було розстріляти з огляду на звільнення лікаря-українця.

По тижневі ми дістали оголошення, друковане в друкарні і розвішене по селах, що за смерть комбрига, тов. Александровича, розстріляно 7 селян — закладників

зі Шпиченець і околиць. Чисто по жидівськи: „зуб за зуб, око за око". Правдивих винувників смерті комбрига не вкусиш, то на його місце треба гоїв розстріляти - на пострах. Так, про страхи ми вже давно забули, а нова ненависть додалась: за 7 селян я наказав всім відділам повстанців розстрілювати всіх полонених большевників, яких до цього часу отамани звільняли. Не пройшов і тиждень, коли ми розстріляли до 170 большевиків, без огляну на їхню безпартійність.

Прощаємося з отаманом Лісовим. Він їде у свій район, де має завдання через Хотин—Чернівці (там була 8 румунська дивізія) підготувати ґрунт у румунів, чи за цукор і спирт з українських цукроварень та горалень, вони не дали б нам зброю на випадок загального повстанчого руху в Україні. Отаман Лісовий поїхав у свій район, а я повернувся на Вовковинецькі хутори.

Не знаю, чи то була реакція большевиків на зустріч отаманів північного Поділля, чи випадок, але 3 дивізії кінноти 1. кінного корпусу і 24-Самарську дивізію сконцентровано в окрузі: Деражня — Вовковинці — Комарівці — Голенців — Буцни — Летичів. Большевники стояли по містечках, селах, хуторах, але нікого не шукали. Греблі з мостами обсадила большевницька піхота з кулеметами. Цей спосіб оступу району району й одного дня одночасне звужування кола, знане дичині — звірятам, не то нам. Я віхав у їхнє коло, зорієнтувався, чим все це пахне, і другого вечора без труду між селами Голенців — Сахни прорвався на Стасів Майдан — Багринівці. В цій останній селі у волості працювало 2-х

агентів ГПУ. Подорозі ми заїхали до волосної управи. Всі службовці втікали, а кількох почало відстрілюватися револьверами. Мої козаки догнали втікачів, забрали зброю, а „відважних стрільців" засікли шаблями.

Багринівці — величезне село з 4-ма тисячами населення. Козаки в одній частині натрапили на большевицький відділ з Літина. Було їх душ 25, під командою українського комуніста з Чернігівщини — Циби. Він був членом повітового Ревкому і членом Політбюра. Це останнє членство з того смаркача робило поважну особу. Коли Циба довідався, що я став на чолі повстанчого руху, то він з чекістами приїздив кілька разів у Брусленів, щоб арештувати Марусю, в якій закохався. Ця причина змусила Марусю ховатися від залищань комуніста. Циба проектував, що мене большевики забють, а він одружиться з моєю дружиною, силою її змусить. Та сліпий випадок хотів інакше. Мої козаки перестріляли і перерубали більшу кількість большевиків, а між ними був зарубаний і Циба. Василь Харко-Сензюк оповідав мені, що перед смертю Циба дуже просив, щоб його не вбивали, а відвели до пана отамана, який його знає і випустить на волю. Тому, що Харко знав мій погляд на Цибу, він дав наказ його застрілити.

Щоб був слід нашої гостини в Багринівцях, сотник Ковбасюк дав наказ підпалити будинки волосного комісаріату. При світлі пожежі ми виїхали з Багринівців через село Микулинці, а на постій стали над шляхом Винниця — Літин напроти села Дашківці. Тут я переїздив всього один раз, тому большевикам не могло, на їхню думку, нічого на цьому шляху загрожувати. З лісу

вискакували мої козаки і затримували підозрілих типів — большевиків, комуністів та впроваджуй в ліс. Піших і з підводами, які не викликали підозрінь, козаки пропускали, не показуючись їм. Наглядач з дерева на шляху дає знаки; довідуємось, що їде чота кінних, попереду яких посувається особове авто так, щоби кінні не відстали. Большевики їдуть з Літина в напрямі Винниці. Хутчій ставимо в корчах кілька ручних кулеметів і стрільців. Один кулемет стрілятиме до авта, а решта по чоті кінноти. Вже рівняються з нами. Вогонь! Падає кілька кінних, авто додає газу і, простріляне, зникає. На шляху лежать 3 коні і 6 большевиків. Деякі ранені конають. Забираємо хутчій зброю, здіймаємо сідла. Одному раненому башкірцеві прострілена нога в коліні. Питаємо, хто вони, звідки, і куди їдуть? Яке було моє здивування: чота — це охорона Прімакова — командира корпусу кінноти з Винниці. В авті їхав Прімаков зі своїм начальником штабу та ад'ютантом. От, чорт! Коли б знатя, то треба було стріляти з усіх ручних кулеметів до авта. Найкраще було їхати на зустріч цілим відділом. Поки розмова, то шофера можна було застрілити, щоб не пустив на пробій самоходу через коні, а Прімакова треба було б виволікти і розстріляти просто на шляху. Ну, пропало!

Не ждемо вечора, бо можуть з Винниці з'явитись панцирні авта і т. ін. їдемо в день через шлях на схід. Прямуюємо на село Пеньківку. Ліворуч бачу родинне село Гуту-Літинську. По цих полях я бігав і їздив безжурним хлопчиком, а тепер оминаю село, як вовк, здалека. А так хотілося б побачити стару матір, взяти в обійми і обцілувати її спрацьовані руки! Геть сентименти! Мій

приїзд нав хутори і зустріч з селянами та мамою підпише їм всім смертельні присуди. В пенківських лісі ми почуваємось добре. Після ліквідації сексотів Пенківка знову прийняла обличчя національне. Це приклад, як кілька виродків потрапить держати в руках свідоме село, що поклало на вівтар Батківщини більше 25 молодих і юнаків. Ці хлопці згинули в боях під прапорами української армії.

Далі наша дорога веде на Кипорів Яр. Довіюсь, що чрезвичайка в Бруслинові забрала кілька десятків молодих людей і вивезла до Винниці. Між ними є кількох інтелігентів. Ми є врешті на Кипоровім Яру, де стаємо на постій. Поповнюємо своє озброєння з нашого таємного магазину: беремо ручні гранати і набойі до крісів та кулеметів. Висилаю в село Слобідку і хутори, довідатись про Ониська Грабарчука: є він з козаками в цім районі. Вже гонили за ним червоні майже щодня. За кілька годин Онисько довідався про моє прибуття й зі своїми козаками почав шукати нас в лісі. Врешті прибув до нас і привіз зі собою агентку з винницького ГПУ — лотишку. Це була жінка років 30, лице в сильних веснянках, низька, кремезна й ще до того вагітна. Йшла по лісі просікою і співала цілий голос. Здибали її козаки в большевицьких одягах, і вона не знала спочатку, що казати, але жіночим спритом зорієнтувалась, що то повстанці. На допиті жандармерії лотишка каже, що вона жінка отамана Лиха, що її чекісти арештували, знасилювали, тому й вагітна. Коли ми не віримо, го вона заявляє, що має документи, які свідчать, що вона сиділа в льохах ГПУ. І дійсно мас

гаку посвідку, що така-то жінка от. Лиха була арештована й звільнена від закидів вини.

Посвідка посвідкою, але чому вона, як жінка українського отамана, говорить по московськн. Тепер пор. Кохан пошукає у неї інших документів У крайці спідниці, пошитой з кропивного мішка, знаходять жандарми шовкове „удостовереніє", яке стверджує, що дана особа є агенткою винницького ГПУ. Все ясне. Що з нею робити? Вона вагітна. Розум каже поступити з агенткою по праві суворого часу, але скликаю Суд при Штабі і віддаю їм цю немилу справу. Кілька годин триває справа лотишки, а вечором її таки повішено.

Лотишка не дала нам часу зайнятись справою дезерції Ониська Грабарчука з 14 козаками з району Барських хуторів. Частина моїх довірених козаків у поготові. Ставлю на ноги цілий відділ. Кажу Грабарчукові з козаками стати напроти і скласти зброю.

Такого кроку не сподівався ні він, ні козаки, які з ним відіхали, але наказ виконують.

Говорю кілька речень, що відносяться до випадку. Рішаю: всіх 14 козаків з підхорунжим Грабарчуком віддаю під надзвичайний суд. Засідання відбувається негайно, з тим, що допит перепроводиться в тракті судової процедури. Не буду подавати марудного засідання. По черзі всі відповідали, і описувані були коорткі протоколи. Боронив підсудних сот. Ковбасюк, обвинував пор. Кохан.

Врешті суд іде на нараду і видає присуд: всі підсудні є однаково винні і за дезерцію присуджені на кару смерти через розстріл. Та беручи під увагу двохлітню працю підсудних на

користь Батьківщині, надзвичайний суд засудив на смерть лише одного козака з числа 15 по жеребкові. Подано 14 карток чистих, а одна з написом „Смерть”. Підходять підсудні, тягнуть. Картку „Смерть” – витягнув Онисько Грабарчук – командант дезертирів. Зблід хлопець. Пор. Кохан кличе Грабарчука і каже, що зараз напише до коменданта Подільської групи прохання про уласкавлення. По кількох хвилинах приносить пор. Кохан прохання до мене. Я при світлі вогнища бачу, що всі козаки є пригноблені, бо вони Оніаька любили. Пор. Кохан, Ковбасюк, Погиба і Коноплянко шепчуть мені, щоб я таки подарував Грабарчукові кару. Беру прохання і пишу одне слово „уневинню”.

Трудно описати, що тоді діялось: козаки кинулись цілувати Ониська Грабарчука, почали стиха кричати: „Хай живе наш отаман!” Підходить лю мене Грабарчук зі своїм братом Давидом і каже: „Пане Отамане! Ніколи вже вас не зраджу!” Я подав йому руку. Потім наказав віддати зброю всім слобідським козакам. О годині 12 вночі ми виїхали з району Кипорового Яру на вечору у Слобідку, де були до ранку.

Ранком 19 серпня десь взялася сотня большевицької кінноти і почала їздити з північного боку Слобідки та пострілювати в село. Ми сіли на коні, виїхали в гущавину під селом, недалеко хати козака Шевця, та з ліску аатакували большевиків. Деякий час вони відстрілювались. З їх ручного кулемета куля попала батька підпол. Комогшмкй в ліве плече. Рана не дуже велика, але їздити з відділом він не міг. Пор. Мотрук зробив старому бандаж на рану. Це поранення змусило нас їхати скорше в район Вербицького Майдау, де старий надіявся підлікуватися.

Большевицьку сотню ми розігнали, і кількох большевиків мої добірні стрільці зісадили з коней. Це були ті большевики, що цілий час полювали на Ониська Грабарчука, як він сюди приїхав. Після сутички на Слобідці ми переїхали в ліс під Трепівський Майдан. І тут була сутичка знову з большевиками перед вечором. Ми зауважили 2 сотні червоних, які зближувались до молодого ліску, де ми стояли. З пересердя повстанці відкрили по большевиках вогонь пішо і зістрілили 5 червоноармійців: хто з них був ранений, то достріляли.

За комбрига Александровича і двох червоноармійців розстріляли большевики 7 закладників. Інституція закладників почалася ще в 1921 році, але переведена докладно в життя тепер. В кожному селі, на хуторах, в містечках і містах України були визначені закладники за посередництвом ІПУ і Ревкомів. Закладниками були переважно заможні селяни, інтелігенти, духовенство. Кандидатів як закладників подавали „Сельсовети" і „Комбеди" Закладникам подавали до відома, що вони ними є, що мають робити і за що будуть розстріляні. Такий заможний закладник, боячись за своє майно та загрози розстрілу, хутко ставав сексотом, доносив, коли повстанці переїдуть селом, вночі вартував і кричав „гвалт", „рятуйте". В той спосіб такий кулачок думав рятувати своє життя, родину, майно, але помилився. Чи він був лояльний, чи ні, нераз вислутовувався понад людську гідність, але з ними комуністична влада провадила нещадну боротьбу, нищила й знищала.

Ми знали, що совіти уважають заможне українське селянство за фундамент націоналізму, „петлюрівщини",

що їх знищать, чи будуть повстанці загони, чи ні. Тому ми до тих дурнів – українців ставилися також суворо.

Їдемо цілу ніч і вкінці затримуємось під Сахнівським Майданом, звідуди доносять, що в лісі є кіннота й піхота червоних. Звідки дізналися про нас? Ми заєдно бємо їх, а вони лізуть нахабно. Чи нас побачать? На всякий випадок готовимось на зустріч. Большевнки їздять по лісі. Таки побачили, бісові діти, нас у долині. Треба змінити місце, щоб зайняти кращі позиції на випадок бою. Звідуди доносять, що червоних небагато. По всіх ознаках це ППУ. Червоні почали стріляти. Ми вдаряємо на них пішо і гонимо їх урозп'іч.

Довідаюся, що район концентрації 1. кінного корпусу знову вільний. Тому треба підїхати до Вовковинецьких хуторів. Є 21. 8. Ранком відїйшов шд нас ранений Степан Коноплянко до Вербки, бо в Вербицьким Майдані боявся залишатись. Підполк. Коноплянко просить мене, щоби вечором заїхати до Вербицького Майдану та зловити амнїстованого б. козака, який може докучати його батькові навіть у сусідньому селі. Але коли б ми вїхали в село, то він зникне. Краще звечора вислати переодягнутих кількох козаків, а ті напевно добре справляться. Козаки вислані. Ми таксамо збираємось повечеряти в селі, де чуємо, як грає музика. Значить там є весілля. Поїдемо на музику, хоча нас не просили. Вислані козаки не застали амнестованого: він у відділі ППУ і подався з тими чекістами, що втікали на Летичів.

Стежі вислані, варта пильнує. Заїздимо на весілля. В одну мить всі весільні розбіглися, зокрема молодь. Залишилися тільки старі. Заспокоюємо, щоб не боялися,

бо ми не большевики. Помалу весілля заспокоїлося. Почали грати музики. Козаки пішли з дівчатами в танець. Шкода, що не було горілки для козацького гумору. В селі стався цікавий випадок. Один козак приніс карточку паперу, на якій неграмотно було написане ім'я та прізвище селянина, що він сексот. Козак затримів автора записки і привів до мене. Я доручив запитати селян, чи то правда, і казав привести до себе того, на кого було це донесення. Коли мої козаки прийшли до нього, почали розпитувати, чи він знає автора записки і як з ним живе, то почули, що то большевик і... також сексот?! Привели обох знову до мене. Кажу їм, що я за очернювааия і наклепи можу обох розстріляти. Це не гарно, що брат на брата говорить, за що грозить смерть. Тому я обидвох помилив: той, на якого був донос, збив по пиці того, що доносив, а цей „здав решту" сьому противникові. Наприкінці обидва мусіли поцілуватись, подати собі руку й вийшли.

IV.

22 серпня ми стояли вже в лісах під Деражною. Перед вечором, через місцевих сексотів, знайшли нас большевики. Битися з ними я не захотів і почав таки вдень відходити. Ідемо через одно село. За нами в кількох кілометрах посуваються большевики. Біля одного дому в селі, в садку бачу групу панночок і 6 большевицьких комісарів. Грає гармонія, гітара й ще щось там. В тіні густих дерев парами комісари танцюють з панночками. Стаємо. Посилаю своїх старшин і 15 козаків з завданням: негайно обезброїти комісарів і принести їх до мене разом з тими веселими дівчатками...

Наказ виконаний. Одну сотню спрямовую знову на село, щоби здержала большевиків, поки ми „говоритимемо” з комісарами. Я сиджу на коні. Переді мною стоять, повязамі парами, червоні комісари та бліді панночки за ними. Тримаючи в руках револьвер, питаю по черзі, хто такі і звідки приїхали? По документах бачу, що є тут 4-х червоних командирів і двох політруків із 24-ої Самарської дивізії. Одному командирові баталіону стріляю в голову, а решту наказую перерубати. Тоді звертаюся до дівчат. Це все місцевих інтелігентів доньки: дві священика, дві дяка, одна лісничого, а три-сестри вчительки. Кажу дівчатам, за те, що вони так гарно забавляли наших „приятелів”, заберу їх у ліс, де будуть

забавляти тепер козаків, а потім уже побачимо, що з ними зробити.

Дівчата в плач і до моїх стремен. Починають благати, щоб не робити їм кривди. Кажуть, що червоні самі приїхали. Тут колись один із них стояв у дяка. Вони їх не запрошували. Командири післали доньок дяка, щоб ті зібрали решту дівчат, для товариства. Вони бояться комісарів і тому прийшли. Наказав я їм поцілувати всіх побитих большевиків і нагнав до дому. Думаю, що на будуче ці українки не так хутко підуть з ворогами в танець. Ми накладемо життям, заглядаємо щодня смерті в очі, а ось що діє „цвіт народу"... Нашим дівчатам байдуже, що це окупант, який мордує брата, сестру, а потім обіймає з плямами крові на руках. Вони все готові виправдуватись страхом...

Сотня за селом почала вже стрілянину з большевиками. Посилаю звязкового, щоби відходила скорше бо ми їдемо в ліси. Сонце вже зайшло. Ми всі разом у лісі на короткім відпочинку. Потім поїдемо на місце зустрічі отаманів та курієра від Головного Отамана.

В повстанчих відділах був український елемент безсумнівно ідейний. Може були одиниці мало свідомі початково, та при постійній праці і впливі провідних одиниць і менше свідомі робилися ідеалістами й фанатиками боротьби за національну Україну. В постійній боротьбі ми стали людьми не з цього світу, а стояли понад людські пристрасті. На землі нічого не було такого, щоби нас до неї притягало: ні батьки, ні родина, ні багатство не могло нам заступити неба, куди наші душі

рвались, бо там була ідея. Смерти ми не боялися, бо завсіди стояла вона перед нами. Свою смерть кожний із нас уявляв собі, як легкий перехід у інший, незнаний нам світ, де буде вічний спокій, на який ми заслужили своїм бурхливим життям. Перехід повинен бути легким тому, що ми знали, за що вмираємо, що не один ворог поляг від кожного з нас. Нам легко було вмирати в бою, ми без страху заглядали смерті в очі. На землі не залишаємо нічого, чого б нам було шкода. У мене особисто — ні золота, ні річей не залишилося б. Ціле моє майно на мені, і з нього найціннішим була зброя. Ще залишалася б мати, однак вона хутко відійшла б з цього світу. Була дружина, але вона молода, без дітей, здібна до праці і без мене дала б собі раду.

Люди з таким наставленням є святі й страшні. Вони можуть бути пророками, войовниками, апостолами. В щоденному житті вони все бачать, гостро обсервують, передбачають майбутність. Прояви людського життя вони, як конденсатори, держать у своєму мозку й серці та дають непомильний осуд. Такі люди можуть проповідувати правди, незнані мільонам смертельників, бо їх чола й серця торкається Перст Божий, внаслідок чого в їх душах жевріє іскра нестерельности.

Я мав кількох таких фанатиків, до яких зараховую сот. Карабчевського, пор. Кохана і підхорунжого Василя Харка. До певної міри був таким сот. Погиба і сот. Ковбасюк.

Дня 24 серпня я зі штабовими сотнями і штабом групи є на Вовковинецьких хуторах. Сьогодні або завтра прибуде звязковий з-за Збруча, хор. Богданенко. Завтра

зідуться повстанчі отамани. Думаю, що спритний хорунжий не дасться заскочити, матиме зброю й напевно прибуде на означений час. Стоїмо в лісі. Коней годуємо вівсяними снопами. Козаки мають хліб і сало. Тому й не показуємось хуторянам. Хто зі селян випадково надійде, того затримуємо до вечора.

25 серпня, досвіта, перший прибув з-під Проскурова отаман Хмара. Вже зійшло сонце, коли надїхав отаман Голюк. Його бачили селяни, сексоти та обережні тепер агенти ГПУ. Але три відділи в силі понад 250 шабель дадуть собі раду з червоними, скільки б їх не було. Серед козаків отамана Байди-Голюка бачу хор. Богданенка. Негайно кличу його до себе.

Богданенко коротко, по військовому здає звіт. Надзвичайних пригод в дорозі не мав. Кордон перейшов біля Гусятин. Польська гранична сторожа його не бачила. Був 20 серпня у Варшаві. На Алеї Руж поставилися до Богданенка з недовірям, але він не багато там оповідав, документів не показував. Довідався від знайомого старшини з полку Чорних Запорожців про приватну адресу Гол. Отамана, який його прийняв, коли Богданенко через якогось ад'ютанта передав всі документи від мене. Головний Отаман мене знав, коли я в 1919 році на Волині, після отамана Волинця, командував 61. ім. С. Петлюри піхотним полком. В травні того ж року я був на стації Броди в Головного Отамана і дістав диверсійне завдання на задах большевиків перед офензивою 1. Запорізького Корпусу та галицьких корпусів, ті рушили з Галичини.

Головний Отаман поважно поставився до нашої повстанчої діяльності. Довго розпитував про все. На мої запити передав усні директиви такі: 1. В загальне повстання під теперішню пору він не вірить, бо замало ще далися большевики взнаки. 2. Коли є змога, то боротьбу повстанчого характеру треба провадити, бо вона дає матеріяли до політичної акції за кордоном. 3. Надії на збройну інтервенцію чи зачіпну війну проти Совітів ще немає, бо Європа зайнята відбудовою після Великої Війни. 4. Підвищених мною підстаріішн у підхорунжі Головний Отаман затверджує. 5. На мойому внеску про підвищення старшин-повстанців Головний Отаман написав своєю рукою червоним чорнилом таку резолюцію:

„**Воснміну:** За працю на користь Батьківщини сотника Української Армії Якова Гальчевського (Орла) підвищую до ранги полковника У. Н. Р. До всіх інших старшин застосувати приписи, передбачені статутами і інструкціями Військового Міністерства. С. Петлюра.

Ставка, 20. 8. 22 р."

Мій внесок Головний Отаман, з приємною для мене резолюцією, передав хор. Богданенкові, а до Військового Міністра Юнакова в Тарнові вислав листа, щоб той перевів формальності щодо мене й 27 старшин.

6. На мою просьбу відносно уповноваження мене до повстанчої праці в Україні, Головний Отаман на льняному полотні написав:

„До Полковника Я. Орла!

Наказую Вам обняти командування всіма повстанчими загонами в Правобережній Україні. Увійти в

контакт з такими повстанчими відділами в Лівобережній Україні для координації боротьби. Кермуватися скрізь інтересами Батьківщини й законами У. Н. Р.

Головний Отаман Військ У. Н. Р.

С. Петлюра.

Ставка, 15. 2. 22. Ч. 241".

Видко, дату з місяця лютого Головний Отаман пересунув навмисне, бо писав документ 20. 8. 22. р. Обидва ці документи я пізніше сфотографував.

Отже перед нами стоять альтернативи величезної ваги. — І я не вірив у загальне повстання в Україні. Кінноти назбиралося б у нас 500—600 шабель. Повстанча організація „пасивних" націоналістів-самостійників має на цілому Поділлі до 5000 своїх людей. Кулеметів і крісів є на 8-10 тисяч. Гармат не маємо, та їх можна було б здобути від червоних. Виходить, що Поділля ще виконало б своє завдання, а що буде на Київщині, Херсонщині, Волині, Катеринославщині? Там все придушене, активні одиниці винищені. Щоб підняти повстанчий рух, треба було б більше інтелігентних військових сил, а начальники організацій були з малим військовим знанням і без доброго боевого досвіду. Вони доведуть до зриву хутко, але ще хутчій розчаруються. Питання, чи всі ще, які є в організаціях, підуть на сліпо. Будуть такі, що не захочуть кидатися з мотикою на сонце. Хитрий „хахол" придивиться, поміркує й коли побачить, що наша бере, тоді й він не скаже: „Моя хата з краю", і не сидітиме з заложеними руками. Селянська маса не здисциплінована, не зогарнізована та ласа щось захопити, а після

большевиків кемає вже й що. А тут і осінь за плечима: не легко зрушити з місця реально думаючого селянина.

Щоби повстання вдалося, треба мати своїх людей серед большевицького війська, в їх адміністрації і т. д., а я маю лише декількох таких. Є там противники совітської влади і вороги комунізму, але це переважно москалі, які український „сепаратизм" і „шовінізм" ненавидять бодай так само, як і комунізм. Отже, коли немає надій на які небудь осяти, чи оплатиться жертвувати рештками найкращих людей, які ще залишились?

Це питання подаю під розвагу старшин. їх думки подібні до моїх; навіть фанатик Кохан не вірить в успіх широкого повстанчого зриву, на який треба би ще виждати. Насувається друге питання: що нам робити? Чи зимувати третю зиму? Добре, може перезимуємо з боями, небезпеками, але нерви людей таки не витримають. Вже помітне заломання, тяга до „амнесії". Прийде весна і знову „після цієї та ще цієї" ... і так в безконечність, бо й Головний Отаман сказав це ясно, що інтервенції з Заходу не можна надіятись...

В моїй душі не було заломання; силою волі я переніс би ще стільки лиха, як маю за собою. Та розум каже дивитися реально. Бачу, що мої старшини мають підірвані нерви. Сотник Погиба не такий, як бувало, і підполк. Коноплянко і сотн. Ковбасюк виснажені докраю. Побачимо потім, що буде, а поки ще літо, треба воювати з червоними далі.

Сотник Голук каже, що в районі стації Комарівці був курієр від ген. Тютонника. Він їздив до Києва зі звітом до Всеукраїнського Повстанкому, тепер повернувся, і їде до

Одеси. В нашій мові він називався „Кривий", бо шкандибав на одну ногу. Кривий мав бачитися зі мною за 3-4 дні, як повернеться з Одеси. Таксамо сот. Карабчевський бачився з Кривим і говорив з ним під якоюсь копицею сіна. Кривий шукав за мною і здібав відділ от. Хмари. Обидва старшини висловлювалися про Кривого добре. Голюк, здається, навіть бачився з Кривим торік у Львові. Цей факт спонукав мене брати поважно мою зустріч з Кривим. В 1921. р., через провокатора, попередній склад Всеукраїнського Повстанчого Комітету був викритий, виарештований щось наполовину і з ним разом большевики розстріляли понад 600 осіб. Судив їх жид Лівшиц — той самий, який засудив 359 козаків і старшин під Базаром. В цім році безумовно мусів утворитись другий Всеукраїнський Провід Повстанчим Рухом. Нарід, не сміє і не може ніколи погодитись з большевицьким наїзником. Одні гинуть з руки ката, другі стають їм на зміну.

Мене дуже цікавила зустріч з Кривим. Може від неї буде залежати наша дальша діяльність, бо ми вже стоїмо перед її вирішенням та хвилево є на роздоріжжі. Я знаю, що тепер думає Головний Отаман. Цікаво знати, що робить і що далі думає робити Повстанчий Центр, до якого я ставлюся з повною лояльністю і карністю. Коли б такого Центру в Україні не було, то його треба було б видумати. Місцевий кермуючий осередок, який виріс із матірнього пня народу, має багато більше значіння, ніж еміграційний уряд, що є за кордоном і є тільки тим морально-пропагандивним і традиційним чинником.

Зі мною шукали контакту сотки нібито „представників" від отаманів, повстанкомів, урядів, але ми

мали тактику з перших слів здемаскувати провокаторів. Мене насторожило до Кривого те, що він був у Львові і бачився з ген. Тютюнником. Отаман Тютюнник напевно мав розмову з Кривим у таких обставинах, що про неї могли знати агенти ГПУ.

Що там буде, а рішаємося з от. Голюком і Хмарою затриматися 3—4 доби в одному селі і ждати на звязкового — Кривого. От. Лиховський і Лісовий не прибули на умовлену зустріч. Ми були певні, що сили трьох відділів вистарчить, щоби відбити червоних. От. Байда-Голюк просив дозволу відїхати зі своїми 15 км. на північний захід, де мав знайомих і прихильних селян на хуторах. 28 березня знову вернеться до нас, бо тут забракне і людям і коням корму. Вечором відділ Байди відїхав, а от. Хмара залишився зі мною. Два дні, 26. і 27. серпня, пройшли спокійно, а вечором 27. 8. довідаюсь, що на хуторі в 3-ох км. від нас нч південь, спинився на нічний постій відділ комісара Каші. Стежа цього відділу підїхала на хутір, де була Маруся, і там перевела ревізію. Марусю так само питали, хто вона і звідки? Це мене змусило опівночі поїхати з кількома козаками і забрати дружину на хутір заможного селянина Рабова. Після того ми негайно повернули до штабу.

Навколо нас діється щось підозріле: большевики — кіннота й піхота від 26. 8. щораз напливають. Розміщуються по селах і нікуди не виїзять. Висилаю свої розвіди ранком 27 серпня й даю їм завдання: вивідати, що за полки, де стоять і чого прибули в наш район. Вечором маю вже звіти. Большевики говорять, що будуть „манери" в тому районі. Кінні полки — це 1-ої і 2-ої Дивізії Червоного Козацтва та

24-ої Самарської Дивізії. З пошти і стації у Вовковинцях телеграфіст, що прибули кватирункові відділи двох дивізій піхоти з Одеси. Чого туди поїхав Кривий? — думаю собі.

Вечором от. Хмара каже, що він хотів би и провчити трохи відділ большевицького комісара Каші. Думаю, що нам не зашкодить показати червоним, що ми не боїмося їх. Додаю от. Хмарі сотню Х Грабарчука. Він зібрав людей і поїхав. Перед виїздом я повчив його про все — як заатакувати Кашу, до кого на хуторах звернутися по інформації щодо розміщення червоних. Відділи іншої совітської кінноти і піхоти стояли від нас найближче 10 км. Поки ці залярмують і прийдуть на допомогу — буде по всьому. Комісар Каша має 150 шаоель, 50—60 піших і кулеметників. Завтра ми вступимо пробитися через червоних, коли б вони нас атакували. Треба лише спокійно виждати до вечора. Там, куди має прибути Кривий, дижуристь мій звязковий. Не буде його 28 серпня вечірнім поїздом, то ми виїдемо.

Врешті чуємо стрілянину: то Хмара з Ониськом напали комісара Кашу. Стріли й далекі оклики доходять аж сюди. По годині все стихло. Приїздить от. Хмара і приводить 10 коней та один кулемет. Відділ Каші був заскочений і розбитий: сам Каша ледве втік.

Я вислав 8 передягнутих козаків у всі кінці на розвіди вночі. Ранком вернулись і доносять, навколо повно війська. Вночі все це військо було в русі. Большевицька піхота на річці Згарок і річці Вовк з допливами позаймала переправи, кіннота навколо нас і звузила оступ. Після нападу на Кашу ми зайняли на денний постій в напрямку Вовковинець один густий перелісок на збочі горба, ото-

чений підковою багна. Стоїмо в поготівлі і при конях, щоб коні не іржали.

28. 8.десь біля 8 години ранку бачимо большевицьку кінноту, як їде по той бік багнистої луки в боевому уладі. З протилежного боку коло двох хуторів знову кіннота. З дерев видно через льорнету, що й совітська піхота проходять лавами в тім місці, де ми стояли три доби тому. За тим відділом кінноти проїхали боками другі відділи кінноти. До нашого невеличкого ліску ні один большевик не підїхав. Я був певний, що нас не побачать.

Аж тут один козак в поденервованні, пораючись із крісом, вистрілив. Цей стріл спричийшз погані наслідки. Совітський дивізіон, який проїхав в другій лаві, задержався, повернувся в наш бік, від нього відірвалося 10 кінних, які підїхали до ліску й побачили нас. Нічого діяти, все пропало: треба стріляти. Даю наказ підсунути на край ліску люїси, які в кілька секунд сипнули по тих втікаючих 10 большевиках і дивізіоні. Падає декілька коней, і злетіло зі сідел кількох большевиків, дивізіон зникає...

Похапцем сідаємо на коней. Виїздимо з ліску. Кілька хвилин їдемо спокійно. На ліво, в долині, бачимо другий дивізіон кінноти зі списками. Всакуємо біля одного хутора знову в невеликий грабовий ліс. З одного боку до того лісу підїзять з 2 тачанками 2 дивізіони, а з другого 1 дивізіон. За хвилину заклекотять большевицькі тачанки зі своїми кулеметами.

Не кожна гаяти ні хвилини. Отаман Хмара кидається в атаку на один дивізіон, але його атака вийшла мляво:

червона тачанка вспіла відарн вогонь по кінноті Хмари. Падає його декілька коней і 3-х забитих козаків. Я вискочив зі штабовими сотнями дещо збоку. Рубаємо в розпар і злості червоних, за якими втікає також тачанка. Але полк кінноти по другому боці лісу кожної хвилини може вдарити на нас від заду. Вже чотири тачанки бють по ліску, тому не може бути мови, щоб з ліску, який червоні бачать як на долоні, можна було їх атакувати.

Декілька хвилин гонимо червоних, а потім вскакуємо в лісок праворуч, бо на допомогу втікаючим вискочив до атаки ще один 2-х сотенний дивізіон зі списками „на перевіс” — до бою. Я знаю своїх козаків, що на них списи роблять вражіння. В лісі негайно мої козаки зсіли з коней і стріляють. В поспіху кулі не дуже цільні, бо дивізіон стоїть під самим лісом. Козаки почали збивати з коней большевиків, та вони, чорти, не втікають. Кричу щоби мої сипнули ручними гранатами. Це помагає на хвилину. Козак Міхалко Шершів збив з коней ручним кулеметом до 60 большевиків. Вліворуч була невеличка поляна. Я глянув туди, й бачу — на поляну виходять з лісу озброєні люди. їх отаман в синьому жупані з лиця подібний до отамана Голюка. Хтось з моїх навіть крикнув: „Не стріляти, го отаман Байда!” Але люди того „Байди” стріляють, а сам він кричить та мірить в мене з віддалі 50 кроків; стрілив, і мій кінь здригнувся. Видко, куля близько пройшла мимо. Я стрілив й таки попав червового, бо він перевернувся.

Червоні вже нас майже оточують. Бачу, що падає козак Порицький з перебитою нижче коліна ногою, родом з села

Дяковець. В ту ж мить він пакує собі кулю в лоб з револьвера. Ще є двох моїх забитих. Кричу отаманові Хмарі, щоби з кількома своїми здержував ворога, а ми відходимо. Кричу: „На коней!" Зникаємо хутко в гущавині. Доїздимо до багна в ярі. Спускаємось у низ, переходимо з трудом через нього і на другім боці залягаємо, щоб ослонити відворот Хмари.

Саме в пору, бо Хмара зі своїми козаками втікає, а за ним гонять червоні. Один величезний москаль догнав мого козака з відділу Хмари і списом у вухо пробив йому голову. За секунду і він летить з коня від стрілу. Хмара в констернації, бо думав, що то большевики стріляють. Гукаємо до нього, щоби скорше переїздив багно: ледве його коні проскочили, бо гразюка була вже розмішана. Червоні стративши кількох забитих, зникли. Ми їдемо даліше на південний захід до залізниці.

На стадії Комарівці бачимо під парою большевицький панцирний потяг, тому з лісу в ліс через залізничний шлях проскакуємо всі разом. Червоні нас, видко, не зауважили, бо не реагували.

Посуваємось в район отамана Голюка, — але де він? До нас він, безумовно, не міг долучитися в часі бою. Правда, чули ми в кількох кілометрах стрілянину: може то Голюк турбував червоних? Коли ми виїхали з Вовковинецьких хуторів, то біля Комарівців побачили кілька сотень червоної кінноти. За нами у віддалі 5—6 км. їде також кіннота. Ідемо в білий день, бо треба вирватися з цього большевицького оступу.

Врешті доїздимо до лісу, де живе самотня родина, дід з бабою. Большевики доганяють нас: цілий полк з

тачанками, всі в червоних кашкетах, значить належать до 24 самарської залізної дивізії. Ліс невеликий. Ще немає полудня. Чи не дати большевикам прочухана? Є нас 170 шабель. Але настрої у козаків погані; найгірше, що всі старшини пригноблені, тому рішаю без бою їхати далі. Ідемо полями на оправці. Перескакуємо через якийсь рів. Аж тут кінь підполк. Коноплянка валиться й притискає йому ногу. Коноплянко не може висвободитись, ані кінь не всилі піднятися. Я цього недобачив, лише почув крик: „Пане отамане, рятуйте!“... Оглядаюся — 2 сотні большевиків у віддалі яких кроків 500. Коноплянка не бачу. Задержую 20 козаків, ставимо 2 люїси на рові, стріляємо до червоних кашкетів, а козаки витягнули коня підполк. Коноплянка і його самого з рова. Нога підполковника ціла, ненарушена.

Ідемо тереном між Зінківцями і Новою Ушицею. По дорозі задержуємося в одному лісі на краю, злазимо з коней і займаємо становища для засідки. Червоні кашкети підїздять з двома собаками — „іщейками“ по наших слідах. Вони щораз ближче, врешті на яких уже 100 кроків від лісу. Даю наказ стріляти. Серед червоних счинилися метушня: падають люди й коні. Вискочивши на край лісу, я поцілив двох большевиків. Вони почали немов спішуватись: одні відстрілювались, другі втікали. Наші 4 люїси приопішили ще їх розтіч; вони кинулися гурмою до втечі під захороною своїх тачанок. Вогонь сиплеться збоку, з правого крила большевиків. Раптом чуто в лісі стогін. Кулею з тачанки ранений рекошетом від дерева козак Григор Трохимчук з Сахнів. Куля попала піз праву

лопатку ззаду і застрягла десь в околиці серця. Стогне бідака, а допомогти йому не можемо, бо це сліпе поранення. Вже сідаємо нл коні, їдемо кілька кроків, знову одна куля попадає підполк. Коноплянка в голову. Оглядаю рану, кашкет прострілений. шкіра розгяга і трохи кість верхня нарушена. Відїзднмо дальше. Вже вечоріє. Робимо перевязку ран з підручного матеріялу Коноплянкові і Трохимчукові, Трохимчук зовсім ослаб, далі їхати не може. Залишаємо його в селі на волю Божу в одного селянина. На обличчі козака вже печать смерти.

Над річкою Ушицею сповила нас імла ночі. Місцевість нам мало знана. Підполк. Коноплянко хоче, щоб завернути назад, дати якусь пораду нашим жінкам. Я погоджуюся, і по короткім відпочинку завертаємо назад, але їдемо районом далі на північ (ближче до Зінковець та Деражні), На половині дороги між цими двома містечками в лісі ми перебули день 29 серпня. З лісу ми не могли показатись, бо червоні полки в цій околиці. Тому, голодні, цілу добу простояли в лісі. Для коней з трудом дістали сіна з копиць, сочевиці, дехто роздобув вівса, бо ледачий господар не повозив його до своєї стодоли. Сутички з большевикамн не було.

Перевірили ми свої сили. Зі штабових сотень було 4 вбитих, один старшина і один козак ранений. З відділу отамана Хмари 5 козаків забитих. Це жертви за одну добу. Таких страт я не мав в ніякому дні протягом двох років. Для заспокоєння ми могли потішитись, що з наших рук впало до 150 червоних, і стільки ж поранено.

Вечором пробуємо переїхати через одне село на північ від Комаровець. Там і млин і гребля, але в селі ночували

большевики. Завязалася з ними стрілянина. Від селян довідуємось, що зараз залізничим шляхом не має ніодного містечка чи села, де б не було червоних. Значить, немає пощо нам туди пертись. Завтра большевики в цім районі будуть робити переверти. Стрічаю одного чоловіка із організації. Він випадково був у районі Вовковинецьких хуторів і довідався, що там було не менше 5-ти дивізій кінноти і піхоти. Коли ми билися з червоними, то немов ціла армія большевиків пересувалася тоді в двох повітах — летичівським і літинським.

Тепер мені ясно було, що концентрація 3-х дивізій піхоти і 3-х дивізій кінноти мала на меті знищити нас. Ми завернули в зінківський ліс. Роблю нараду зі старшинами. Всі виснажені морально і фізично. І коні ледве вже тягнуть ногами. Кажу старшинам, що є ще вихід з положення: можна прорватися на південне Поділля — на Вербовець — Брацлав — Вороновицю — Калинівку — Янів — Кипорів Яр. Та старшини були тієї думки, що козаки не витримають цього рейду, бо надто прибиті морально, тому й не спосібні до поважнішої акції. Я бачу, що лишаюся зі своїми поглядами сам. Відділам загрожує розпорошення. Веду зі собою цілий час моральну боротьбу. Хотілось би якось дати поміч, чи забрати Марусю і Коноплянчиху зі сестрою, бо батько Коноплянка вже арештований і сидить в ІПУ; — але чи можу я про це думати? Вичуваю, що коли поїду з відділом по Марусю й Таню, то залишуся тільки сам і загину...

Тому хочу за всяку ціну зберегти відділи — штабовий і отамана Хмари. Тих, які не можуть більше через виснаження

провадити боротьби, треба відпровадити за Збруч, в декілька тижнів я знову ж вернуся з кількома повстанцями. В Зінковецькій лісі зібрав я козаків і сказав, що збройної повстанчої боротьби продовжувати вже не будемо, та що відходимо за кордон. Боротьба в Україні буде провадитись організаційно-терористична. Хто хоче, той може лишитись, бо тих, які підуть за кордон, жде не мед з подачами, а табори за дротами. Отже, хто йде за кордон з нами, нехай стає по один бік, а хто залишається по другий.

Всі старшини і 75 козаків стали до групи емігрантів: 89 козаків стали групою, яка залишається. Питаю, чому вони далі воювати не хочуть, що думають робити? Розідуться, то їх всіх виловить ГПУ. На прощання гопворю до них кілька слів і повчаю, щоб у ніякому разі не залишалися у своїй околиці. При допомозі родини треба дістати документи і виїхати. Найкраще переїхати в міста Лівобережної України, на Кавказ і т. п.

Написав я кілька листів до Голюка, Лісового, Лиховського, Марчука й Левченка, щоби закінчили під осінь повстпчу діяльність збройними відділами та перейшли в підпілля. Хто з них не зможе втриматись в Україні, нехай подасться за Збруч чи Дністер. При кінці повідомляв я своїх отаманів, що разом із от. Хмарою відходимо за кордон: я маю намір, по розмовах з українськими міродайними чинниками в Тарнові та Варшаві, знову повернутись, щоби почати нову повстанчу акцію. Листи я доручив кільком певним козакам, які залишилися.

Мої хлопці відіхали. Коні мали позалишати по селах. Серце моє стиснулося з болю, і не один козак заплакав.

Вирушаємо в свою дорогу. Ідемо цілу ніч. Переїздимо залізничний шлях, що веде з Кам'янця на Проскурів, на південь від стації Ярмолинці. Досвіта ми були в селі Савинцях. Тут селяни нас прийняли щиро-сердечно. Заховані в садках і стодолах, перебули ми так до вечора. Без боїв переїхали простір до р. Збруча через річку Смотрич і Жваньчик біля Чемерівців в напрямі Гусятина.

Ранком, 2. вересня ми підїздили до історичного Збруча з піснею:

„У неділю раїню, ще не сходить сонце,
Подивися, мила, в середнє віконце,
Козак відїжджає в поле воювати,
Тебе залишає в дома горювати....
Бувай же здорова, люба Україно,
Заплаче за мною молода дівчина..."

Гранична сторожа преспокійно вмивалася. Дивилась на нас, як барани на нові ворота. Але не довго. Ось дві наші чоти, по 20 душ козаків, поїхали вверх і вниз Збруча та висікла прикординників на відтинку яких 10 км.

За нами посувалася ціла 1 дивізія кінноти.

Отаман Хмара знав брід нижче Гусятина, туди ми й пустилися на другий беріг...

Кінець II частини